

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ
ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ
САМАРҚАНД ИҚТИСОДИЁТ ВА СЕРВИС ИНСТИТУТИ**

**М.М.МУХАММЕДОВ, Л.Н.ХАЛИКОВА, Н.А.КАМИЛОВА,
Ю.П.УРУНБАЕВА, Б.Б.МАРДОНОВ, А.Қ.ТЎХТАМИШОВ,
Й.М.ХАЛИКОВ, Ш.Ў.ТАШМАТОВ, З.М.МУХАММЕДОВА,
Ф.Ф.САЛОМОВ**

ИҚТИСОДИЁТ НАЗАРИЯСИ

Касб-хунар коллежлари учун ўқув қўлланма

Самарқанд – 2018

Мухаммедов М.М. ва бошқалар.

ИҚТИСОДИЁТ НАЗАРИЯСИ. Ўқув қўлланма / М.М.Мухаммедов, Л.Н.Халикова, Н.А.Камилова, Ю.П.Урунбаева, Б.Б.Мардонов, А.Қ.Тўхтамишов, Й.М.Халиков Ш.Ў.Ташматов, З.М.Мухаммедова, Ф.Ф.Саломов; Ўзбекистон Республикаси Олий ва ўрта махсус таълим вазирлиги. – Самарқанд – 2018. – 270 б.

КИРИШ

Ўзбекистон ўзининг сиёсий мустақиллигига эришиб, жаҳон ҳамжамияти томонидан тан олингандан кейин, иқтисодий тараққиёт моделини танлаш кун тартибида турган энг муҳим ва айти пайтда, узил-кесил ҳал этилиши лозим бўлган энг масъулиятли вазифалардан бири эди. Чунки ушбу танлов мамлакатнинг истиқболи, унинг келажакда иқтисодий тараққиётнинг юқори суръатларига эришиши нуқтаи назаридан ҳал қилувчи аҳамиятга эга эди. Биз дунё мамлакатлари иқтисодий ривожланишининг бой тажрибаларини ижодий ўрганган ва уларга таянган ҳолда, айрим муҳим масалаларда эса ўзимизнинг кенг қўламли илмий-назарий тадқиқотларимиз ва мушоҳадаларимиз натижаларидан келиб чиқиб, иқтисодий тараққиётнинг бозор муносабатларига асосланган йўлини танладик. Лекин иқтисодий тараққиётнинг юқори чўққиларини забт этиш учун тўғри йўлни танлашнинг ўзигина кифоя қилмайди. Кўзланган мақсад ва марраларга эришишнинг муҳим шарти – иқтисодий тараққиётнинг танланган йўлини ҳаётга тадбиқ этишнинг изчил механизмлари ва методларини ишлаб чиқиш ва жорий этишдан иборат.

Бозор хўжалиги инсоннинг яшаши, тўқ ва фаровон ҳаёт кечириши учун қулай шарт-шароит ва катта имкониятлар яратишда тенги йўқ иқтисодий тизим ҳисобланади. Бошқа иқтисодий тизим ва формациялар даврида яшаган кишилар ҳозирги кунда бозор иқтисодиётининг мўъжизаси туфайли реал ҳақиқатга айланган мўлкўлчилик ва фаровон турмуш тарзини фақат орзу-ҳавас қилишлари ёки ухлаб, тушларида кўришлари мумкин эди.

Бозор иқтисодиётида мужассамланган улкан имкониятлардан унумли фойдаланиш, уларни поғонама-поғона ижтимоӣ-иқтисодий юксалишнинг етакчи омилига айлантириш иқтисодиёт илмини, айниқса унинг назарий асосларини чуқур билишни, кундалик амалиётда ва мураккаб иқтисодий вазиятларда уларни илмий асосда қўллаш олишни тақозо этади. Бошқа сўзлар билан ифодалганда, бозорга хос муносабатлар мамлакат иқтисодий раванқининг, гуллаб-яшнашининг ҳақиқий ва етакчи омилига айланиши учун мамлакатда яшовчи ҳар бир кишининг руҳияти бозор иқтисодиёти ғоялари билан обдон суғорилган бўлиши лозим.

Жамият аъзолари ёшлигидан ташаббускорлик ва тадбиркорлик руҳида тарбияланган, кенгайтирилган такрор ишлаб чиқариш жараёнларининг фаол иштирокчилари бўлган тақдирдагина, мамлакат иқтисодий жиҳатдан ривожланган бўлади.

Бозор иқтисодиёти кишиларда иқтисодий ҳодиса ва жараёнларнинг туб моҳиятини тушуниб етиш қобилиятини шакллантириш, иқтисодий фикрлаш доирасини кенгайтириш заруриятини янада кучайтиради. Бугунги кунда иқтисодий қонунлар ва қонуниятларни чуқур билган, уларнинг талабларидан реал ҳаётда унумли фойдалана оладиган, ҳар қандай мураккаб иқтисодий вазиятлардан муваффақиятли чиқиб кетиш ҳамда иқтисодий ресурслар чекланган шароитда самарали хўжалик юритиш малакасига эга бўлган мутахассисларни тайёрлаш мамлакатни иқтисодий юксалтиришнинг устувор вазифаси даражасига кўтарилди.

“Иқтисодиёт назарияси” фани иқтисодий қонун ва тушунчаларни, тежамли хўжалик юритиш механизмларини, бозор субъектлари ўртасида манфаатли иқтисодий муносабатларда бўлиб, ижобий самарага эришиш йўлларини ўрганади.

Маълумки, ривожланган мамлакатларда бозор муносабатлари узок йиллар давомида аста-секин эволюцион асосда қарор топган ва ривожланган. Биз бозор ислоҳотларини бошлаган кезларимизда Ғарб давлатларида давр талабларига жавоб беришга қодир бўлган замонавий бозор механизмлари аллақачон мавжуд эди ва биз улардан фойдаланиш имкониятига эга бўлдик. Лекин режали иқтисодиётдан бозор муносабатларига асосланган иқтисодиётга ўтиш ҳодисаси тамоман янги иқтисодий вазиятни юзага келтирди.

Ўзбекистоннинг биринчи Президенти И.А.Каримов бундай кенг кўламли ўтишнинг ўзига хос ҳамда миллий иқтисодиётимизга мос моделини ишлаб чиқди. Унинг нечоғлик тўғрилигини ҳаётнинг ўзи исботлаб берди.

“Иқтисодиёт назарияси” фанини ўрганишга мўлжалланган мазкур ўқув қўлланма бугунги кун талабларидан келиб чиққан ҳолда яратилган. Таълимнинг илғор педагогик усулларидан фойдаланишга асосланиб, у ҳар бир мавзу бўйича ўқувчиларни мустақил фикрлашга ва долзарб масалалар бўйича ўзаро баҳс-мунозара юритишга ундовчи тест саволлари ва бошқа топшириқларни ўз ичига олган. Ўқув

қўлланмада мавзуларни ўқувчиларга янада тушунарлироқ етказишга хизмат қиладиган кўргазмали воситалардан намуналар ҳам келтирилган. Назарий билимларни ўқувчилар онгида чуқурроқ ўрнашишига амалий машқ ва мисоллардан унумли фойдаланиш мақсадга мувофиқ вазифа тарзида қаралган.

Ушбу ўқув қўлланма Республика Олий ва ўрта махсус, касб-ҳунар таълимини ривожлантириш маркази томонидан ишлаб чиқилган ва ОЎМТВ томонидан тасдиқланган намунавий дастурдаги барча мавзуларни қамраб олган. Ўйлаймизки, мазкур ўқув қўлланма мамлакатимиздаги иқтисодий ислохотларнинг мазмун-моҳиятини тўғри тушунтирган ҳолда, уларнинг фаоллашувига ўзининг муносиб улушини қўшади, иқтисодий тафаккури такомиллашган ёшларни тарбиялашга кўмаклашади.

Ўқув қўлланма и.ф.д., проф. М.М.Мухаммедов раҳбарлигида қуйидаги таркибдаги профессор-ўқитувчилар томонидан тайёрланган: проф.М.М.Мухаммедов, доц.Л.Н.Халикова, доц.Н.А.Камилова, ўқитувчилар: Ю.П.Урунбаева, Б.Б.Мардонов, А.Қ.Тўхтамишов, Й.М.Халиков, Ш.Ў.Ташматов, З.М.Мухаммедова, Ф.Ф.Саломов.

МАВЗУ 1. ИҚТИСОДИЁТ НАЗАРИЯСИ ФАНИНИНГ ПРЕДМЕТИ ВА ЎРГАНИШ МЕТОДЛАРИ

Мавзуга оид саволлар:

- 1. Моддий неъматлар ишлаб чиқариш - жамият ҳаётининг асоси**
- 2. Иқтисодий қонунлар ва категориялар**
- 3. Иқтисодий ресурслар ва улардан самарали фойдаланиш муаммоси**
- 4. Иқтисодиёт назарияси фанининг предмети, таркиби ва вазифалари**
- 5. Иқтисодиёт назарияси фанининг методологик асослари ва ўрганиш методлари**

Мавзу бўйича билишингиз лозим бўлган янги ибора ва тушунчалар: иқтисодий фаолият, эҳтиёж, ишлаб чиқариш жараёни, иқтисодий ресурс, иқтисодий қонун, иқтисодий категория.

1. Моддий неъматлар ишлаб чиқариш - жамият ҳаётининг асоси

Кишилар яшашлари ва эҳтиёжларини қондириш учун озиқ-овқат, кийим-кечак, уй-жой ва турли хизматлардан иборат ҳаётий воситаларни истеъмол қилишлари зарур. Лекин инсоннинг ҳаётий эҳтиёжлари учун зарур бўлган ноз-неъматлар: кийим-кечак, озиқ-овқат, уй-рўзғор буюмларига, зебу-зийнат, пойафзал ва ҳоказолар табиатда тайёр ҳолда учрамайди. Бундан ташқари, инсон соғлигини сақлаш, таълим олиш, маънавий эҳтиёжларини қондириш муаммоларига ҳам дуч келади. Бу муаммоларни ечиш ва ўз эҳтиёжларини қондириш мақсадида кишилар турли йўналишларда, соҳаларда фаолият кўрсатадилар, меҳнат қиладилар. Демак, инсоннинг турли фаолиятлари ичида энг асосийси, инсоннинг яшашини таъминлайдиган моддий ва маънавий неъматлар ишлаб чиқариш ва хизматлар кўрсатишдан иборат бўлган иқтисодий фаолиятдир.

Табиатда мавжуд имкониятлардан унумли фойдаланиб, кишиларнинг яшаши, камол топиши учун зарур бўлган ҳаётий воситаларни ишлаб чиқариш ва истеъмолчиларга етказиб беришга қаратилган фаолият иқтисодий фаолият деб айтилади.

Киши истеъмоли учун зарур бўлган неъматлар турли-туман бўлганлиги учун иқтисодий фаолият ҳам кўп турларга бўлинади.

Инсонлар ҳаёт кечиришлари учун моддий неъматлар ишлаб чиқариш, хизматлар кўрсатиш, фан, маданият, сиёсат, давлатни

бошқариш соҳаларидаги ва, ниҳоят, оиладаги ва бошқа иқтисодий фаолият турларини амалга оширишлари лозим бўлади.

Кишилиқ жамияти тараққиётининг барча босқичларига хос бўлган ва инсон бажарилиши шарт бўлган иқтисодий фаолиятнинг мақсади жамият ва унинг барча аъзолари турли хил эҳтиёжларини қондиришдан иборат. Инсон ўзининг иқтисодий фаолияти жараёнида табиатга таъсир кўрсатади ва ўзи учун зарур бўлган турли ноз-неъматларни ишлаб чиқаради, улардан ўз мақсадлари йўлида фойдаланилади.

Инсоннинг табиатга таъсир кўрсатиб ҳамда ундаги имкониятлардан фойдаланиб, ўз эҳтиёжларини қондириш учун зарур бўлган моддий ва маънавий неъматларни яратиши ишлаб чиқариш жараёни деб айтилади.

Қадимда иқтисодий фаолиятнинг асосий шакли уй хўжалиги доирасида рўй берган. Шунинг учун иқтисодиёт деганда уй хўжалиги ва уни юритиш қонунлари тушинилган. Иқтисодиёт тушунчаси кишилиқ жамияти тарихида илк бор қадимги грек файласуфи (эрамиздан олдинги 430-355 йиллар) Ксенофонт томонидан киритилган бўлиб, у икки сўз бирикмасидан ташкил топган: ойкос (уй, уй хўжалиги) ҳамда номос (қонун билим). Грек тилидаги ушбу икки сўзнинг бирикмаси бўлган “Ойкономия” тушунчаси ўзбек тилида тахминан уй ҳақидаги билим, уй хўжалиги юритиш қонунлари деган маънони англатади. Демак, ўша даврларда инсоннинг иқтисодий фаолияти уй хўжалигининг эҳтиёжларини қондириш учун зарур бўлган ҳаётий воситаларни асосан қишлоқ хўжалиқ маҳсулотларини яратишга қаратилган эди.

Иқтисодиётга оид билимлар ва тасаввурлар Ксенофонтдан кейин антик дунёнинг кўзга кўринган олимлари Платон, Аристотел асарларида, шунингдек, қадимги Миср, Хитой, Ҳиндистон ва Марказий Осиё мутаффақирларининг асарларида ўз ривожини топди. Лекин Аристотелдан бошлаб бутун дунёнинг, жумладан, Ўрта Осиёнинг кўпгина олимлари иқтисодиётни изчил ўрганиш асосида унинг моҳиятини ва кўпгина тушунчаларини ёритиб берган бўлсалар ҳам, ҳали иқтисодиёт назарияси фан сифатида шаклланмаган эди.

Иқтисодиёт назарияси мустақил фан сифатида кўпгина мамлакатларда миллий бозор шаклланган ва жаҳон бозори вужудга келаётган даврларда «Сиёсий иқтисод» номи билан шакллана бошлади. Фан, яъни иқтисодий тизимнинг моҳияти, мақсади ва вазифалари тўғрисидаги тизимли билим сифатида иқтисодий назария XVI-XVII асрларда юзага келди. Бу капитализмнинг шаклланиши, манифактуранинг юзага келиши, ижтимоий меҳнат тақсимотининг

чуқурлашуви, ички ва ташқи бозорларнинг кенгайиши ҳамда пул муомаласининг интенсифлашуви давридир.

Сиёсий иқтисод грекча учта сўз бирикмасидан иборат бўлиб, “политико” – ижтимоий, “ойкос” – уй, уй хўжалиги, “номос” – қонун, яъни улар биргаликда уй ёки ижтимоий хўжалик қонунлари маъносини англатади. Француз иқтисодчиси Антуан Монкретьен (1575-1621) биринчи марта 1615 йилда ёзилган “Сиёсий иқтисод трактати” номли асарида бу фанни мамлакат миқёсида иқтисодиётни бошқариш, яъни ижтимоий хўжаликни бошқариш фани сифатида асослади. Кейинчалик классик иқтисодчилар бу фикрни тасдиқлаб, сиёсий иқтисод кенг маънода моддий, ҳаётий воситаларни ишлаб чиқариш ва айирбошлашни бошқарувчи қонунлар тўғрисидаги фандир, деб ёзган эдилар.

Иқтисодиёт назарияси фани шаклланиши жараёнида бир қанча ғоявий оқимлар, мактаблар вужудга келган. Иқтисодиёт назарияси фанининг шаклланиши ва ривожланишининг биринчи босқичи - бу меркантилизмнинг юзага келишидир.

Меркантилистлар таълимотининг моҳияти шундаки, улар бойликнинг манбаини муомала соҳасидан келтириб чиқарганлар, бойликни эса пул билан тенглаштирганлар. Мазкур таълимотнинг номи ҳам шундан келиб чиққан: "меркантил" таржимада "пуллик" маъносини англатади. Меркантилистлар савдогарлар вакиллари бўлиб, уларнинг манфаатларини ҳимоя қилганлар.

Меркантилизмнинг энг кўзга кўринган вакиллари: Т. Ман (1571-1641), А.Монкретьен де Ваттевил (1575-1621), Г.Скаруффи (1519-1584), Д. Норе (1641-1691), Д. Юм (1711- 1776) ҳисобланади.

Меркантилизмдан кейин “физиократия”, яъни “табиат ҳукмронлиги” деб аталган таълимот юзага келди. Улар меркантилистлардан фарқли ўлароқ, "бойлик қишлоқ хўжалигида яратилади ва кўпаяди", - деган ғояни илгари сурдилар. Кейинчалик иқтисод фанининг мумтоз (классик) мактаби намоёндалари А.Смит, У.Петти, Д.Рикардо каби атоқли иқтисодчи олимлар бойлик фақатгина қишлоқ хўжалигидагина эмас, шу билан бирга саноат, транспорт, қурилиш ва хизмат кўрсатиш соҳаларида ҳам яратилишини исботлаб бердилар, ҳамма бойликнинг онаси ер, отаси меҳнат, деган қатъий илмий хулосага келдилар.

XIX асрнинг ўрталарида иқтисодиёт назарияси фанида «маржинализм» деб аталган оқим вужудга келди. У инглизча “маржинал” сўзидан олинган бўлиб, охирги, қўшилган деган маънони беради. Унинг асосчилари Австрия иқтисодий мактабининг намоёндалари (Артур Пигу, Карл Менгер, Фридрих Визер, Бем-Баверк, Вилфредо Парето ва бошқалар) бўлиб, улар томонидан қўшилган товар нафлигининг, қўшилган меҳнат ёки ресурс унумдорлигининг

пасайиб бориш қонуни деган назария ишлаб чиқилди. Маржинализм назарияси муайян товарга бўлган талаб ва унинг баҳоси ўртасидаги боғлиқлик ва ўзаро таъсирини таҳлил қилишда кенг қўлланилди.

Иқтисодиёт назариясининг янги йўналиши неоклассик, яъни янги классик деб ном олди. Бу назариянинг йирик намоёндаларидан бири А.Маршалл (1842-1924) бўлиб, у иқтисодий жараённинг функционал боғланиши ва функционал нисбатларини ишлаб чиқишга ҳаракат қилди, бозор мувозанатини ва баҳосини аниқловчи омиллар талаб ва таклифдан иборат деб, асослади. Бу назарий йўналишнинг намоёндаларидан бири Швейцария иқтисодчиси Леон Валрас бўлиб, у умумий иқтисодий мувозанат моделининг нусхасини ишлаб чиқишга ҳаракат қилди.

Буюк инглиз иқтисодчиси Ж.М.Кейнс ўзининг “Бандлик, фоиз ва пулнинг умумий назарияси” (1936) номли китобида макроиқтисодий кўрсаткичлар: миллий даромад, капитал ҳаражатлар, истеъмол ва жамғаришнинг ўзаро боғлиқлигини таҳлил қилиб, инвестиция ва истеъмолнинг энг мақсадга мувофиқ тарзда ташкил топишини иқтисодий тараққиётнинг муҳим омили сифатида қаради. Кейнс таълимоти таъсирида иқтисодиётда макроиқтисодий таҳлил йўлга қўйилди. У давлатнинг иқтисодиётни бошқаришда фаол қатнашиши зарурлигини исботлади.

Ҳозирги замон иқтисодиёт назариясининг муҳим йўналишларидан бири монетаризм ҳисобланади. Ушбу таълимотнинг асосчиларидан бири – америкалик иқтисодчи Милтон Фридмен бўлиб, унинг илмий қарашларида иқтисодиётни барқарорлаштиришда пул омили асосий рол ўйнайди, деган ғояга асосланади.

Ишлаб чиқариш жараёни ўзаро узвий боғлиқ бўлган тўртта фазаларни ўз ичига олади: ишлаб чиқариш, айирбошлаш, тақсимлаш ва истеъмол қилиш. Буларнинг ичида энг асосийси ва бошланғичи ишлаб чиқариш жараёнидир. Чунки ҳамма товар ва хизматлар худди шу босқичда яратилади. Тақсимот жараёнида ишлаб чиқариш воситалари, капитал ва ишчи кучи, товар ва хизматларнинг алоҳида турлари ишлаб чиқарувчи тармоқлар, соҳалар, ҳудудлар ва, ниҳоят, корхоналар ўртасида, яъни даромадлар эса бозор субъектлари ўртасида тақсимланади.

Айирбошлаш жараёнида – меҳнат тақсимоти оқибатида ихтисослашган турли хил йўналишдаги ишлаб чиқарувчилар ёки хизмат кўрсатувчилар ўртасида иқтисодий алоқа – айирбошлаш, яъни пул орқали олди-сотди жараёни содир бўлади.

Ишлаб чиқариш жараёнининг пировард мақсади истеъмол. Бу фазада товарлар ва хизматлар турли кишилар томонидан истеъмол қилиниб, уларнинг эҳтиёжлари қондирилади. Истеъмол икки турда

бўлади: ишлаб чиқариш истеъмоли ва шахсий истеъмомол. Ишлаб чиқариш истеъмолида ишлаб чиқариш воситалари (капитал) ва ишчи кучидан фойдаланилиб, унумли истеъмомол қилинади. Шахсий истеъмомол жараёнида эса истеъмомол буюмлари пировард фойдаланилиб, улар барҳам топади ва ўрнига яна янгисини ишлаб чиқариш зарурияти пайдо бўлади. Шу туфайли, товар ва хизматлар, ишлаб чиқариш доимо тўхтовсиз такрорланиб турадиган жараёндир.

2. Иқтисодий қонунлар ва категориялар

“Иқтисодиёт назарияси” фанининг асосий вазифаларидан бири иқтисодий қонунларни билиш ва унинг мазмунини, амал қилиш механизминини очиб беришдан иборат. Ҳар қандай жамиятда иқтисодий ҳодиса ва жараёнлар иқтисодий қонунлар ёрдамида бошқарилади. Улар доимий такрорланиб турадиган ҳукмрон тамойиллар тарзида намоён бўлади.

Иқтисодий қонун иқтисодий жараёнлар ўртасидаги доимий, такрорланиб турадиган, барқарор сабаб-оқибат алоқаларини, уларнинг ўзаро боғлиқлигини ифода этадиган иқтисодий ҳодиса ёки воқелик.

Иқтисодий қонунлар объектив реалликни илмий билиш натижасидир, яъни унинг инсон онгидаги инъикосидир. Иқтисодий қонунлар объектив характерга эга бўлиб, уларнинг келиб чиқиши, амал қилиши, ривожланиши ва барҳам топиши алоҳида кишиларнинг онгига, уларнинг хоҳиш иродасига боғлиқ эмас. Инсонлар иқтисодий қонунларнинг характерини билиб, уларнинг талабларини ҳисобга олган ҳолда, улардан фойдаланишлари мумкин. Масалан, одамлар вақтни тежаш қонунини, ишлаб чиқариш ёки бозор мувозанати қонунлари талабларини билиб, шунга биноан фаолият олиб борсалар, иш вақти ва бошқа чекланган ресурслар сарфини тежаш билан бирга, ўз фаолиятларининг самарали бўлишига эришадилар. Бу талабларга зид ҳар қандай қарор ва ҳаракатлар, кишиларнинг хоҳиш иродасидан қатъий назар, муқаррар равишда хўжалик фаолиятида қийинчиликларга, ресурслар исрофгарчилигига олиб келади.

Инсон иқтисодий қонунларни билиб, ундан ўзининг иқтисодий фаолиятида фойдаланса, катта фойда кўради. Аксинча, агар унинг мавжудлигини тан олмасдан, талабларини билмасдан кўр-кўрона ҳаракат қилса, уларга мувофиқ иш тутмаса, бу катта салбий ижтимоий-иқтисодий оқибатларга олиб келади. Лекин иқтисодий қонунлар табиат қонунлари билан тамомила бир хил эмас. Уларнинг фарқи шундаки, табиат қонунлари доимийдир, иқтисодий қонунлар эса ижтимоий ҳаёт қонунлари бўлиб, тарихий ва ўзгарувчан, яъни кишилик жамияти мавжуд бўлганда пайдо бўлади ва амал қилади.

Иқтисодий қонунларни қуйидаги гуруҳларга ажратиш мумкин:

1. Умумий иқтисодий қонунлар (кишилик жамияти ривожланишининг барча босқичларида амал қилади). Масалан, вақтни тежаш қонуни, эҳтиёжларнинг ўсиб бориш қонуни ва бошқалар;

2. Хусусий ёки даврий иқтисодий қонунлар (инсоният жамияти тараққиётининг маълум босқичларида амал қилади). Масалан, талаб қонуни, таклиф қонуни, қиймат қонуни ва бошқалар;

3. Махсус ўзига хос иқтисодий қонунлар (алоҳида олинган иқтисодий тизим шароитида амал қилади). Масалан, режали иқтисодий тизим даврида иқтисодиётнинг режали – пропорционал ривожланиш қонуни.

Иқтисодий қонунлар билан бир қаторда, иқтисодиёт назарияси фанининг мазмунини ва иқтисодий жараёнларнинг алоҳида томонларини тавсифлайдиган иқтисодий категориялар, яъни илмий тушунчалар ҳам мавжуд.

Иқтисодий категориялар (илмий тушунчалар) кишилар томонидан ўйлаб топилмаган, балки, реал иқтисодий ҳодисаларни ифода этадиган илмий тушунча бўлиб, илмий фикрлаш маҳсулидир. Масалан, бозор, капитал, ишчи кучи, иқтисодий мувозанат, молия, кредит ва бошқалар шулар жумласидандир. Иқтисодий қонунлар билан иқтисодий категорияларнинг фарқи шундаки, биринчиси иқтисодиётнинг турли бўғинлари, соҳалари, бўлаклари орасидаги боғлиқликни, уларнинг бири ўзгарса, албатта иккинчиси ҳам ўзгариши мумкинлигини кўрсатади. Иқтисодий категория, яъни илмий тушунчалар эса, иқтисодий ҳодисаларнинг бир томонини, унинг мазмунини ифода этади. Масалан, товар, баҳо, талаб, фойда каби тушунчалар орқали биз энг аввало бу тушунчаларнинг иқтисодий мазмунини тушуниб оламиз. Талаб қонуни асосида эса талаб ҳажми билан баҳо ўртасидаги алоқадорликни идрок этамиз.

Ҳар бир иқтисодий қонун даражасида икки ёки ундан ортиқ илмий тушунчалар бўлиши мумкин. Уларни билмасдан туриб, иқтисодий қонуннинг мазмунига, моҳиятига тушуниш ва унинг табиатини билиш қийин. Масалан, талаб қонунинг моҳиятини билиб олиш учун баҳо ва талаб тушунчалари мазмунини билиш зарур. Умуман олганда, иқтисодий қонунлар ва категориялар бир-бирлари билан боғлиқ бўлиб, улар бир-бирини тўлдиради. Улар биргаликда иқтисодий тараққиёт жараёнларини акс эттиради.

3. Иқтисодий ресурслар ва улардан самарали фойдаланиш муаммоси

Иқтисодиётнинг доимий ва бош муаммоси - эҳтиёжларнинг чексизлиги ва иқтисодий ресурсларнинг чекланганлигидир. Бу муаммони тўғри тушиниш учун, энг аввало, эҳтиёж ҳамда иқтисодий ресурс нималигини, уларнинг турларини билиш зарур.

Юқорида айтиб ўтганимиздек, инсон яшамоғи учун, энг аввало, озиқ-овқат, кийим-кечак, пойафзал, уй-жой, уй-рўзгор буюмлари, транспорт ҳамда иситиш ва ёритиш воситалари зарурдир. Бундан ташқари, инсон камол топтоғи учун ўқиб, билим олиши, касб ўрганиши, малака эгаллаши ва даволаниши, маданий ҳордиқ чиқариши, турли хизматлардан фойдаланиши ва бошқа жуда кўп ҳаётий нарсаларга эҳтиёжи бор.

Инсоннинг яшаши ва камол топиши, умуман инсониятнинг ривожланиши учун керак бўлган ҳаётий воситаларга бўлган зарурияти эҳтиёж деб аталади.

Эҳтиёжлар кишиларнинг яшаши, меҳнат қилиши ва ҳаёт кечириши учун зарур бўлган моддий неъматлардан ҳамда хизматлардан иборат бўлади. Шу жиҳатдан олганда барча эҳтиёжлар 2 турга бўлинади: моддий ва маънавий (номоддий). Моддий эҳтиёжлар кишиларнинг яшашлари учун зарур бўлган кўплаб ҳаётий предметларни ҳамда моддий хизматларни, шунингдек, корхоналар ва давлат муассасалари эҳтиёжларини ўз ичига олади.

Маънавий эҳтиёжлар моддий кўринишга эга бўлмаган ҳамда кишиларнинг билим ва дам олиш, маданий савиясини ошириш, малака-маҳоратга эга бўлиш, ҳар хил хизматлардан баҳраманд бўлиш каби кўплаб эҳтиёжларни ўз ичига олади.

Эҳтиёжларни тўлиқ қондириш имкони мавжуд эмас. Жамиятда ҳар бир маълум даврда кўплаб қондирилмаган эҳтиёжлар бўлади. Вақт ўтиши билан янги буюмларнинг пайдо бўлиши, кенг рекламанинг таъсири ва савдонинг рағбатлантириши натижасида эҳтиёжлар ўзгаради ва ўсиб боради. Демак, жамиятнинг, яъни уни ташкил қилувчи шахслар, муассаса ва корхоналар эҳтиёжларининг чексизлиги, уларнинг тўхтовсиз янгиланиб ва ўсиб бориши табиийдир. Бу эҳтиёжларнинг тўхтовсиз ўсиб бориши иқтисодий қонунда ўз ифодасини топади. Бундай қонун нафақат эҳтиёжларнинг миқдоран ўсиб боришини, балки уларнинг таркибан янгиланиб туришини, эскиларининг ўрнига янгиларининг келишини билдиради. Эҳтиёжларнинг ўсиб бориши қонуни ишлаб чиқариш билан эҳтиёжлар ўртасидаги узвий, тўғридан-тўғри боғлиқликни акс эттиради. Ишлаб

чиқариш эҳтиёжларни қондиришга қаратилади ва унинг ривожланиши янги эҳтиёжларни юзага келтиради.

Эҳтиёжларнинг ўзи ҳам бир-бирини тақозо қилади. Бир эҳтиёж ўз орқасидан бошқа бир эҳтиёжни келтириб чиқаради. Масалан, компьютер техникасига эҳтиёжнинг пайдо бўлиши, ўз навбатида, уни ишлатишни ўрганиш, унга хизмат кўрсатиш, дастур тузиш каби эҳтиёжларни келтириб чиқаради.

Эҳтиёжларнинг ўсиб бориши бир текис, узлуксиз бўлмайди. Унинг ўсишига қарши таъсир қилувчи омиллар ҳам мавжуд бўлади. Ишлаб чиқариш ҳолати, жамиятдаги ҳукмрон муносабатлар, фавқулодда юз берадиган ҳолатлар (урушлар, иқтисодий тизим алмашиши) ва табиий офатлар: зилзила, сув тошқини, ёнғин кабилар эҳтиёжларнинг ўсиб боришига қарши таъсир кўрсатувчи омиллардир. Шундай қилиб, эҳтиёжларнинг ўсиб бориши қонуни мавжуд эҳтиёжларнинг миқдоран ўсиб боришида, мутлақо янги эҳтиёжларнинг пайдо бўлишида, муайян эҳтиёжлар доирасида турли эҳтиёжлар нисбатининг ўзгаришида ва бир эҳтиёжнинг бошқаси билан алмашилишида намоён бўлади. Эҳтиёжларнинг ўсиб бориши, уни қондириш воситалари даражаси билан чегараланади. Чунки эҳтиёжлар узлуксиз ўсиб бораверади, ҳолда ҳолда уни таъминлаш учун керак бўладиган иқтисодий ресурслар эса чекланган бўлади.

Иқтисодий ресурслар деганда жамият, мамлакат, айрим корхона ва фирма, оила ихтиёрида тўпланган ва айна вақтда мавжуд бўлган, товар ишлаб чиқариш, хизмат кўрсатиш, уларни истеъмолчига етказиб беришда ва истеъмол жараёнларида фойдаланиш мумкин бўлган имкониятлар, воситалар, манбалар тушунилади. Табиий ресурслар (ер, сув, ўрмон, ер ости бойликлари), ишчи кучи ресурслари, моддий ресурслар (бинолар, станоклар, машиналар, асбоб-ускуналар, иншоотлар, қурилмалар, сотишга тайёр товарлар, уларнинг кўр-қутлари, пул маблағлари ва бошқалари) ана шулар жумласидандир. Иқтисодий ресурсларнинг ишлаб чиқариш омилларидан фарқи шундаки, уларга ишлаб чиқаришда қатнашадиган ишчи кучи, табиий ресурслар ва ишлаб чиқариш воситаларидан ташқари ҳамма моддий ресурслар, товар ва пул ресурслари киради. Иқтисодий ресурслар чекланганлиги туфайли ҳамма одамлар хоҳлаган истеъмол буюмларини, транспорт воситаларини ва бошқа нарсаларни дарҳол ҳарид қила олмайди ва хоҳлаганча истеъмол қила олмайди. Ҳар бир киши, ҳатто энг бадавлат киши ҳам бу муаммога дуч келади. Ресурслар чекланганлиги фақатгина истеъмолни эмас, шу билан бирга ишлаб чиқариш ва хизмат кўрсатишни ҳам чеклаб қўяди. Бунинг натижасида ҳар бир корхона, мамлакат ўз имкониятларини ҳисобга олиб, товарлар ишлаб чиқариш ва хизмат кўрсатишнинг ҳамма турини

бирданига эмас, унинг шу давр учун энг керакли бўлган соҳаларини танлаб кенгайтириш ва ривожлантиришга эътибор беради, ресурсларни биринчи навбатда уларга жалб қилади.

Ишлаб чиқаришни ривожлантириш мақсадида давлат мавжуд пул ва валюта заҳираларини четдан истеъмол буюмларини сотиб олиб келишга эмас, уларни чеклаб, инвестиция товарларини, яъни янги техника ва технологияларни сотиб олиб келишга қаратади. Бунда айрим соҳаларга эътибор ва маблағ сарфлаш кучайтирилган шароитда бошқа соҳаларга ажратиладиган маблағларни объектив равишда нисбатан камайтиришга тўғри келади.

Шундай қилиб, ресурсларнинг чекланганлиги эҳтиёжни қондиришнинг муҳим йўли бўлган ишлаб чиқариш имкониятларини ҳам чеклаб қўяди. Бу имкониятлар даражаси доимо бир хил бўлиб турмайди, балки янги техникалар ва технологияларнинг яратилиши ва ишга солиниши ишлаб чиқариш чегараларини кенгайтириш имконини беради. Янги техникалар ва технологиялар, бир томондан, меҳнат унумдорлигини, экинлар ҳосилдорлигини ошириш, энергия, ёнилғи, меҳнат ва бошқа моддий ресурсларни тежаш имконини берса, иккинчи томондан, янги материал, хом ашё, энергия ва бошқа ресурслар манбаларини топиб, ҳаётга жалб этиш имконини беради.

Чекланган иқтисодий ресурслардан унумли фойдаланиб, ишлаб чиқариш имкониятларини кенгайтириш орқали эҳтиёжларни қондиришнинг даражасини ошириш зарурлиги кишилардан чуқур иқтисодий билимларга эга бўлишни тақозо этади.

4. “Иқтисодиёт назарияси” фанининг предмети, таркиби ва вазифалари

Иқтисодиёт назарияси фани ижтимоий фанлар туркумига киради. Лекин уларнинг ҳеч бири иқтисодиёт назарияси фанининг ўрнини боса олмайди, бу фаннинг ўз предмети ва вазифалари бор.

Иқтисодиёт назарияси фанининг предмети хусусида ўтмишда ҳам, ҳозир ҳам турли олимлар ҳар хил фикрлар билдириб келмоқдалар.

Ксенофонт, Аристотель бу фанни уй хўжалигини бошқариш қонунлари тўғрисидаги фан деб қараган. Меркантилистлар, физиократлар ва инглиз классик иқтисодий мактаби вакиллари унга бойлик тўғрисидаги, унинг манбалари ва кўпайтириш йўллари, бойликни ишлаб чиқариш, тақсимлаш, айирбошлаш ва истеъмол қилиш тўғрисидаги фан деб қарадилар. Кейинчалик мазкур фанни халқ хўжалиги, ижтимоий хўжалик тўғрисидаги фан деб ҳисоблаганлар. Айримлар иқтисодиёт назарияси фанини моддий ҳаётнинг воситаларни ишлаб чиқариш ва айирбошлашни бошқариш қонунлари тўғрисидаги

фан деб кўрсатадилар. Иқтисодиёт назарияси фани сиёсий иқтисод номи билан юритилган даврда қатор дарсликларда ва айрим асарларда унинг предмети моддий неъматларни ишлаб чиқариш жараёнида кишилар ўртасида содир бўладиган муносабатларни ўрганишдан иборат деб кўрсатилган эди.

АҚШдан, айрим Ғарб мамлакатларидан кириб келган «Экономикс» дарсликларида бу фаннинг предмети кишиларнинг моддий эҳтиёжларини тўлароқ қондириш мақсадида чекланган ресурслардан самарали фойдаланиш муаммоларини таҳлил қилиш, кишиларнинг иқтисодий хулқ-атворини ўрганишдан иборат деб кўрсатилган.

Иқтисодиёт назарияси фанининг предмети тўғрисида билдирилган бу барча фикрлардан кўриниб турибдики, сиёсий иқтисодга доир дарслик ва бошқа китобларда ишлаб чиқариш жараёнида кишилар ўртасида содир бўладиган иқтисодий муносабатларни ўрганишга алоҳида эътибор қаратилган. Кейинчалик дунёга келган «Экономикс» ва бозор иқтисодиётига доир чиқарилган бошқа дарсликларда асосан кишиларнинг ресурсларга бўлган муносабатини, имкониятини ўрганишга, ўз эҳтиёжларини қондириш мақсадида чекланган иқтисодий ресурслардан унумли фойдаланиш муаммоларига алоҳида эътибор қаратилган.

Иқтисодиёт назарияси фани масаланинг у томонини ҳам, бу томонини ҳам четда қолдирмаслиги, масалага бир томонлама ёндошувга йўл қўймаслиги лозим. Чунки ҳар қандай меҳнат, ҳар қандай ишлаб чиқариш, хизмат кўрсатиш, энг аввало, табиат ашёлари, моддий воситалар, пул маблағлари орқали амалга оширилади ва улардан фойдаланилади. Шунинг учун мавжуд ресурсларга, ишлаб чиқарилган товар ва хизматларга, улардан унумли фойдаланишга бўлган муносабат, ишлаб чиқариш омилларининг ўзаро боғлиқлиги ва бир-бирига таъсирида ўрганилиши лозим. Бошқа тарафдан, ҳеч қандай меҳнат ёки ишлаб чиқариш алоҳида олинган киши ёки гуруҳ томонидан, бошқалар билан алоқаларсиз, муносабатларсиз амалга оширилмайди. Улар ишлаб чиқариш ва хизмат кўрсатиш жараёнида бир-бирлари билан албатта ўзаро муносабатда бўладилар ва шу муносабатга қараб ҳаракат қиладилар, ўз хулқ-атворларини, хатти-ҳаракатларини белгилайдилар. Демак, иқтисодиёт назарияси фани шу муносабатларнинг икки томонини қамраб олган бўлиши, уларни ўрганиши лозим. Бундан ташқари мазкур муносабатлар, хатти-ҳаракатлар такрор ишлаб чиқаришнинг барча фазаларида: ишлаб чиқариш, айирбошлаш, тақсимлаш ва истеъмол қилиш жараёнларида ҳам содир бўлади.

Иқтисодиёт назарияси фанининг предмети – иқтисодий ресурслар чекланган шароитда жамиятнинг тобора ўсиб боровчи чексиз эҳтиёжларини қондириш мақсадида ноз-неъматларни ишлаб чиқариш, тақсимлаш, айирбошлаш ва истеъмол қилиш жараёнида вужудга келадиган иқтисодий муносабатларни ўрганишдан иборат.

Иқтисодиёт назарияси фани иқтисодий муносабатларнинг турли шарт-шароитларда, замон ва маконда шаклан ва мазмунан ўзгарувчанлигини, уларни ифода этувчи илмий тушунчалар, қонунлар ҳам ўзгариб туришини, уларнинг доимо ҳаракатда, ривожланишда бўлишини ўрганади. Бундан ташқари, иқтисодиёт назарияси турли иқтисодий воқеа-ҳодисалар ва жараёнларнинг мазмуни ҳамда моҳиятини ўрганибгина қолмай, уларнинг ўзаро алоқадорлигини, бир-бирига таъсирини ҳам таҳлил қилади.

Иқтисодиёт назарияси фани таркибининг муҳим йўналишларидан бири чекланган иқтисодий ресурслардан унумли фойдаланиш, ижтимоий хўжаликни самарали юритиш ва бошқариш, миллий иқтисодиётни барқарор ривожлантиришнинг омиллари, қонуниятлари ва йўлларини ўрганиш ҳисобланади. Ушбу фан чекланган турли хил ресурслардан самарали фойдаланиб, унинг ҳар бир бирлиги эвазига кўпроқ товарлар ишлаб чиқариш ва хизматлар кўрсатишни таъминлаш, ҳар бир фаолият тури бўйича ҳаражатлар миқдори билан эришилган самара, яъни товар ва хизматлар миқдорини таққослаш, ресурслардан унумлироқ фойдаланиш масалаларини ўрганади. Бундан ташқари, иқтисодиёт назарияси аҳолини иш билан таъминлаш, пул қадрсизланишининг олдини олиш, аҳолини ижтимоий ҳимоя қилиш йўлларини кўрсатиб беради. Иқтисодиёт назарияси фани ходиса ва воқеликларни макроиқтисодиёт даражасида таҳлил қилиб, унинг соҳалари, кўрсаткичлари, омиллари ўртасидаги боғланишларни, иқтисодий ўсиш йўлларини кўрсатади ва давлатнинг ички ва ташқи иқтисодий сиёсати каби масалаларни ўрганади.

Иқтисодиёт назариясининг мақсади иқтисодий жараёнлар ва ҳодисаларни кузатиш, улардаги шакл ва мазмун ўзгаришларини, ички боғланиш ва алоқаларни, зиддиятларни, қонунларни, тушунчаларни ўргатишдан иборатдир.

Иқтисодиёт назарияси, бошқа фанлар сингари, қатор вазифаларни бажаради. Биринчи бўлиб иқтисодий назариянинг вазифаларини А.Смит белгилади ва уларни икки қисмга бўлди: позитив ва меъёрий вазифалар.

Позитив – иқтисодиёт назарияси объектив иқтисодий реаллиликнинг таҳлилин амалга оширади ва унинг ривожланиши қонуниятларини аниқлайди. У иқтисодиёт соҳасидаги далиллар, шарт-шароитлар ва ҳодисалар билан иш юритади.

Иқтисодиёт фанининг меъёрий (норматив) томони фирма ва давлатнинг иқтисодий сиёсатини таъминлайди. Ўтказилган таҳлиллар асосида у энг мақсадга мувофиқ услуб орқали ишни қандай ташкил қилиш кераклиги тўғрисида амалий маслаҳатлар беради.

Ҳозирги дарсликларда эътироф этилишича, иқтисодиёт назарияси бошқа аниқ иқтисодий фанларнинг назарий асоси сифатида қуйидаги уч вазифани (функцияни) бажаради: билиш, амалий ва методологик.

Иқтисодиёт назариясининг амалий аҳамияти шундан иборатки, билимлар олдиндан кўра билишга, олдиндан кўра билиш эса ҳаракатга олиб келади. Иқтисодиёт назарияси иқтисодий сиёсат асосини ташкил этади, бу орқали эса ушбу фан хўжалик амалиёти соҳасини ёритиши лозим. Шундай қилиб, ҳаракат (амалиёт) билишга, билиш олдиндан кўра билишга, олдиндан кўра билиш эса тўғри ҳаракатга олиб келади.

5. “Иқтисодиёт назарияси” фанининг методологик асослари ва ўрганиш методлари

Методология – бу илмий билишнинг тамойиллари тизими, йўллари, қонун -қоидалари ва аниқ натижаларга эришиш ҳақидаги таълимотдир. Бу объектив реалликни билиш диалектикаси, мантиқи ва назариясини ўз ичига олувчи бир бутун таълимотдир. Методология умумилмий тавсифга эга, лекин ҳар бир фан ўзининг предметдан келиб чиқиб, ўзининг илмий билиш методларига эга. Методология масалалари иқтисодий муаммоларни ўрганишда муҳим аҳамиятга эга.

Иқтисодиёт назарияси методологияси — жамиятнинг иқтисодий ҳаёти, иқтисодий ҳодисаларни ўрганиш услублари тўғрисидаги фандир.

Иқтисодий ҳодисалар ўзаро боғлиқ катта миқдордаги далиллардан иборат бўлиб, уларни билишда иқтисодиёт назарияси турли методлар (услублар)дан (грекча “метод” тадқиқот услуби) фойдаланади.

Иқтисодиёт назариясида кенг қўланиладиган диалектик услубнинг моҳияти шундан иборатки, иқтисодий ҳаётнинг барча ҳодисалари ва жараёнлари ўзаро боғлиқликда ва тўхтовсиз ривожланишда кўриб чиқилади.

Тадқиқотнинг муваффақиятини таъминлаш учун фан асосий нарсаларни ўрганишни қийинлаштирувчи иккинчи даражали далилларни четлаб ўтади, абстрактлашади. Илмий абстракция услубининг моҳияти ана шундан иборат.

Иқтисодиёт назарияси, шунингдек, анализ ва синтез, индукция ва дедукция, тарихийлик ва мантиқийлик, статистик кузатиш, иқтисодий-математик моделлаштириш, тизимли ёндошув, иқтисодий эксперимент (амалиёт) методларидан ҳам кенг фойдаланади.

Иқтисодиёт назарияси фани аниқ иқтисодий фанлар: саноат иқтисодиёти, савдо иқтисодиёти, агроиқтисодиёт ва агробизнес, иқтисодий ахборот, микроиқтисодиёт, макроиқтисодиёт, маркетинг, менежмент каби фанлар билан, шунингдек, молия, солиқ ва солиққа тортиш, кредит, пул муомаласи, банк иши, божхона иши, статистика, эконометрия, ташқи иқтисодий география, иқтисодий алоқалар, бухгалтерия ҳисоби, хўжалик фаолияти таҳлили каби фанлар билан узвий ва чамбарчас боғлиқ.

Иқтисодиёт назарияси бу фанлардан айрим аниқ томонларини ўрганади ва уларнинг моҳиятини очиқ беради ва ривожлантиради. Айтилган бир пайтда, иқтисодиёт назарияси фани аниқ иқтисодий фанларнинг назарий асоси ҳисобланади, уларга услубий, назарий йўналиш беради. Уларнинг ҳаммаси учун умумий бўлган илмий тушунчаларни, қонунларни, иқтисодиётнинг турли тармоқлари, соҳалари, томонлари ўртасидаги алоқадорликни ва ўзаро таъсирни ўрганади ва моҳиятини очиқ беради.

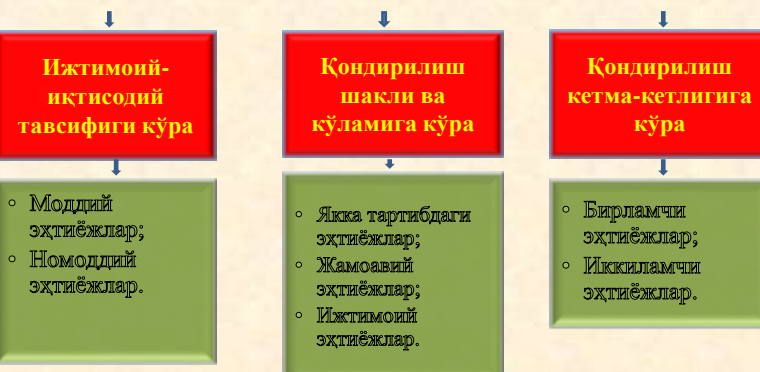
Иқтисодиёт назарияси фани кишиларда янги иқтисодий фикрлашни шакллантириш, уларнинг дунёқарашини ўзгартириш вазифасини ҳам бажарадики, бу иқтисодиётни ислоҳ қилиш соҳасидаги стратегик мақсадлардан бири бўлиб ҳисобланади. Ўзбекистоннинг Биринчи Президенти И.А.Каримов таъкидлаб ўтганидек: «Жамиятда ҳаётга, ўзгаришларга бепарқ қарайдиган лоқайд кимсалар бўлмаслиги керак. Бу тараққиётимизни орқага суриб юборади. Инсон буюк, эзгу орзулар билан яшасин. Уни нафақат мамлакат, балки жаҳонда рўй бераётган ҳодисалар қизиқтирсин. Дунёқарашини, онги чегараланиб бир қолипда қолмасин. Миллий ғурур, истиқлол мафқураси ғоялари унга доим ҳамроҳ бўлсин». Бу мақсадга эришиш учун иқтисодиёт назарияси фани Биринчи Президентимиз И.А. Каримовнинг сўзлаган нутқ ва маърузаларида, асарларида кўрсатиб берилган бозор иқтисодиётига ўтиш даври тамойилларини, ўтишнинг ўзига хос йўлини, унинг миллий хусусиятларини чуқур таҳлил қилиб бермоғи керак. Олий Мажлис, Вазирлар Маҳкамаси қабул қилган қарорлар асосида мамлакатимиз олдида турган иқтисодий муаммолар ва вазифаларнинг моҳиятини, уни ечиш йўллари, ўтиш даври иқтисодиётининг хусусиятлари, кўп укладли ҳамда ижтимоий йўналтирилган бозор иқтисодиётини шакллантириш ва ривожлантириш йўллари кўрсатиб бермоғи лозим.

Мавзуни ўрганиш бўйича кўргазмали материаллар

Эҳтиёж тушунчаси ва турлари

Инсоннинг яшаши ва камол топшиши, умуман инсониятнинг ривожланиши учун керак бўлган ҳаётий воситаларга бўлган зарурият эҳтиёж деб аталади

Иқтисодий ресурслар тушунчаси ва турлари

Иқтисодий ресурслар деганда жамият, мамлакат, айрим корхона ва фирма, оила тўпланган ва айна вақтда мавжуд бўлган, товар ишлаб чиқариш, хизмат кўрсатиш, уларни истеъмолчига етказиб беришда ва истеъмол жараёнларида фойдаланиш мумкин бўлган имкониятлар, воситалар, манбалар тушунилади.

«Иқтисодиёт назарияси» фанининг вазифалари

Билиш вазифаси

- Иқтисодий ҳодиса ва жараёнларни ўрганиш, уларнинг ўзаро алоқа ва боғлиқлигини очиб бериш.

Амалий вазифа

- Жамият аъзоларини иқтисодий билим билан қуроллантириш, иқтисодий ҳодиса ва жараёнларнинг моҳиятини уларнинг эътиборига етказиш, давлатнинг иқтисодий сиёсатини шакллантиришга хизмат қилиш

Методологик вазифа

- Барча иқтисодий фанлар – тармок (саноат, қишлоқ хўжалиги, қурилиш ва бошқалар) иқтисодиёти, махсус иқтисодий фанлар (молия, кредит, маркетинг ва б.), ахборот – таҳлилий фанлар (статистика, иқтисодий таҳлил ва б.) учун назарий асос бўлиб хизмат қилиш

Иқтисодий категориялар

Булар – доимо такрорланиб турадиган, иқтисодий жараёнлар ва реал ҳодисаларнинг айрим томонларини ифода этувчи илмий-назарий тушунчадир.

9

«Иқтисодиёт назарияси» фанининг ўрганиш методлари

Диалектик метод

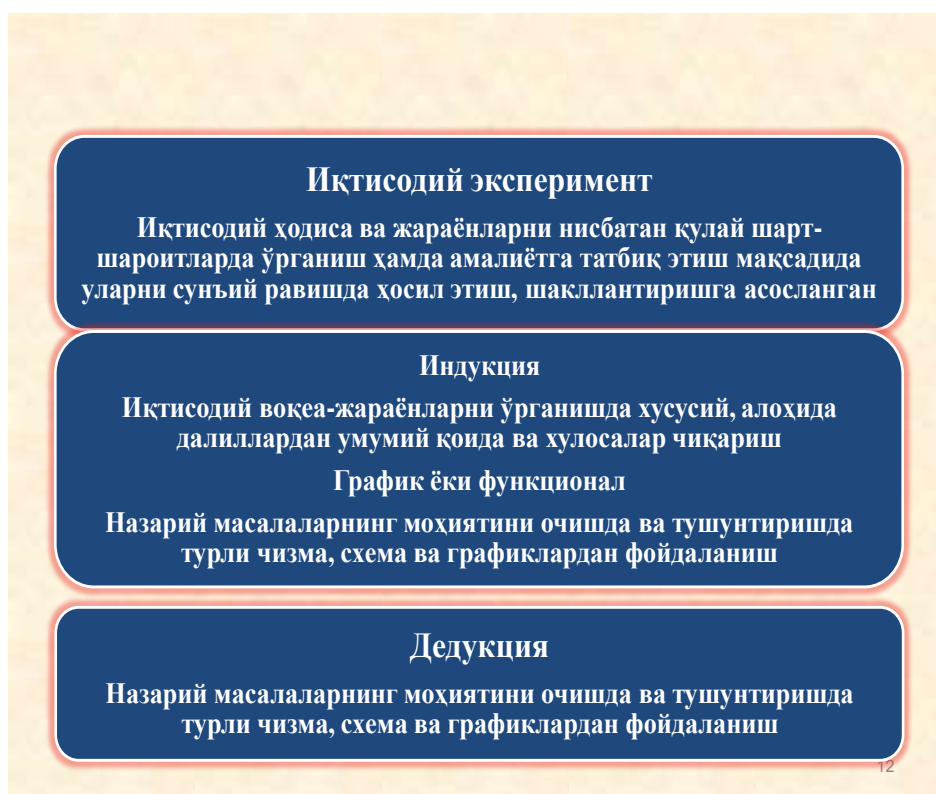
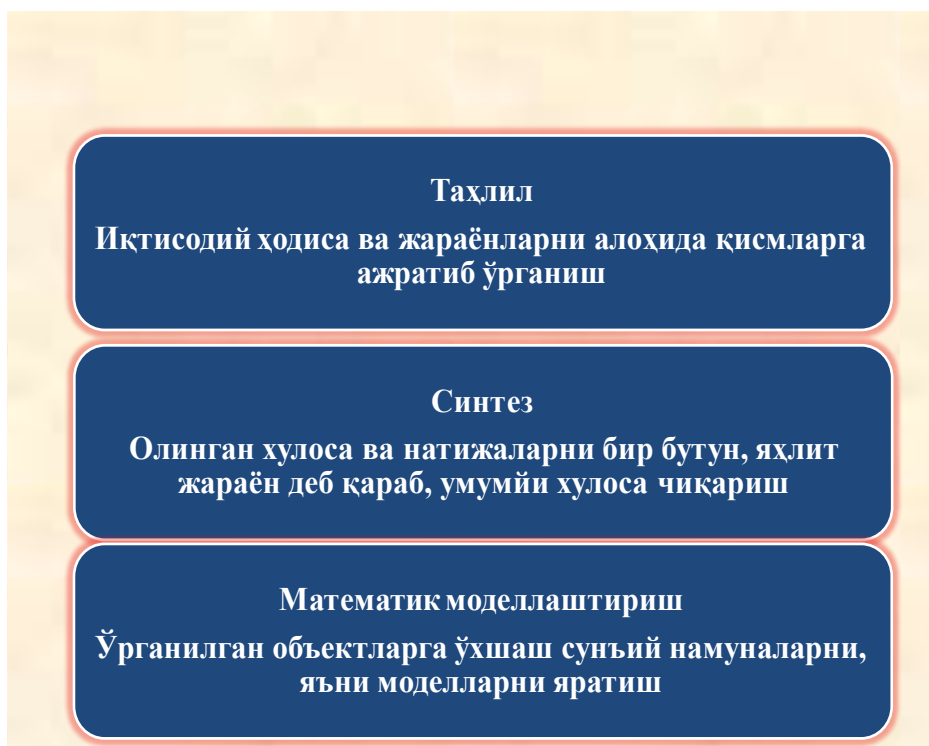
Иқтисодий ҳодиса ва жараёнлар ўзаро алоқа, боғлиқликда, зиддиятда, ўзаро таъсир ва ривожланишда соддадан мураккабга томон доимий ҳаракатда бўладилар деб қарашга асосланувчи метод

Илмий абстракция методи

Таҳлил чоғида ҳалал бериши мумкин бўлган иккинчи даражали омиллар, воқеа-ҳодисаларни четлаштириб, ўрганилаётган жараённинг асл моҳиятига эътибор қаратиш

Мантиқийлик ва тарихийликнинг бирлиги

Иқтисодий ҳодиса ва жараёнларни ўрганишда уларга тарихийлик ҳамда асосий ички зарур мантиқий қонуний боғланишлар нуқтаи назардан ёндошиш

Билимларни баҳолаш ва такрорлаш учун савол ва топшириқлар

1. Иқтисодий фаолият нима ва унинг қанақа турлари бор?
2. “Иқтисод” тушунчасининг моҳиятини очиб беринг.
3. “Сиёсий иқтисод” тушунчаси қачон ва ким томонидан киритилган?

4. “Эҳтиёж” тушунчаси ва унинг турларини айтиб беринг.
5. “Иқтисодиёт назарияси” фанининг асосий мактабларини ва уларнинг намоёндаларини айтиб беринг.
6. “Иқтисодиёт назарияси” фанининг предмети нима?
7. Иқтисодиёт назарияси фанининг таркиби ва вазифаларини тушунтириб беринг.
8. “Иқтисодиёт назарияси” фанини ўрганиш методларини биласизми?
9. “Иқтисодиёт назарияси” фани қайси фанларга алоқадор?

Мавзуга оид тест саволлар

1. “Иқтисодиёт назарияси” фанининг предмети нимадан иборат?
 - A. Ижтимоий муносабатларни ва уларнинг вужудга келиш сабабларини ўрганиш.
 - B. Сиёсий муносабатларни ҳамда уларнинг таркибий қисмларини ўрганиш.
 - C. Иқтисодий муносабатларни ва ижтимоий ҳўжаликни самарали юритиш қонун – қоидаларини ўрганиш.
 - D. Ҳуқуқий муносабатларни ва уларнинг фуқаролик жамияти куришдаги ролини ўрганиш.
2. Марказий Осиёда яшаб ўтган қайси мутафаккирлар асарларида иқтисодий ғоялар ўз аксини кенгрок топган?
 - A. Абу Наср Фаробий, Ибн Сино.
 - B. Алишер Навоий, Амир Темур, Захириддин Муҳаммад Бобур.
 - C. Абу Райхон Беруний, Юсуф Ҳос Ҳожиб, Мирзо Улугбек.
 - D. Юқоридагиларнинг барчасининг асарларида.
3. Иқтисодий таълимотларнинг қайси оқимида савдо-сотик ва асосан ташқи савдо барча бойликларнинг манбаи деб ҳисобланади?
 - A. Меркантилизм.
 - B. Физиократлар .
 - C. Мумтоз буржуа иқтисодий мактаби.
 - D. Марксистик назария.
4. «Иқтисодиёт назарияси» фани фанларнинг қандай гуруҳига киради?
 - A. Иқтисодий фанлар.
 - B. Сиёсий фанлар.
 - C. Ижтимоий-гуманитар фанлар.
 - D. Табиий фанлар.
5. Иқтисодиёт назарияси фани нимани ўргатади?
 - A. Ижтимоий тузумларни.
 - B. Кишилиқ жамияти ривожланишининг иқтисодий қонун ва қонуниятларини.

- C. Ишлаб чиқариш кучларини.
D. Моддий неъматлар ишлаб чиқаришни.
6. Қуйидагилардан қайси бири умумиқтисодий қонунлар жумласига киради?
A. Қиймат қонуни.
B. Талаб қонуни.
C. Таклиф қонуни.
D. Эҳтиёжларнинг юксалиб бориш қонуни.
7. Иқтисодиётнинг бош ва доимий муаммоси нима?
A. Аҳоли эҳтиёжларини қондириб ва ривожлантириб бориш.
B. Аҳолининг доимий иш билан таъминланишини йўлга қўйиш.
C. Эҳтиёжларнинг чексизлиги ва иқтисодий ресурсларнинг чекланганлиги.
D. Унумдорликни доимий ошириб бориш.
8. Тарихий тараққиёт даражасига кўра иқтисодиётнинг турларидан бирини кўрсатинг?
A. Истеъмолга асосланган иқтисодиёт.
B. Ишлаб чиқаришга асосланган иқтисодиёт.
C. Натурал хўжалик иқтисодиёти.
D. Маъмурий - буйруқбозлик иқтисодиёти.
9. «Физиократлар»лар иқтисодий оқими вакиллари қандай ғояни илгари сурган эдилар?
A. Жамият бойлигининг асоси айирбошлашда вужудга келади.
B. Жамият бойлиги қишлоқ хўжалигида яратилади.
C. Бойликни асоси инсон меҳнатининг маҳсули.
D. Бойлик - техник тараққиётнинг маҳсули.
10. Қуйидаги иқтисодий қонунлардан махсус ўзига хос иқтисодий қонунлар туркумига тегишли бўлган қонунни аниқланг?
A. Такрор ишлаб чиқариш қонуни.
B. Қўшимча қиймат қонуни.
C. Қиймат қонуни.
D. Талаб ва таклиф қонуни.

Мавзу 2. БОЗОР ТУШУНЧАСИ, УНИНГ МОҲИЯТИ ВА ВАЗИФАЛАРИ

Мавзуга оид саволлар:

- 1. “Бозор” тушунчаси, унинг аҳамияти ва вазифалари**
- 2. Бозорнинг турлари ва тузилиши. Бозор сегменти**
- 3. Бозор инфратузилмаси**
- 4. Ўзбекистон миллий бозорини шакллантириш йўллари**

Мавзу бўйича билишингиз лозим бўлган янги ибора ва тушунчалар: бозор, бозор объекти, бозор субъекти, бозор инфратузилмаси, бозор сегменти, иқтисодий уклад, иқтисодиётни эркинлаштириш, ислохотлар концепсияси, иқтисодиётни барқарорлаштириш, ўтиш даври.

1. «Бозор» тушунчаси, унинг аҳамияти ва вазифалари

Бозор ишлаб чиқарувчи ва истеъмолчи манфаатларини бирлаштирадиган ва мувофиқлаштирадиган иқтисодий категория ҳисобланади. Бозорнинг пайдо бўлиши бевосита ижтимоий меҳнат тақсимотининг натижасидир.

Бозорнинг келиб чиқиши узоқ тарихий даврларга бориб тақалади. Бозор тушунчаси товар айирбошланишнинг келиб чиқиши ва ривожланиши билан боғлиқ бўлиб, у ибтидоий жамоа тузумининг охирларида, аниқроғи қабилалар ўртасида меҳнат тақсимоти юзага келган даврларда пайдо бўлган ва дастлаб товар айирбошлаш жойи ёки майдони деган мазмунни англатган. Биринчи меҳнат тақсимоти содир бўлган даврдан бошлаб деҳқончилик ёки чорвачилик маҳсулотлари ишлаб чиқаришга ихтисослашган қабилалар бозорда ўзаро товар айирбошлаш воситасида ўз эҳтиёжларини қондириш имкониятига эга бўлганлар. Табиийки, бозорда кўй гўшти кўй гўштига айрибошланмайди. Бозорда истеъмол қиймати турлича бўлган товарларнинг ўзаро айрибошланиши мумкин. Ҳатто, бозор бир неча қабилаларни товар айирбошлаш мақсадида учраштириб, улар ўртасида иқтисодий муносабатлар ўрнатиш учун шароит яратиб берган. Бозорнинг ривожланиб бориши оқибатида қабилалар ҳам ўз фаолиятини бозор талабларига мослаштиришга ва тобора такомиллаштириб боришга ҳаракат қилган. Демак, бозор қабилаларни иқтисодий фаолиятининг ривожланишида, уларнинг ўзаро манфаатли ҳамкорлик ўрнатишида, умуман олганда, жамият ижтимоий-иқтисодий тараққиётида муҳим аҳамият касб этган.

Бозор ишлаб чиқаришнинг айирбошлаш фазасини ўз ичига олади. Кишилиқ жамиятининг ҳар бир босқичида бозор ва ундаги

муносабатлар аста-секинлик билан ривожланиб, унинг элементлари эса такомиллашиб борди. Бозорда асосан пул ва товар муҳим рол ўйнайди. Бозорнинг вужудга келиши инсонларнинг товар айирбошлаш билан боғлиқ бўлган муаммоларини ҳал этишда муҳим рол ўйнаган. “Бозор” юзаки қараганда оддий тушунчага ўхшаб кўринади. Лекин, аслида у жуда мураккаб тушунча бўлиб, истемолчилар ва ишлаб чиқарувчиларнинг барча иқтисодий муаммолари унинг ёрдамида ҳал этилади. Барча субъектларнинг иқтисодий манфаатлари айнан бозорда тўқнашади. Бозор олди-сотди қилинадиган макон ҳисобланади. Шу сабабли кўп ҳолларда бозорни товарлар сотиладиган ва харид қилинадиган жой деб ҳам тушунадилар. Лекин, бозорнинг моддий асосини олди-сотди амалга ошириладиган жой эмас, балки товар ва пулнинг ҳаракати ташкил этади. Бозорнинг яна бир муҳим хусусияти шундаки, бозорда ҳеч қандай бойлик яратилмайди, ишлаб чиқарилмайди. Лекин унда қимматли қоғозлар, кўчмас мулклар, иқтисодий ресурслар, ишчи кучи ва шунга ўхшаш бойликлар айирбошланади. Бозорни такомиллашиб ривожланиб бориши оқибатида турли тушунчалар юзага келади. Жумладан «бозор жойлари», «бозор субъекти», «бозор объекти», «бозор қондаси», «бозор қонун», «бозор белгиси» ва ҳоказолар.

“Бозор” тушунчасига турли манбаларда турли таъриф ва талқинлар келтирилган. Ушбу тушунчанинг моҳиятини қуйидаги таъриф билан тўлароқ очиш мумкин. Бозор – бу ишлаб чиқарувчилар билан истемолчилар, харидорлар билан сотувчилар ўртасида содир бўладиган кўп қиррали мураккаб алоқаларнинг, ҳамда иқтисодий муносабатларнинг яхлит тизимидир. Бозор, иқтисодий категория бўлганлиги сабабли, ўзининг асосий белгиларига эга. Умуман олиб қаралганда, бозорнинг турлари кўп бўлиб, ҳар бирининг ўзига хос белгилари мавжуд. Бироқ, бозорнинг ҳамма турларига хос бўлган умумий белгилари ҳам бор.

Ушбу белгиларга қуйидагилар киради:

- Сотувчи ва харидорларнинг ўзаро иқтисодий манфаатлари ва уларни қондиришга бўлган ҳаракат;
- эквивалентлилик тамойили асосида айирбошлаш;
- Талаб ва таклифни мувофиқлаштирувчи эркин нархлар;
- Сотувчиларнинг харажатлари қопланиб, фойда олиши;
- Пул тўловига қодир бўлган харидорларнинг талабини қондириш;
- Рақобат муҳитининг мавжудлиги;
- Минтақалар ва тармоқлар ўртасида моддий ва меҳнат ресурсларининг эркин ҳаракати.

Бозорнинг асосий вазифаси ишлаб чиқарувчилар томонидан яратилган товар ва хизматларни, иқтисодий ресурсларни

истеъмолчиларга таклиф қилишдан иборатдир. Бозор ишлаб чиқариш билан истеъмолни бир-бирига боғлайди, ишлаб чиқарилган товар ёки хизмат ўз истеъмолчисини топади. Бунда бозор воситачи бўлиб хизмат қилади. У истеъмолчилар билан ишлаб чиқарувчилар ўртасидаги ўзаро иқтисодий муносабатларни ўрнатиш вазифасини ҳам бажаради.

Бундан ташқари, бозор иқтисодиётни тартибга солиш вазифасини бажаради. Ушбу вазифани у таклиф, рақобат ва нархлар ёрдамида амалга оширади. Бозор ўзида талаб ва таклифни жамлаб, бу билан нимани, қанча миқдорда, ким учун ва қайси вақтда ишлаб чиқариш кераклигини аниқлаб беради. Бозор нарх ва рақобат воситасида иқтисодий ресурсларни товарларга талаб камайган тармоқлардан талаб ортган тармоқларга оқиб келишини таъминлайди. Бозорнинг муҳим вазифалари жумласига рағбатлантириш, нархни ташкил этиш, назорат қилиш, интеграциялаш, ахборот бериш, воститачилик, тежамкорлик ва бозор субъектарининг манфаатларини рўёбга чиқариш кабилар ҳам киради. Бозор вазифаларининг кўплиги ва серқирралиги унинг кишилик жамият тараққиётида муҳим рол ўйнаганлигидан далолат беради.

2. Бозорнинг турлари ва тузилиши. Бозор сегменти

Узоқ тарихга эга бўлган бозор мураккаб тузилишга эга. Шу сабабли бозорни туркумлашга ҳар хил мезонлар асос қилиб олинади. Булар бозорнинг етуклик даражаси, сотиладиган ва сотиб олинadиган маҳсулот тури, бозор субъектлари хусусиятлари, бозор миқёси, иқтисодий алоқалар тавсифи ва бошқалар. Етуклик даражасига қараб бозор ривожланмаган, классик (мумтоз, эркин), ҳамда ҳозирги замон ривожланган бозорларига бўлинади.

Ривожланмаган бозор кўпроқ тасодифий тавсифга эга бўлиб, унда товарни товарга айирбошлашда кўпроқ бартер усули қўлланилади.

Эркин (мумтоз) бозор – товар ва хизматларнинг ҳар бир тури бўйича жуда кўп ишлаб чиқарувчилар ва истеъмолчилар, яъни сотувчилар ва сотиб олувчилардан иборат бўлиб, пул орқали айирбошлаш жараёнида улар ўртасида эркин рақобат келиб чиқади, нархлар талаб ва таклиф ўртасидаги нисбатга қараб эркин шаклланади, рақобатнинг турли усуллари қўлланилади, аҳоли ва ишлаб чиқарувчилар кескин табақаланади.

Ҳозирги замон ривожланган бозори - бунда давлат ҳам бозор иштирокчиси бўлиб, бозор анча тартиблаштирилади ва замонавий маданий кўринишга эга бўлади. Ушбу бозорда турли хил биржалар ва бошқа олди-сотди жараёнига хизмат қилувчи муассасалар ривожланган бўлади, ҳалол рақобат муҳити шаклланади, аҳолининг

табақалашуви юмшатилиб, уларнинг даромадлари ўртасидаги фарк камаяди.

Бозор ҳудудий жиҳатдан қуйидаги турларга бўлинади:

- маҳаллий бозорлар (Тошкент бозори, Самарқанд бозори, Ургут бозори, Янгибозор, Лондон бозори, Нью-Йорк бозори, Пекин бозори ва бошқалар);

- миллий бозорлар (Ўзбекистон бозори, Россия бозори, Украина бозори, Англия бозори, Америка бозори, Хитой бозори ва бошқалар);

- ҳудудий бозорлар (Марказий Осиё бозори, Ғарбий Европа бозори);

- жаҳон бозори.

Ўз объектига кўра бозорлар қуйидаги турларга бўлинади:

- истеъмол товарлари ва хизматлари бозори;

- ишлаб чиқариш воситалари бозори;

- меҳнат бозори;

- молия ва қимматли қоғозлар бозори;

- илмий маҳсулот ва қимматли техника кашфиётлар ишланмалар бозори.

Товарлар ва хизматлар бозори тарихан жуда қадим замонларда пайдо бўлган ва барча бозор турлари ичида энг кўхнаси ҳисобланади. Кишилиқ жамиятининг кейинги босқичларида айнан товарлар ва хизматлар бозоридан аста-секин маълум соҳага ихтисослашган бозор турлари, яъни ишчи кучи бозори, ишлаб чиқариш воситалари бозори ва бошқа бозорлар ажралиб чиққан.

Бозорда товар ва хизматларни айирбошлаш хусусиятига кўра, улар улгуржи ва чакана бозорларга бўлинади. Чакана бозорда сотиб олувчилар асосан фуқаролардир. Турли шаклдаги корхоналар, фирмалар, хусусий дўконлар ва бошқалар эса сотувчи ҳисобланади. Ундаги бозор нархлари улгуржи бозор нархларига қараганда анча юқори бўлади. Улгуржи бозорда эса товарлар маълум партияларда кўп миқдорда сотилади. Шу сабабли уларнинг нархлари чакана бозор нархларига қараганда арзонроқ бўлади.

Меҳнат бозорида олди-сотди объекти бўлиб ўзига хос товар – ишчи кучи ҳисобланади. Ушбу бозорда ўзи эмас, унинг меҳнат қилиш қобилияти, яъни кучи сотилади. Бозор муносабатлари шароитида ишчи кучи инсоннинг меҳнат қилиш қобилияти сифатида товарга айланади. Бозорда ишга ёлланувчилар ўз меҳнатини таклиф этишади, ва бу билан муайян иш ҳақи эвазига ўзида мужассамлашган ишчи кучи бошқа бир шахсга (иш берувчига) сотишга тайёр эканлигини маълум қилади. Ишга олувчилар эса меҳнатга ўз талабини билдиради, ишчи кучи эгасига (ёлланма ишчига) ишлаб чиқариш жараёнида иштирок

этганлиги ва келишилган меҳнат шартларини бажарганлиги учун муайян миқдорда иш хақи тўлашга тайёр эканлигини билдиради.

Ишчи кучи бозорининг аниқ намоён бўлиш шаклларида энг муҳими - меҳнат биржасидир. Меҳнат биржаси - ёлланма ишчилар ва тадбиркорлар ўртасидаги ишчи кучини олди-сотди битимини тузишда воситачиликни амалга оширувчи ва ишсизларни рўйхатга олувчи муассаса.

Молия бозори турли-туман ва кўп жиҳатли бўлса ҳам, олди-сотди объекти битта, яъни пул ва унга тенглаштирилган қимматли қоғозлар (облигация, акция, вексел ва бошқалар) ҳисобланади. Ортиқча маблағларга эга бўлган хўжалик субъектлари молиявий ресурсларни маблағлар камёблигига дуч келган субъектларга таклиф қилади.

Қимматли қоғозлар бозорида акция, облигация, вексел, чек, депозит кабилар олди-сотди қилинади. Булар давлат томонидан чиқарилган узоқ муддатли мажбуриятлар ҳамда корпоратцияларнинг акция ва облигацияларидан иборатдир. Бу бозорда брокер ва дилерлар воситачилик қилади. Мазкур бозор амалда фонд биржалари, аукционлар ва банклардан иборат бўлади.

Бозорни сегментлаш - ҳаридорлар ва ишлаб чиқарувчиларнинг сотиладиган товарларини умумий белгиларига қараб ажратишдир. Бозорни сегментлаш бир қатор белгиларга қараб олиб борилади. Булар қуйидагилар: ҳаридорларнинг ёши, дини, жинси, оилавий аҳволи, даромади, қизиқиши, касб-ҳунари, маълумоти ва ҳоказо. Бозорни сегментларга ажратишдан мақсад ишлаб чиқарувчилар учун аниқ ҳаридорларни топишдир. Бозорни сегментларга ажратиш ишлаб чиқарувчилар учун қуйидаги қулайликларни яратади: бозордан келадиган аниқ ахборотларга эга бўлиш, бозорда ўз ўрнини сақлаб қолиш, аниқ миқдорда (ҳажмда) товар ишлаб чиқариш ва ҳоказо. Бозорни сегментлашнинг яна бир афзаллиги шундан иборатки, у бозор мувозанатини таъминлашда ҳам муҳим аҳамиятга эга.

3. Бозор инфратузилмаси

Бозор инфратузилмаси – бу бозор алоқаларини ўрнатиш ва уларнинг бир маромда амал қилишга хизмат кўрсатувчи муассасалар тизимидир.

Унга омбор хўжалиги, транспорт, алоқа хизматлари кўрсатувчи корхоналар, товар ва хизматлар муомаласига хизмат қилувчи муассасалар (биржалар, аукционлар, савдо уйлари, савдо-сотик идоралари ва агентликлари кабилар), молия-кредит муносабатларига хизмат қилувчи муассасалар (банк туридаги муассасалар, кредитлаш идоралари, суғурта ва молия компаниялари, солиқ идоралари) ва

ижтимоий соҳага хизмат кўрсатувчи муассасалар (уй-жой ва коммунал хизмат идоралари, аҳолини ишга жойлаштириш фирмалари) киради.

Ахборот хизмати идоралари ҳам бозор инфратузилмасининг алоҳида бўғинини ташкил қилиб, уларга маълумотларни тўплаш, умумлаштириш ва сотиш билан шуғулланувчи компания ва фирмалар киради.

Бозор инфратузилмасининг бундай унсурлари ишлаб чиқарувчиларнинг савдо-сотик, молия-кредит ишларига, шерик топишига, иш кучини ёллашига кўмаклашади. Давлатнинг иқтисодиётни тартибга солувчи тадбирларини амалга оширади, шунингдек, ишлаб чиқарувчилар ўртасида алоқаларни ўрнатишга ёрдам беради. Уларнинг бир қисми давлат мулкчилигида жойлашса, бошқалари мустақил муассаса ва уюшмалардан иборат бўлиб, кўрсатган хизматлари учун ҳақ олади.

Бозор инфратузилмасида товар ва хизматлар муомаласига қуйидаги асосий хизмат кўрсатувчи муассасалар муҳим рол ўйнайди:

Биржа – намуна (ёки стандарт)лар асосида оммавий товарларнинг мунтазам равишда савдо-сотик ишларини ўтказувчи тижорат муассасаларидир. Товар биржаларидан товарлар, фонд биржасида эса қимматли қоғозлар ва чет эл валюталарининг олди-сотдиси амалга ошса, меҳнат биржасида ишчи кучи олди-сотди қилинади.

Аукционлар – алоҳида хусусиятларга эга бўлган товарларни сотиш учун муайян жойларда ташкил қилинган махсус ким ошди савдо муассасаси. Аукционда савдо товарларнинг нисбатан чекланган рўйхати бўйича оммавий сотувга қўйиш йўли билан ўтказилади. Аукцион эълон қилинган вақтда ва маълум даврда ўтказилади. Бунда товарларнинг бозорга келиб тушиш мавсуми ва ҳажми ҳисобга олинади. Аукцион савдосида намуна товарлар рўйхатда кўрсатилган тартибда савдога қўйилади, ҳаридорлар орасида энг юқори нархни таклиф қилган киши товарни сотиб олади.

Савдо уйлари – савдо муассасасининг махсус тури бўлиб, улар ихтисослашган ёки универсал бўлиши мумкин. Ихтисослашган савдо уйи айрим товарлар билан (кийим-кечак, оёқ кийим, газлама ва ҳ.к.), универсал савдо уйи ҳар хил товарлар билан савдо қилади.

Улгуржи савдо фирмалари товарларни ўз мулкига сотиб олиб, кейин истеъмолчиларга сотадиган бўлса, чакана савдо фирмалари ҳар хил шаклдаги мустақил дўконлар, махсус дўконлар ва супермаркетлардан иборат бўлади.

Супермаркет – бу ҳаридорнинг ўз-ўзига хизмат кўрсатишига асосланган кенг тармоқли савдо корхонаси. У товарларнинг деярли ҳамма турлари билан, жумладан импорт товарлари билан савдо қилади. Супермаркет ҳаридорларга бепул маслаҳатлар беради,

товарларни буюртма бўйича ҳаридор уйига етказди, уларга маданий-маиший хизмат кўрсатади.

Бозор инфратузилмасининг банклар, суғурта компаниялари, солиқ ва божхона идоралари каби муассасалари молия-кредит муносабатларида алоҳида ўзига хос ўринга эга.

Бозор иқтисодиёти субъектларини молиявий ахборотлар билан таъминлаш бозор инфратузилмасининг ахборот хизмати идоралари, шу жумладан аудиторлик фирмалари зиммасига тушади.

Аудитор фирмалар – корхона, фирма, компаниялар молиявий хўжалик фаолиятини текшириб боровчи, улар ҳисоботини экспертизадан ўтказувчи идора. Улар ўз ишини ҳар бир мамлакатда ёки халқаро миқёсда қабул қилинган ҳисоб-китоб ва тафтиш қоидаларига биноан олиб боради.

Шундай қилиб, бозор инфратузилмаси ва унинг қараб чиқилган унсурлари барча бозор турларининг фаолият кўрсатиши ҳамда давлатлараро иқтисодий муносабатларни тартибга солишни таъминлайди.

4. Ўзбекистон миллий бозорини шакллантириш йўллари

Ўзбекистон миллий бозорининг шакллантирилиши бозор иқтисодиётига ўтишнинг модели асосида амалга оширилди. Ўзбекистоннинг бозор иқтисодиётига ўтиш тамойиллари иқтисодиётга ўтишнинг умумий томонлари ва миллий хусусиятларини назарда тутуди, ислоҳотларнинг асосий йўналишларини белгилайди. Айнан шу асосда мамлакатнинг миллий бозори шаклланди. Одатда, мамлакатнинг миллий бозорига қараб ҳам аҳолининг турмуш даражасини, унинг ҳаёт кечирешини, маданияти даражасини билиш мумкин. Шунинг учун ҳам Ўзбекистонда миллий бозорни шакллантиришда бозор иқтисодиётига ўтиш ҳамда иқтисодий ислоҳотларни амалга оширишнинг ўзига хос жихатлари эътиборга олиниши лозим эди.

Иқтисодий ислоҳотларни амалга оширишнинг асосий йўналишлари Биринчи Президентимиз И.А.Каримовнинг «Ўзбекистон иқтисодий ислоҳотларни чуқурлаштириш йўлида» китобида баён қилиб берилган. «Бизнинг бозор муносабатларига ўтиш моделimiz Республиканинг ўзига хос шароитлари ва хусусиятларини, анъаналар, урф-одатлар ва турмуш тарзини ҳар томонлама ҳисобга олишга, ўтишдаги иқтисодиётни бир ёқлама, бесўнақай ривожлантиришнинг мудҳиш меросига барҳам беришга асосланади», деб ёзган эди мамлакатимиз Биринчи Президенти И.А.Каримов. Демак миллий

бозоримиз халқимизнинг азалий урф-одатлари, маданиятларини савдо-сотик одобини ўзида мужассамлаштиради.

Ўтиш даврида мамлакатда бозор иқтисодиётини шакллантиришнинг асосий йўналишлари бўлиб қуйидагилар ҳисобланади:

1. Иқтисодиётни эркинлаштириш – бу хўжалик ҳаётининг барча соҳаларидаги тўсиқ ҳамда чекловларни, шунингдек, давлат назоратини кескин равишда қисқартириш ёки бекор қилишга йўналтирилган чоратадбирлар тизимидан иборат.

2. Иқтисодиётни монополиядан чиқариш ва рақобат муҳитини яратиш.

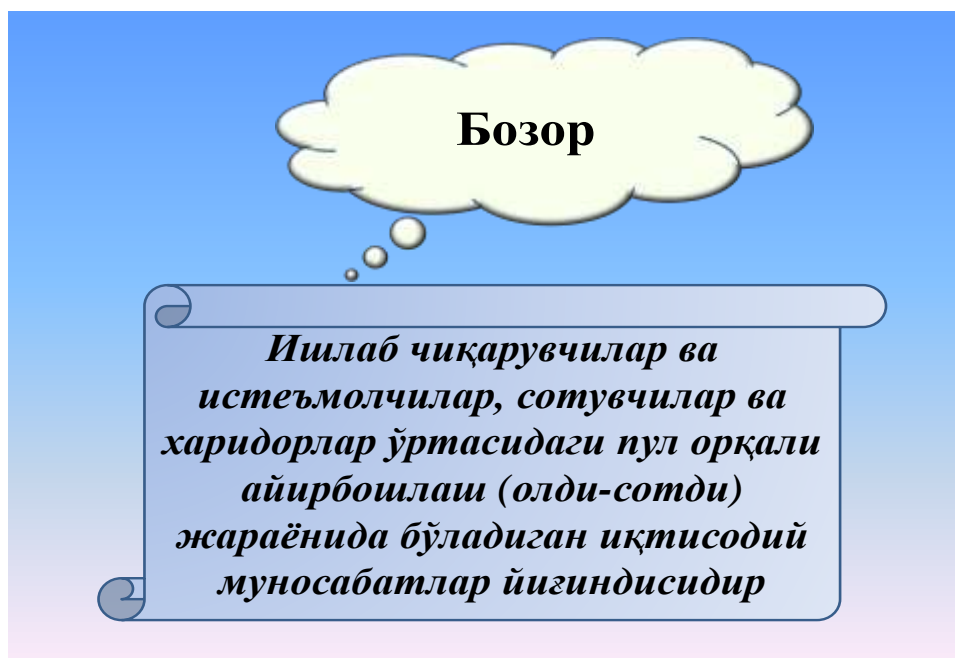
3. Институционал ўзгаришлар (хусусий секторни яратиш; бозор инфратузилмасини шакллантириш ва ҳ.к.).

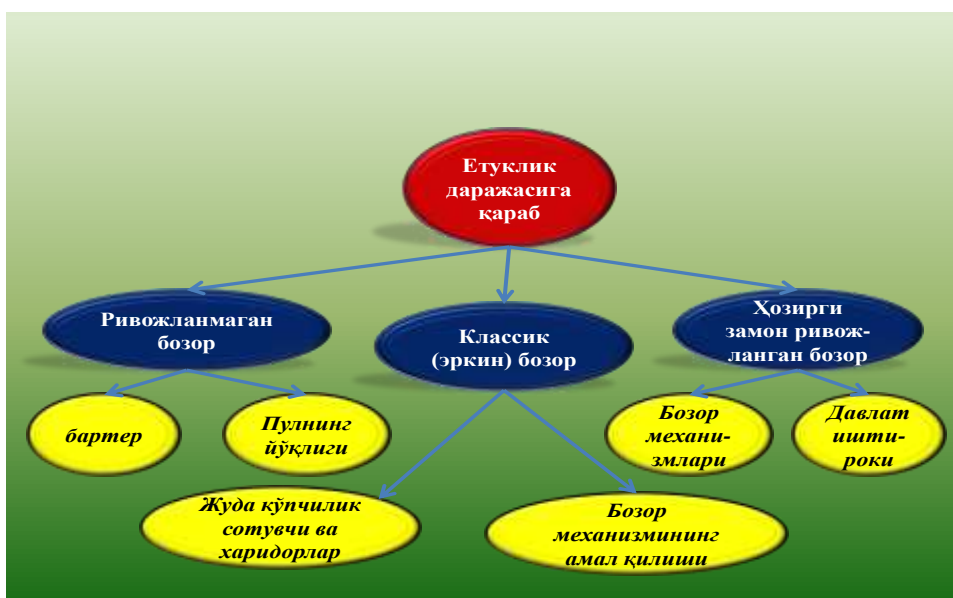
4. Таркибий ўзгаришлар. Таркибий ўзгаришлар биринчи навбатда халқ хўжалиги ва унинг алоҳида тармоқлари таркибида олдинги тизимдан қолган номутаносибликларни юмшатиш ёки бартараф этишга йўналтирилади.

5. Макроиқтисодий, асосан, молиявий барқарорлаштириш.

6. Бозор хўжалигига мос аҳолини ижтимоий ҳимоялаш тизимини шакллантириш. Бу тизим аҳолининг нисбатан муҳтож қатламларини аниқ ижтимоий қўллаб-қувватлашга йўналтирилади.

Мавзунини ўрганиш бўйича кўргазмали материаллар

Бозор инфратузилмасининг асосий мақсади

Бозор иштирокчиларига хизмат кўрсатиш, улар ўртасида бозор алоқаларини ташкил этиш ва тартибга солиш орқали улар манфаатларининг тўлароқ рўёбга чиқиши учун шарт-шароит яратиш ҳамда хўжалик юритиш самарадорлигини ошириш

5. Бозор инфратузилмаси нима?
6. Ўзбекистонда миллий бозорни шакллантириш жараёнини тушунтириб беринг.

Мавзуга оид тест саволлар

1. Товар нима?
А. Истеъмолчиларнинг эҳтиёжларини қондирувчи ҳар қандай маҳсулот.
В. Истеъмолчиларнинг муайян эҳтиёжларини қондирувчи, сотиш учун мўлжалланган маҳсулот.
С. Сотиш учун мўлжалланган ҳар қандай маҳсулот.
D. Тўғри жавоб йўқ.
2. Бозорда:
А. Имтиёзли шахслар бўлиши мумкин.
В. Нарх-навони назорат қилиш мумкин.
С. Рақобат бўлмайди.
D. Манфаатсиз шахслар бўлмайди.
3. Монополлашган бозор деганда:
А. Соф монополия бозори тушунилади.
В. Оддий бозорлар тушунилади.
С. Олигополистик бозор тушунилади.
D. Монопол рақобатли бозор тушунилади.
4. Олигополистик бозорда:
А. Эркин рақобат бўлади.
В. Рақобат умуман бўлмайди.
С. Сотувчи сифатида бир фирма бозорда танҳо ҳукмронлик қилади.
D. Санокли, озчилик фирмалар ва компаниялар бозорда танҳо ҳукмронлик қилади.
5. Бозор мувозанатчиси (регулятор) вазифасини нима бажаради?
А. Нарх-наво.
В. Монополия.
С. Олигополия.
D. Рақобат.
6. Бозор мувозанати деганда нимани тушунаси?
А. Бозорда мувозанатнинг мавжудлиги ёки бузилганлиги тушунилади.
В. Мазкур бозор таркибида амал қилувчи бўғинлар тушунилади.

- C. Бозор иқтисодиёти учун хизмат кўрсатувчи ҳар хил соҳалар тушунилади.
- D. Бозордаги талаб ва таклифнинг миқдоран ва таркибан бири-бирига мувофиқ келиши тушунилади.
7. Бозор интервенцияси деганда:
- A. Маълум белги, аломатлар ва савдо-сотиқнинг шарт-шароитига қараб бозорни ҳар хил бўғинларга ажратиш, табақалаш тушунилади.
- B. Миллий ёки регионал бозорга ташқаридан суқилиб кириш ва у бозорни ўзига тобе этиш тушунилади.
- C. Миллий бозор экспорт-импортини давлат томонидан ҳимоя қилиниши тушунилади.
8. Бозор сегментацияси деганда нимани тушунаси?
- A. Миллий ва регионал бозорга ташқаридан суқилиб кириш ва у бозорни ўзига тобе этиш тушунилади.
- B. Маълум белги, аломатлар ва савдо-сотиқнинг шарт-шароитига қараб бозорни ҳар хил бўғинларга ажратиш, табақалаш тушунилади.
- C. Миллий бозор экспорт-импортини давлат томонидан ҳимоя қилиниши тушунилади.
- D. Тўғри жавоб йўқ
9. Бозор конъюнктураси деганда нимани тушунаси?
- A. Бозордаги талаб ва таклифнинг миқдоран ва таркибан бири-бирига мувофиқ келиши тушунилади
- B. Бозор иқтисодиёти учун хизмат кўрсатувчи ҳар хил соҳалар тушунилади
- C. Мазкур бозорнинг таркибида амал қилувчи бўғинлар тушунилади
- D. Бозорда мувозанатнинг мавжудлиги ёки бузилганлиги тушунилади
10. Бозор инфратузилмаси деганда нимани тушунаси?
- A. Бозордаги талаб ва таклифнинг миқдоран ва таркибан бири-бирига мувофиқ келиши тушунилади
- B. Бозор мувозанатининг мавжудлиги ёки бузилганлиги тушунилади
- C. Бозор иқтисодиёти учун хизмат кўрсатувчи ҳар хил соҳалар тушунилади
- D. Бозордаги талаб ва таклифнинг миқдоран ва таркибан бири-бирига номувофиқ келиши тушунилади

МАВЗУ 3. БОЗОР ИҚТИСОДИЁТИГА ЎТИШ ДАВРИ ВА УНИНГ ЎЗБЕКИСТОНДАГИ ХУСУСИЯТЛАРИ

Мавзуга оид саволлар:

- 1. Бозор иқтисодиёти ва унга ўтиш йўллари**
- 2. Ўтиш даври ва унинг белгилари**
- 3. Ўзбекистонда бозор иқтисодиётига ўтиш концепцияси ва стратегияси**
- 4. Иқтисодий ислохотлар, уларнинг йўналишлари**

Мавзу бўйича билишингиз лозим бўлган янги ибора ва тушунчалар: бозор иқтисодиёти, ўтиш даври, режали иқтисодиёт, иқтисодий ислохот, ўтиш концепцияси, ўтиш тамойиллари, ўтиш стратегияси, давлат сектори, нодавлат сектори, давлат нархи, эркин нархлар, иқтисодиёт барқарорлиги, иқтисодиётни таркибий ўзгартириш, аҳолининг табақаланиши, ижтимоий сиёсат.

1. Бозор иқтисодиёти ва унга ўтиш йўллари

Кишилиқ жамияти иқтисодий тараққиётида ўтган асрнинг охирларида (1990 йиллар) туб ўзгаришлар даври бошланди ва улар давом этмоқда. Бу даврнинг белгилари:

- режали иқтисодиётнинг барҳам топиши ва дунё бўйлаб бозор муносабатларига асосланган иқтисодий тизим мавқеининг мустаҳкамланиши;

- бозор иқтисодиёти тартиб-тамомилларнинг дунё мамлакатлари бўйича кенг тарқалиши, халқаро иқтисодий интеграция ва глобаллашув жараёнларининг тобора кучайиши;

- режали иқтисодиётдан бозор иқтисодиётига ўтган мамлакатларда иқтисодий ўсиш суръатларининг жадаллашуви ва шу асосда аҳоли турмуш даражасининг юксалиши;

- тоталитар тизимнинг емирилиши натижасида сиёсий мустақилликни қўлга киритган бир қатор мамлакатларда иқтисодий мустақилликнинг ўрнатилиши.

Ўзбекистон ўзининг сиёсий мустақиллигига эришгандан ва Республика деб эълон қилинган вақтдан бошлаб энг жиддий муаммолардан бири мамлакатнинг иқтисодий мустақиллигини таъминлашдан иборат эди. Чунки иқтисодий жихатдан қарам бўлган мамлакат ҳеч қачон том маънода мустақил бўлолмади. Республиканинг ташқи дунёдан бир асрдан ортиқ вақт мобайнида ажралиб қолганлигига барҳам берилди. У халқаро ҳуқуқнинг тенг

ҳуқуқли субъекти бўлди. Бу эса жаҳон меҳнат тақсимоотида асосий ўрин тутди. Лекин чинакам иқтисодий мустақилликка эришиш учун бир қанча объектив қийинчиликларни енгиб ўтиш, собиқ иқтисодий тизимдан мерос бўлиб қолган муаммолар мажмуини бартараф этиш лозим эди. Бунинг учун янги пайдо бўлган мустақил давлатнинг иқтисодий тараққиёт моделини, бош йўналишини танлаш лозим эди. Табиийки, танланган модел эски тизимга нисбатдан мамлакатнинг самарали иқтисодий юксалишини таъминлашга лойиқ бўлмоғи шарт эди. Бунинг учун, биринчидан 70 йиллик тажриба давомида ўзининг устунлигини ҳаётда исботлай олмаган режали иқтисодиёт моделидан воз кечиш, иккинчидан эса, унинг ўрнига ўрнатилиши лозим бўлган иқтисодий тараққиёт моделини танлаш лозим эди. Ўзбекистоннинг иқтисодий тараққиёт модели сифатида бозор иқтисодиёти танланди. Бундай йўлни танлаш ўз-ўзидан, тавақаллига, осонликча бўлган эмас. Иқтисодий тараққиёт йўлини танлашда дунё мамлакатларининг илғор тажрибаси, иқтисодий воқеликларининг чуқур таҳлили асос қилиб олинди.

Мамлакатнинг истиқболини таъминлаши мумкин бўлган иқтисодий тараққиёт модели сифатида бозор иқтисодиёти танланди. Айни пайтда ёш мустақил давлатнинг бир иқтисодий тизимни бошқа бир иқтисодий тизим билан алмаштириш, янги тизимни шакллантириш ва қарор топтиришда муқаррар равишда вужудга келадиган бир қатор янги муаммолар ҳам пайдо бўлди. Юзага келган барча муаммоларни ҳал этиш, режали иқтисодиётни бозор муносабатларига асосланган иқтисодиёт билан алмаштириш учун муайян вақт, яъни ўтиш даври зарур эди. Ҳеч қачон бир иқтисодий тизимдан бошқасига ўтиш бирданига, бир зумда қарор қабул қилиш йўли билан амалга ошмайди. Бир иқтисодий тизимдан бошқа бир иқтисодий тизимга ўтиш ижтимоий ишлаб чиқаришда янги муносабатларни қарор топтириш билан боғлиқ бўлган ва узок давом этадиган мураккаб жараёндир.

2. Ўтиш даври ва унинг белгилари

Ўтиш даври муаммоларининг йиғинидиси ва хусусиятлари бир вақтнинг ўзида қатор ғоя, мураккаб ижтимоий-иқтисодий вазифаларни ҳал этишни тақозо қилади. Авваламбор, бошқарувнинг маъмурий-буйруқбозлик усуллари ва директив режалаштиришнинг салбий оқибатларини тугатиш, иқтисодий ва молиявий вазиятларнинг барқарор бўлишини таъминлаш зарур.

Республика иқтисодиётининг тармоқ ва ҳудудий тузилмасини тубдан қайта қуриш “Иттифоқ ихтисослашуви” натижасида ишлаб чиқарувчи кучларни ривожлантириш ва жойлаштиришда йўл қўйилган номуносивликларни тугатиш, халқ хўжалигининг хом ашёга

йўналтирилганлигидан тамоман воз кечиш, янги мустамлакачиликдан иборат иқтисодий қарамликка бархам бериш лозим бўлди.

Энг муҳими, ўтиш жараёнида қатъият ва изчиллик билан бозор муносабатларини ўрнатиш, мавжуд иқтисодий салоҳият ва бойликлардан самарали фойдалнишни, халқ хўжалигининг барқарор ривожланишини, республиканинг турмуш даражаси юксак бўлган, иқтисодий тараққий этган мамлакатлар қаторига олиб чиқишни таъминлайдиган қудратли иқтисодий негизни вужудга келтираётган давлатчиликнинг мустаҳкам пойдеворини барпо этиш керак эди. Албатта, мазкур муаммоларни дарҳол, бир зумда ҳал қилиб бўлмаслиги равшан. Бунинг учун анча узоқ давр, аниқ мақсадни кўзлаб фидокорона меҳнат қилиш, энг муҳими, иқтисодий ислохотларнинг аниқ-равшан, амалий дастури бўлиши зарур. Ўтиш даврининг дастлабки босқичларида Республикада шундай дастур ишлаб чиқилди ва у изчиллик билан амалда жорий қилинди ва ҳозир ҳам давом этмоқда.

60-йиллардаёқ иқтисодиётда зиддиятлар кучайиб бораётганини, амалдаги хўжалик юритиш механизми мазкур зиддиятларни бартараф этишга ожизлиги яққол намоён бўла бошлаган эди. Иқтисодиётнинг ривожланиш суръати кескин пасайди. Унга бўлган сарф-ҳаражатлар орта борди. Моддий бойликлар ва маблағлар тақчиллиги аниқ кўриниб қолди. Иқтисодий воситалар ва омиллар амалда ишламади. Ишлаб чиқаришни техникавий ривожлантиришда ва аҳоли турмуш даражасида Ғарб мамлакатларидан анча орқада қола бошланди. Натижада иқтисодиёт батамом издан чиқиб, моддий маблағлар тақчиллигининг ўсиши, ташқи қарзларнинг кўпайиши содир бўлди. Энг асосийси меҳнатни рағбатлантириш тизими батамом бузилди. Бундай ҳолатлар одамларнинг меҳнатга қизиқишига катта салбий таъсир кўрсатди. Кишиларда боқимондалиқ кайфиятини кучайтириб юборди.

Собиқ тизимдан Ўзбекистонга қолаётган ва қарам иқтисодиёт мерос бўлиб қолди. Ана шундай шароитда Ўзбекистон бозор иқтисодиётига ўтиш йўлини танлади. Бозор иқтисодиётига ўтишнинг ҳамма мамлакатлар учун умумий қонун-қоидалари мавжуд, бундай қоидаларга амал қилмасдан туриб бозор иқтисодиётига ўтиш мумкин эмас. Жумладан, мулкни давлат тасарруфидан чиқариш, уни турли мулк шаклларига айлантириш, рақобат муҳитини вужудга келтириш, нархларни эркинлаштириш ва бошқалар. Шу билан бирга, ҳар-бир мамлакат бозор иқтисодиётига ўтар экан, ўз имкониятларини, ўз хусусиятларини ҳисобга олмасдан, бирор-бир мамлакатнинг моделини кўр-кўрона кўчириб олиши, фақат унга таяниб бозор муносабатларини шакллантириши мумкин эмас. Дарҳақиқат, кишилик жамияти

тарихида режали иқтисодиётдан бозор иқтисодиётига ўтиш тажрибаси ҳам ёки ҳамма мамлакатлар учун қатъий белгиланган мажбурий ёки ясама модели ҳам мавжуд эмас эди. Шундай мураккаб шароитда ҳар бир мамлакат ўз имконият ва шароитларидан келиб чиққан ҳолда, янги иқтисодий муносабатларни ўрнатиш йўлини тутиши, бунда ўзидаги хусусиятларни асос қилиб олиши лозим эди.

Ўзбекистон иқтисодиётига хос бўлган хусусиятлар қўйидагилар эди:

1. Ўзбекистон иқтисодиёти собиқ шўролар даврида хомашё етиштириб беришга асосланган иқтисодиётга айлантирилган эди. Ўзбекистон собиқ тизимнинг пахта базаси эди, четга тайёр маҳсулот эмас, фақат хомашё чиқаришга ихтисослаштирилган эди. Хомашё ниҳоятда арзон нархларда сотилар, мамлакатга четдан келтириладиган тайёр маҳсулотлар анча қиммат эди. Ўзбекистонга четдан келтириладиган маҳсулотларни чеки йўқ эди, ҳаттоки истеъмол моллари (озик-овқат, кийим-кечаклар)нинг ҳам асосий қисми четдан келтирилган эди. Ўзбекистон ўз эҳтиёжларининг 60 фоиздан кўпини четдан келтириладиган маҳсулотлар ҳисобидан қондирар эди. Бу эса мамлакат мустақилликка эришгандан сўнг бир қатор қийинчиликларни келтириб чиқарди. Четдан нарсаларни келтириш жуда қимматга тушаётганлигини ҳисобга олган Ўзбекистон ҳукумати том маънодаги иқтисодий мустақилликка эришиш сиёсатини тутди. Жумладан дон, нефт мустақиллигига эришиш, кейинчалик бошқа маҳсулотларни ҳам четдан келтиришни кескин камайтириш вазифалари қўйилди. Бунинг учун ишлаб чиқаришнинг таркибий (структура) жиҳатдан бутунлай ўзгартириш лозим эди. Натижада саноатда янги тармоқлар - энергетика ва машинасозлик тармоқлари жадал ривожлантирилди. Республикада дунёдаги йигирма саккизинчи давлат сифатида автомобиллар ишлаб чиқариш корхонаси қурилиб, ишга туширилди. Бухоро нефтни қайта ишлаш заводининг қурилиши мамлакатга нефт мустақиллигига эришиш имконини берди. Республика қишлоқ хўжалигида ҳам чуқур таркибий ўзгаришлар амалга оширилди, пахта якка ҳокимлигига барҳам берилди. Илгари пахта учун ажратилган майдонлар ҳисобидан бир миллион гектардан ортиқ майдон ғалла ва бошқа экинларни экишга ажратиб берилди. Шу асосда Республика учун ҳаётий аҳамиятга эга бўлган ғалла мустақиллигига эришилди. Ўша давирда бошланган бу сиёсат ҳозир ҳам изчил давом этирилмоқда, бошқа маҳсулотларни четдан келтиришни камайтиришда катта натижаларга эришилмоқда.

2. Ўзбекистонга хос бўлган хусусиятлардан яна бири республикадаги демографик вазиятдир. Республикада аҳолининг табиий ўсиши анча юқори, жумладан ҳозир ҳам йилига аҳоли 500-550 минг кишига кўпаймоқда, аҳолининг асосий қисми (49,2 фоизи)

қишлоқларда яшайди, унинг ярмини 18 ёшгача бўлган ёшлар, болалар ташкил этади. Аҳолининг кўпайиши бир қатор социал масалаларни, ишсизлик муаммоларини яна ҳам кескинлаштиради. Халқимизга хос хусусиятлардан бири – ўзи туғилиб ўсган жойда яшашга мойилликнинг кучлилигидир.

3. Ўзбекистоннинг худудий, географик жойлашуви ҳам унинг иқтисодиётига катта таъсир кўрсатадиган омиллардан бири. Ўзбекистон сув йўлларида, юк ташиш портлардан анча узоқ жойлашган мамлакатдир. Дунёда мамлакатлараро қилинадиган савдо-сотиқнинг (юкларни ташишни) 60 фоизи сув йўллари орқали амалга оширилади. Ўзбекистон сув йўлларида бошқа мамлакатлар орқали чиқишга мажбур. Бу эса халқаро алоқаларда муайян қийинчиликларни келтириб чиқарди.

Юқорида келтирилган омиллар бозор иқтисодиётига ўтиш даврида катта қийинчиликларни юзага келтирди. Шу билан бирга, Ўзбекистон беқиёс бойликларга, айниқса табиий бойликларга эгадир. Бу бойликлардан оқилона фойдаланиш катта имкониятлар туғдиради.

3. Ўзбекистонда бозор иқтисодиётига ўтиш концепцияси ва стратегияси

Ўзбекистоннинг бозор иқтисодиётига ўтиш концепцияси тоталитар иқтисодий тизимдан бозор иқтисодиётига ўтишнинг қонун-қоидалари ва унинг Ўзбекистондаги хусусиятларига оид илмий қарашлар мажмуидан иборат. Бу концепциянинг пайдо бўлиши Ўзбекистон Республикасининг сиёсий мустақилликка эришиши билан боғлиқ. Мустақиллик шароитида Ўзбекистон ўз истиқлол йўлини танлаш, унинг концепциясини яратиш имконига эга бўлди. Мазкур концепция Ўзбекистон Республикаси Биринчи Президенти И.А.Каримовнинг рисолалари, мақолалари ва нутқларида, мамлакат Олий Мажлиси қабул этган қарорлар ва қонунларда, Ўзбекистонлик олимларнинг ва мутахассисларнинг асарларида атрофлича ишлаб чиқилди.

Бу концепция умумлашган ҳолда И.А.Каримовнинг “Ўзбекистон: бозор муносабатларига ўтишнинг ўзига хос йўли”, “Ўзбекистон иқтисодий ислохотларни чуқурлаштириш йўлида” асарларида баён этилган. Бу концепцияни миллий мустақиллик назариясининг ажралмас қисми деб қараш зарур, чунки иқтисодиётни ривожлантирмай туриб, миллий мустақилликни таъминлаш мумкин эмас. Ўзбекистон учун бош йўл ва мақсад иқтисодиёти ривожланган, халқи фаровон яшайдиган, инсон ҳақ-ҳуқуқлари тўла тантана қилган, чинакам демократик жамият барпо этишдан иборат. Шундай

жамиятни барпо этишнинг шарти бозор иқтисодиётига ўтиш ҳисобланади. Бозор иқтисодиётига ишлаб чиқаришни барқарор ва жадал ўстириш воситаларини юзага келтириши билан ҳамда улардан унумли фойдаланиши истикболли ҳисобланади. Гап шундаки, Ўзбекистон, биринчидан, режали иқтисодий тизим шароитида, иккинчидан эса советлар империяси таркибида ривожланди. Бу эса уни қолоқликка маҳкум этди. Ўзбекистон ресурсларга бой мамлакат бўла туриб, иқтисодий тараққиётда кўпгина мамлакатлардан орқада қолиб кетди. 1990 йили аҳоли жон бошига ишлаб чиқаришнинг ҳажми, унинг таркиби, аҳоли истеъмоли кўрсаткичлари жиҳатидан дунё мамлакатларидан анча орқада қолди.

Мустақил Ўзбекистон иқтисодий янгилашнига муҳтож, бунинг учун эса бозор муносабатларини яратиш керак бўлди. Бутун дунё тажрибаси кўрсатганидек, иқтисодий юксалиш учун бозор муносабатига ўтишдан бошқа ишончли йўл йўқ. Жаҳон цивилизацияси ижтимоий тараққиётнинг сифат ва самарадорлик жиҳатидан янги йўлини – тартибга солинган бозор иқтисодиётни яратди.

Бу йўл Ўзбекистонни келажакда иқтисодиёти ривожланган, ижтимоий барқарорлик ҳукм сурган давлатга айлантиришни мўлжаллайди. “Республиканинг бозор муносабатларига ўтишда ўз йўлидан изчиллик билан бориши демократик ўзгаришлар, республикани ривожланган мамлакатлар қаторига олиб чиқиш, уни ҳалқаро обрў-эътиборини мустаҳкамлаш учун пухта моддий негиз яратади” – деган эди Биринчи Президентимиз И.А.Каримов.

Ўзбекистон танлаган йўл бир қатор жиддий муаммоларни ҳал эта олади, чунончи: муттасил ривожланувчи иқтисо диётни яратиб, мамлакат миллий бойлигини ошириб бориш, қудратли иқтисодий салоҳиятга таянган ҳолда халқнинг ҳамма қатламларига фаровонликни таъминлаш; ишбилармонликни ривожлантириш, тадбиркорликка кенг йўл очиш, ҳамма мулк шакллариининг тенглигини таъминлаш; иқтисодий эркинликни таъминлаб, иқтисодий монополизмга йўл бермаган ҳолда рақобатга кенг йўл очиш; ишлаб чиқаришнинг замонавий миллий манфаатга мос бўлган структурасини яратиш.

Ўзбекистон концепцияси бозор иқтисодиётини илоҳийлаштиришдан йироқ, унинг ўз муаммолари борлигини эътироф этади, унга ўтиш узоқ давом этишини, иқтисодий барқарорлик, янги ишлаб чиқариш муносабатларини шакллантириш жараёнида камчилик ва чекланишлар бўлиши мумкинлигини назарда тутаяди ҳамда давлат иштирокида уларнинг олдини олиш ва ёйилишига йўл қўймаслик чора-тадбирларини кўради. Унга кўра, бозор иқтисодиёти инқилобий сакрашлар, социал тўқнашувлар орқали эмас, балки тинчлик вазиятида, босқичма-босқич эволюцион ўзгаришларни ўтказиш

орқали шаклланади. Назарий жиҳатдан олганда Ўзбекистоннинг бозор иқтисодиётига ўтишида собиқ сотциалистик мамлакатлар тажрибаси ва мустамлакачиликдан озодлик йўлига чиққан Осиё ва Африка мамлакатларига хос бир қатор белгилар Ўзбекистоннинг фақат ўзига хос хусусиятлари билан синтезланади. Дарҳақиқат, Ўзбекистон совет империяси асоратидан қутулган ёш мустақил мамлакат, лекин унинг иқтисодиёти бошқа кўпгина ёш ривожланаётган давлат иқтисодиёти сингари заиф, бир ёқлама ривожланган эди.

Ўзбекистоннинг бозор иқтисодиётига ўтиш концепциясининг асосий мазмунини Республика Биринчи Президенти И.Каримов томонидан илгари сурилган беш тамойил ташкил этади. Бу тамойиллар қўйидагилардир:

- иқтисоднинг сиёсатдан устуворлигини таъминлаш;
- давлат бош ислохотчи бўлмоғи керак;
- қонунлар ва уларга риоя қилиш устуворлиги;
- фаол ижтимоий сиёсат юргизиш;
- бозор иқтисодиётига босқичма-босқич ўтиш.

Ўзбекистонда собиқ иттифоқ даврида иқтисод бутунлай сиёсатга бўйсундирилган, оқибатда иқтисод нотўғри сиёсатнинг кўрбони бўлган эди. Албатта, бундан иқтисод биринчи ўринда сиёсат иккинчи ўринда, деб бўлмайди. Бу тушунчалар ўзаро узвий боғлиқ тушунчалар бўлиб, улар бир-бирларини тўлдиради: кучли ва тўғри тутилган сиёсатгина иқтисодни тез суръатлар билан ривожлантирса, кучли иқтисод кучли сиёсат юргизиш имконини беради. Бозор муносабатларига ўтиш даврида давлат бош ислохотчи бўлиши, иқтисодиёт ва ижтимоий турмушнинг ҳамма соҳаларини ўзгартириш режаларини тузиб, уни изчиллик билан амалга ошириши зарур. Давлат иқтисодий фаолиятининг асосий йўналишларини белгилайди, яъни:

- бозор иқтисодиётини ҳуқуқий асосларини таъминлайди;
- бозор механизмининг яхлитлигини ва уни нормал ишлаши учун шарт-шароитлар яратади;
- аҳолини иқтисодий жиҳатдан ҳимоя қилиш ва даромадларнинг адолатли тақсимланишини назорат қилади;
- атроф муҳитни муҳофаза этишни таъминлайди;
- халқаро иқтисодий муносабатларнинг самарали ривожланишини таъминлайди.

Ижтимоий йўналтирилган бозор иқтисодиётининг қонунчилик асосини яратиш – бу фақат ўтиш даврининг мажбурий шarti бўлиб қолмай, балки ҳуқуқий давлат барпо этишнинг ўзига хос хусусияти ҳамдир. Бозор иқтисодиётига хос янги ҳуқуқий тизимнинг ўзагини асосий қонун – республика Конституцияси ташкил этади.

Бозор иқтисодиётига хос ҳуқуқий тизимни ва ҳуқуқий давлатнинг барпо этиш тамойиллари мавжуд:

- қонунларнинг ҳаёт, амалиёт билан узвий боғлиқлиги ва ундан келиб чиқиши;

- қонун ҳужжатларининг бевосита таъсир кўрсатиш кучига эга бўлиши;

- қонунга буйсунишнинг ҳуқуқий давлатнинг муҳим хусусиятига айланиши;

- ҳуқуқий маданиятнинг юқори даражада бўлиши;

- қонун устиворлигининг таъминланиши.

Ўзбекистоннинг янгиланиш ва тараққиёт йўлига асос бўлган энг муҳим қоидалардан бири – бозор ислохотларининг барча босқичларида олдиндан кучли ижтимоий сиёсат ўтказишдир.

Бозор муносабатларини шакллантиришнинг ҳозирги босқичидаги ижтимоий сиёсатнинг асосий йўналишлари қуйидагилар:

- фуқароларнинг меҳнат қилиш борасидаги конституциявий ҳуқуқларини таъминлаш;

- ижтимоий ҳимоялаш чора-тадбирларини аниқ йўналтирилган асосда олиб бориш;

- аҳолининг ижтимоий жиҳатдан энг муҳтож табақаларини қўллаб-қувватлаш;

- иқтисодий жиҳатдан фаол аҳолини меҳнатга рағбатлантириш;

- реал меҳнат бозорини шакллантириш;

- ижтимоий соҳа, соғлиқни сақлаш, таълим, маданият ва санъат, илм-фаннинг мушкул аҳволга тушиб қолишига йўл қўймаслик.

Ўзбекистонда бозор иқтисодиётига босқичма-босқич ўтишнинг аниқ вазифалари белгиланиб олинди. Унга кўра дастлабки вазифалар қуйидагилар деб белгиланди:

- бозор иқтисодиётининг ҳуқуқий асосларини яратиш;

- мулкни давлат тасарруфидан чиқариш ва хусусийлаштириш, мулкни турли шакллари ривожлантириш;

- нарх-навони босқичма-босқич эркинлаштириш;

- тадбиркорликни рағбатлантириш;

- фуқароларни ижтимоий жиҳатдан ҳимоялаш;

- бозор инфраструктурасини шакллантириш;

- иқтисодиётнинг очиқлигини ва жаҳон тизимига кириб боришини таъминлаш;

- иқтисодиётни маънавий барқарорлаштириш, миллий пулни мустаҳкамлаш.

4. Иқтисодий ислохотлар, уларнинг йўналишлари

Ўзбекистон бозор иқтисодиётига ўтишда иқтисодий ислохотларнинг аниқ йўналишларини белгилаб олиш муҳимдир. Иқтисодий ислохотларда мулк муносабатларини ислох қилиш, мулкка давлат монополиясини бекор қилиш асосий ўрин тутади. Масаланинг моҳияти шундаки, мулкий муносабатлар соҳасидаги ислохотларни амалга ошириш катта заруратга айланган эди. Бу ислохотни амалга оширмасдан туриб, бирор-бир соҳада ислохотлар ўтказиш ўз самарасини бермайди, чунки мулк ҳар қандай иқтисоднинг негизини ташкил этади. Мулкни давлат тасарруфидан чиқариб, ўз эгаларининг қўлига бермасдан тадбиркорликни ривожлантириш, рақобат муҳитини вужудга келтириш мумкин эмас.

Иқтисодий ислохотларнинг муҳим йўналишларидан яна бири - аграр ислохотлардир. Қишлоқда ислохотларни амалга оширмасдан туриб, бошқа соҳалардаги ислохотларни амалга ошириш мумкин эмас. Ўзбекистон қишлоқ хўжалиги соҳасидаги ислохотлар муддати кечиктирилишининг асосий сабаби шундаки, унинг миллий иқтисодиётида аграр соҳа етакчи ўринни эгаллайди. Аграр ислохотларнинг негизини эса ерга бўлган муносабатлар ташкил этади. Шу туфайли ер тўғрисидаги қонун ҳамда, ер кодекси қабул қилинди. Бунга кўра, ерларни узок муддатга, аниқроғи 50 йилгача ижарага бериб ишлатиш, шу йўл билан ерни ҳақиқий эгалари қўлига беришга қарор қилинди. Бундан ташқари, давлат буюртмаларни аста-секин камайтириб бориш сиёсатини тутди.

Молия - кредит тизимидаги ислохотлар бозор иқтисодиёти шароитида молиялаштириш, солиқ ва суғурта тизимидаги банк ва кредитлаш соҳасидаги ислохотларни ўз ичига олди.

Ташқи иқтисодий алоқалар соҳасидаги ислохотлар собиқ иттифоқ даврида ташқи иқтисодий алоқаларга хос давлат монополиясига барҳам бериб, корхоналарга, айрим кишиларга бу фаолият билан шуғулланиш имконини яратишдан иборат эди. Бозор иқтисодиёти шароитида бу соҳаларда ҳам катта ўзгаришлар амалга оширилади. Ишлаб чиқарувчиларга ўзлари ишлаб чиқарган маҳсулотлари билан жаҳон бозорига эркин чиқиш имкониятлари берилади. Шундай механизмларни ишлаб чиқиш ва ҳаётга жорий этиш талаб этилади.

Социал ислохотларни амалга ошириш ҳам бозор иқтисодиётига ўтиш стратегиясида муҳим ўрин тутади. Бозор иқтисодиёти ҳамма соҳаларда бўлганидек, ижтимоий соҳада ҳам, яъни уй-жой билан таъминланиш, маориф, маданият, соғлиқни сақлаш, аҳолини ишга жойлаштириш соҳаларини бозор муносабатларига мослаштириш лозим бўлади. Бозор муносабатларини эркин ҳаракат қилиши бозор

инфратузилмасининг қанчалик ривожланганлигига боғлиқ. Бозор инфратузилмаси – бозор алоқаларини ўрнатишга хизмат қилувчи соҳалардир. У қўйидаги бўғинларни ўз ичига олади:

1. Ишлаб чиқаришга хизмат қилувчи инфратузилма (транспорт, алоқа, омбор хўжалиги, йўл хўжалиги, сув ва энергетика таъминоти). Улар бозор иқтисодиётидан олдин ҳам мавжуд эди, бозор иқтисодиётига ўтиш шароитида уларни тижоратчилик йўлига ўтказишга тўғри келди, яъни улар яхши ишлаб пул топиш ва ўз-ўзини молиялаштириш йўлига ўтказилди.

2. Савдо-сотиқ ишларига хизмат қилувчи инфратузилма (биржалар, савдо уйлари, аукционлар, тижоратчилик идоралари, реклама фирмалари ва агентликлар, давлатнинг савдо-сотиқ ва уларни назорат этувчи муассасалари).

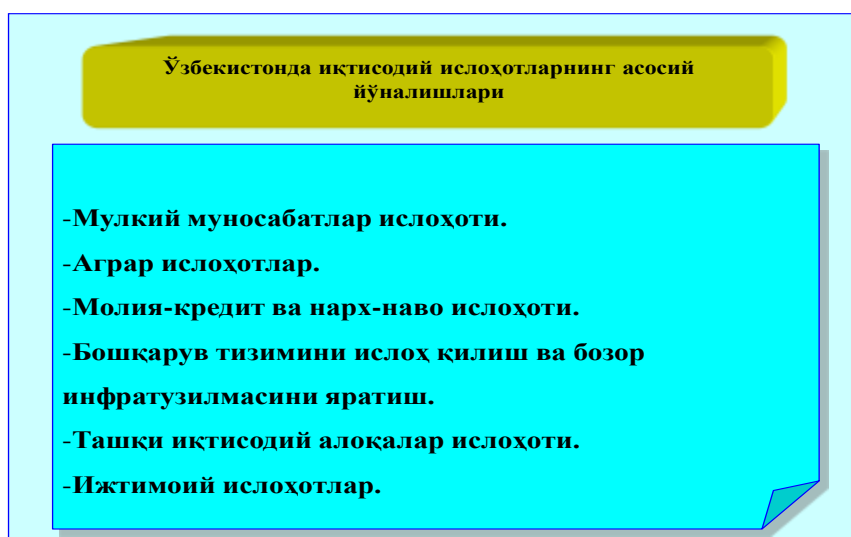
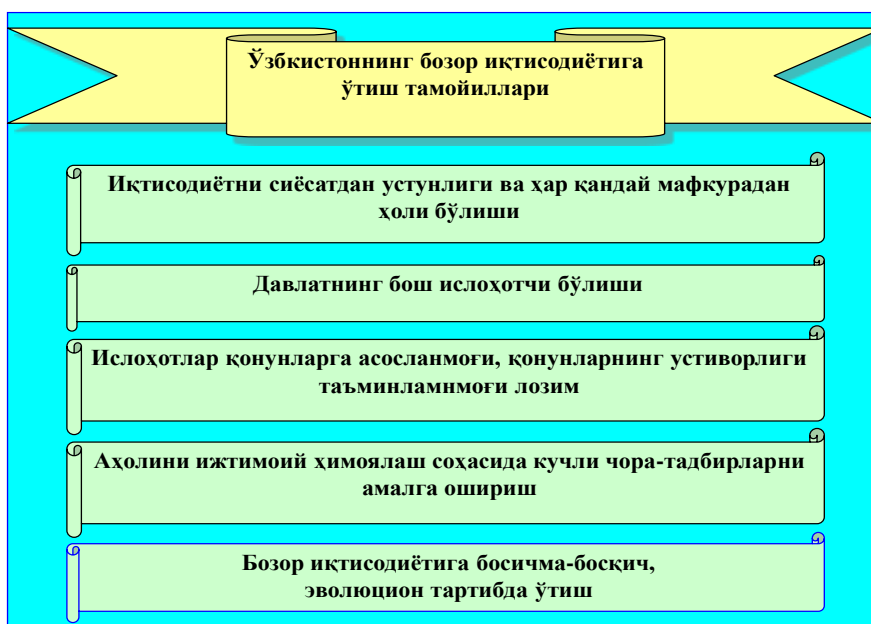
3. Молия-кредит муассасаларига хизмат қилувчи инфратузилма (тижорат банклари, ўз-ўзини кредитлаш идоралари, суғурта компаниялари, молия компаниялари, солиқ ундириш маҳкамалари, ҳар - хил пул фондлари).

4. Аҳолига хизмат қилувчи ёки ижтимоий инфратузилма (уй-жой коммунал ва транспорт хизмати, маориф, маданият ҳамда соғлиқни сақлаш муассасалари, аҳолини ишга жойлаштириш идоралари). Уларни ҳам бозор шароитида пулли хизмат кўрсатиш, тижорат йўлига ўтказишга тўғри келади.

5. Ахборот хизмати (иқтисодий фаолият учун зарур бўлган ҳар-хил ахборотлар, маълумотлар ва хабарларни тўплаш, умумлаштириш ва сотиш билан шуғулланувчи турли компаниялар, фирмалар, маслаҳат идоралари). Замонавий инфратузилмани яратиш бозор муносабатларига ҳақиқий маданий-маърифий ҳарактер бахш этиш, стихияга ва бош-бошдоқликка йўл қўймаслик имконини берди.

Ўзбекистон бозор иқтисодиётига ўтиш жараёнида замонавий бозор иқтисодиётини шаклланишига хизмат қиладиган соҳаларни ривожлантиришга алоҳида аҳамият бериб келмоқда.

Мавзуни ўрганиш бўйича кўргазмали материаллар

Билимларни баҳолаш ва такрорлаш учун савол ва топшириқлар

1. Бозор иқтисодиётига ўтишнинг ўзбек моделида нималар асос килиб олинган?
2. Бозор иқтисодиётига ўтиш андозаларини изоҳлаб беринг.
3. Бозор иқтисодиётига ўтиш даври ва унинг хусусиятларини айтинг.
4. Иқтисодий мустақилликни таъминлаш ва бозор муносабатларига ўтиш бўйича қўйилган вазифалар нималардан иборат?
6. Бозор иқтисодиётида мулкчилик янги шаклларининг ва мулкдорларнинг пайдо бўлишининг қандай сабаблари бор?

7. Рақобат муҳитининг яратилишини изоҳлаб беринг.
8. Тадбиркорларни қўллаб-қувватлашнинг сабаблари нимада?
9. Иқтисодиётда барқарорликни ва таркибий ўзгаришларни таъминлаш.
10. Инвестиция муаммолари. Молия-кредит сиёсатининг моҳиятини тушунтириб беринг.
11. Аҳоли табақаланишининг олдини олиш ва ижтимоий сиёсат ўртасидаги ўзаро боғлиқликни тушунтириб беринг.

Мавзуга оид тест саволлар

1. Иқтисодий ислоҳот нима?
 - A. Ижтимоий ўзгаришларни амалга оширишга қаратилган чора-тадбирлар.
 - B. Иқтисодиётда бозор муносабатларини шакллантиришга қаратилган чора-тадбирлар.
 - C. Сиёсий ўзгаришларни амалга оширишга қаратилган чора-тадбирлар.
 - D. Маънавий ва маиший ўзгаришларга қаратилган тадбирлар.
2. Ўзбекистонда бозор муносабатларига ўтишда нимага устунлик берилди?
 - A. Истеъмолга.
 - B. Рақобатга.
 - C. Четдан қарз олишга.
 - D. Иқтисодий эркинликни кенгайтиришга.
3. Ўзбекистонда ижтимоий йўналтирилган бозор иқтисодиётига босқичма-босқич ўтишни нима тақозо этади?
 - A. Ҳуқуқий негизни шакллантириш.
 - B. Бозор инфратузулмасини яратиш.
 - C. Янги шароитда ишлай оладиган кадрларни тайёрлаш.
 - D. Юқоридагиларнинг барчаси тўғри.
4. Республикада бозор иқтисодиётига ўтишнинг биринчи босқичида ислоҳ қилишнинг муҳим йўналишини аниқланг.
 - A. Ўтиш жараёнининг ҳуқуқий асосларини шакллантириш, ислоҳотларнинг қонуний базасини мустаҳкамлаш.
 - B. Иқтисодиётнинг барча соҳаларида мулкчиликнинг янги шакллари вужудга келтириш.
 - C. Ишлаб чиқаришнинг пасайиб боришига барҳам бериш.
 - D. Молиявий аҳволнинг барқарорлигини таъминлаш.
5. Республикада бозор муносабатлари қарор топишининг асосий белгилари нимада намоён бўлади?

- A. Инсон манфаатларининг намоён бўлишида.
 - B. Кўп укладли иқтисодий тизим ва мулкдорлар синфининг шаклланишида.
 - C. Бозор инфратузулмасининг шаклланишида.
 - D. Иккинчи ва учинчи жавоблар тўғри.
6. Иқтисодий ислохотларни амалга оширишнинг қайси тамойили бозор муносабатларига ўтишнинг изчиллигини таъминлайди?
- A. Иқтисодиётнинг мафкурадан устунлиги.
 - B. Давлатнинг бош ислохотчи бўлиши.
 - C. Қонун устуворлиги.
 - D. Бозор муносабатларини босқичма-босқич қарор топтириш.
7. Иқтисодий ислохотларни амалга оширишнинг асосий йўналишларидан қайси бири бозор иқтисодиётига ўтишнинг шарт - шароитини вужудга келтиради?
- A. Мулкий муносабатларни ислох қилиш.
 - B. Бошқариш тизимини ислох қилиш ва бозор инфратузулмасини яратиш.
 - C. Молия-кредит ва нарх-наво ислохоти.
 - D. Аграр ислохотлар.
8. Ривожланаётган мамлакатлар бозор иқтисодиётига ўтиш йўлининг муҳим белгиларидан бирини кўрсатинг?
- A. Иқтисодий тараққиётнинг барча босқичлари босиб ўтилади.
 - B. Натурал хўжалиқдан эркин бозор иқтисодиётига ўтилади .
 - C. Режали иқтисодиётдан эркин бозор иқтисодиётига ўтилади .
 - D. Бозор инфратузилмаси шакллантирилиб, эркин бозор иқтисодиётига ўтилади.
9. Бозор иқтисодиётига босқичма-босқич ўтиш тамойилини аниқланг?
- A. Аҳолини мунтазам ижтимоий ҳимоялаш.
 - B. Давлатнинг иқтисодиётдаги ўрнини мустаҳкамлаб бориш.
 - C. Иқтисодий ислохотларни амалга ошириб бориш.
 - D. Иқтисодиётни мафкурадан холи қилиш.
10. Ўзбекистонда иқтисодий ислохотларнинг биринчи босқичидаги устувор вазифалардан бирини кўрсатинг?
- A. Мамлакат молиявий имкониятларини ошириш.
 - B. Ерни хусусийлаштиришни йўлга қўйиш.
 - C. Мамлакатнинг халқаро мавқеини юксалтириш.
 - D. Иқтисодий ислохотларнинг ҳуқуқий асосларини яратиш.

МАВЗУ 4. ТАЛАБ ВА ТАКЛИФ НАЗАРИЯСИ, БОЗОР МУВОЗАНАТИ

Мавзуга оид саволлар:

- 1. Талаб, унинг ўзгарувчанлиги ва унга таъсир этувчи омиллар. Талаб қонуни.**
- 2. Таклиф, унинг ўзгарувчанлиги ва унга таъсир этувчи омиллар. Таклиф қонуни.**
- 3. Бозор мувозанати ва унинг иқтисодиётга таъсири.**

Мавзу бўйича билишингиз лозим бўлган янги ибора ва тушунчалар: талаб, талаб эгилувчанлик кўрсаткичи, талаб қонуни, талабнинг даромад бўйича эгилувчанлиги, таклиф, таклиф эгри чизиғи, таклиф қонуни, таклифнинг нарх бўйича эгилувчанлиги, мултипликатор, даромад самараси, бозор мувозанати.

1. Талаб, унинг ўзгарувчанлиги ва унга таъсир этувчи омиллар. Талаб қонуни

Эҳтиёжнинг фақат пул билан таъминланган қисми талабга айланади. Демак, талаб – бу пул билан таъминланган эҳтиёждир. Эҳтиёж зарур миқдордаги пул билан таъминланмаса, у «хоҳиш», «истак» бўлиб қолаверади.

Талабнинг бир қатор муқобил вариантлари мавжуд бўлади, чунки нарх ўзгариши билан товарга бўлган талаб ҳам ўзгаради. Шу боғлиқликдан келиб чиққан ҳолда, талабга қуйидаги таърифни бериш ҳам мумкин: маълум вақт оралиғида, нархларнинг мавжуд даражасида истеъмолчиларнинг товар ва хизматларни сотиб олишга қодир бўлган эҳтиёжи талаб дейилади. Талаб икки хил бўлади:

- индивидуал (якка) талаб;
- бозор талаби.

Индивидуал талаб ҳар бир истеъмолчининг, яъни алоҳида шахс, оила, корхона, фирманинг муайян товар турига бўлган талаби индивидуал (якка) талаб дейилади. Бир қанча (кўпчилик) истеъмолчиларнинг муайян турдаги товар ёки хизматга бўлган талаблари йиғиндиси бозор талаби дейилади. Айрим адабиётларда индивидуал (якка) талабларнинг йиғиндиси ҳам бозор талаби деб айтилган.

Талаб кўплаб омиллар таъсирида ўзгаради. Масалан, реклама, мода, истеъмолчининг дидлари, бозордаги истеъмолчилар сони, истеъмолчининг даромадлари, атроф-муҳит, товар нафлилиги, ўзаро ўринбосар товарлар нархи, аҳоли сони ва таркиби, келгусидаги

нархларнинг ўзгариши ва бошқаларни келтириш мумкин. Истеъмолчилар диди мавжуд товар тури учун истеъмолчилар дидидаги ижобий ўзгариш ёки афзал кўриш шу товарга бўлган талабнинг ортишига сабаб бўлади. Истеъмолчининг диди қандайдир товар фойдасига ўзгарса, унга бўлган талаб ортади. Аксинча, истеъмолчилар дидидаги салбий ўзгариш шу товарга бўлган талабнинг пасайишига сабаб бўлади. Истеъмолчилар даромади ошса кўпгина товарларга бўлган талаб ортади.

Индивидуал, яъни якка талаб ҳам, бозор талаби ҳам миқдор жиҳатдан аниқланади. Лекин бу миқдор ҳар доим ҳам бир хил бўлиб турмайди, балки ўзгарувчан бўлади.

Талабнинг ўзгаришига кўп таъсир қиладиган омиллардан бири - нархдир. Нарх ва сотиб олинadиган товарлар миқдори ўртасидаги бўладиган боғлиқликни қуйидаги 1-жадвал маълумотлари асосида қараб чиқиш мумкин.

1-жадвал.

**НАРХ ВА СОТИБ ОЛИНАДИГАН ТОВАР МИҚДОРИ
ЎРТАСИДАГИ БОҒЛИҚЛИК**

Бир кг ун нархи (сўм)	1 ой давомида унга бўлган якка талаб миқдори (кг)	1 ой давомида унга бўлган бозори талаби миқдори (тн)
350	10	1
300	20	2
250	30	3
200	50	5
150	60	6

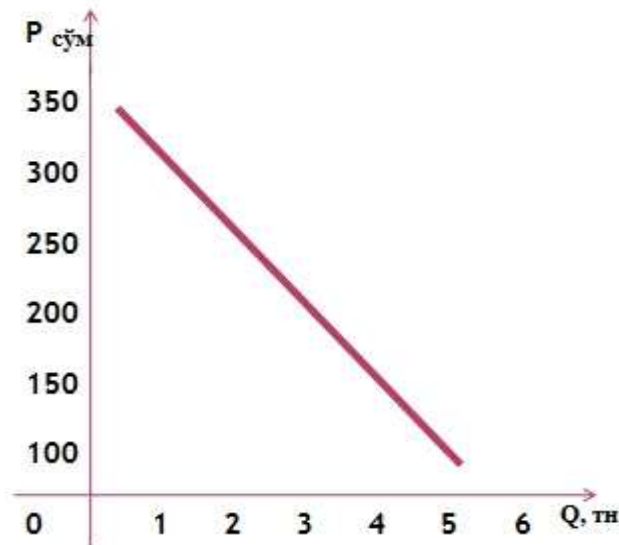
1-жадвал маълумотлари товар нархининг пасайиши сотиб олинadиган товар миқдорининг ўсишига ва аксинча, нархнинг ўсиши талаб миқдорининг камайишига олиб келишини кўрсатиб турибди. Шунга кўра, маҳсулот нархи ва сотиб олинadиган товар миқдори ўзгариши ўртасидаги тескари ёки қарама-қарши боғлиқликка талаб қонуни дейилади (1-чизма).

Талаб ҳажми (Q)- харидорлар бозорда муайян вақтда, муайян нархда сотиб олишга тайёр бўлган товар ва хизматларнинг жами.

Талаб нархи (P)- жорий вақтда муайян товар ва хизматлар учун харидор томонидан тўланадиган нарх.

Нарх ва талаб ҳажмининг ўзгариши ўртасидаги тескари боғлиқликни кўрсатувчи АВ чизиқ талаб эгри чизиғи дейилади.

Талаб қонунининг графикда ифодаланиши

Биз юқорида турли омилар таъсирида талаб миқдорининг ўзгариб туришини кўрдик. Лекин талаб ва таклиф миқдорлари бир-бирлари билан доимо маълум нисбатда бўлади, бу нисбатлар ўзгариб туради. Баъзан талаб миқдори таклиф миқдоридан ошиб кетиб, нарх кўтарилса, айрим пайтда таклиф миқдори талаб миқдоридан ошиб кетиб, нарх пасайиб қолади. Талаб ва таклифнинг ўзгариш қондаси асосан товар ва хизматларнинг нархи, истеъмолчиларнинг даромадлари ўзгариши билан боғлиқ. Талаб нисбатининг ўзгаришини эгилувчанлик коэффициентлари билан аниқлаш мумкин. Бозорда маълум товарга бўлган талабнинг ўзгариши ёки таклифнинг ўзгаришини аниқлашда эластиклик (эгилувчанлик) кўрсаткичлари муҳим аҳамият касб этади.

Талаб ҳажмига таъсир қилувчи бошқа омилар ўзгармай қолган шароитда нархнинг 1%га ўзгариши талабнинг неча %га ўзгаришини ифодаловчи кўрсаткич талабнинг нарх бўйича эгилувчанлиги кўрсаткичи дейилади. Бу кўрсаткич кўпинча оддий қилиб талабнинг эгилувчанлиги деб аталади.

Талабнинг нарх бўйича эгилувчанлиги ($E(t)$) даражаси қуйидаги формула бўйича ҳисобланади:

$$E(t) = \Delta Q / \Delta P.$$

Бу эрда: ΔQ – талаб миқдорининг %ли ўзгариши; ΔP – нархларнинг %ли ўзгариши.

Агарда талаб миқдорининг %ли ўзгариши, нархнинг %ли ўзгаришидан катта бўлса талаб эгилувчан бўлади. Бу эрда: $E(t) > 1$ бўлади. Агарда талаб миқдорининг %ли ўзгариши, нархнинг %ли ўзгаришидан кичик бўлса талаб ноэгилувчан бўлади. Бу эрда: $E(t) < 1$ бўлади.

Агарда $E(t) = 1$ бўлса талаб бирлик эгилувчанликка эга дейилади.

Талаб эгилувчанлигини белгилаб берувчи бир қатор омиллар мавжуд бўлади. Уларнинг асосийлари қуйидагилар:

1. Маҳсулотларнинг ўрнини босувчанлиги. Истеъмолчига бирор маҳсулотнинг ўрнини босувчи бошқа маҳсулотлар кўпроқ тавсия қилинса, унга талаб шунча эгилувчан бўлади.

2. Маҳсулот қиймати (нархи)нинг истеъмолчи даромадидаги салмоғи. Истеъмолчи даромадида маҳсулотлар нархи қанчалик ката ўринни эгалласа, унга талаб шунча юқори эгилувчан бўлади.

3. Маҳсулотларнинг истеъмол хусусиятлари. Зеб-зийнат буюмларига талаб одатда эгилувчан, ҳаётий зарур буюмларга эса талаб ноегилувчан ҳисобланади.

4. Вақт омили. Қарор қабул қилиш учун вақт оралиғи қанча узоқ бўлса, маҳсулотга талаб шунча эгилувчан бўлади. Масалан, агар мол гўштининг нархи 10фоизга кўтарилса, истеъмолчи уни ҳарид қилишни бирданига қисқартирмаслиги мумкин. Лекин бир қанча вақт ўтиши билан у ўзининг мойиллигини товук гўшти ёки балиққа ўтказиши мумкин.

Истеъмолчи даромадининг 1фоизга ўзгариши талабнинг неча фоизга ўзгаришини ифодаловчи кўрсаткич талабнинг даромад бўйича эгилувчанлиги кўрсаткичи дейилади ва қуйидаги формула ёрдамида аниқланади:

$$E(t) = \Delta Q / \Delta D.$$

Бу ерда: ΔQ – талаб миқдорининг фоизли ўзгариши; ΔD – даромаднинг фоизли ўзгариши.

2. Таклиф, унинг ўзгарувчанлиги ва унга таъсир этувчи омиллар. Таклиф қонуни

Маълум вақт оралиғидаги нархларнинг муайян даражасида ишлаб чиқарувчилар томонидан маълум турдаги товар ва хизматларни бозорга чиқарилган миқдорига таклиф дейилади.

Нархнинг ошиши билан шунга мос равишда сотишга чиқариладиган товарлар таклифи ҳам ортади, чунки ишлаб чиқарувчилар ундан манфаатдор бўлади. Нархнинг тушиши билан таклиф ҳажми қисқаради. Нархнинг ўзгариши билан таклиф этилаётган товар миқдорининг тўғри боғлиқликдаги ўзгариши таклиф қонуни дейилади. Демак нарх таклифга тўғри пропорционал. Шунинг учун истеъмолчига нархнинг ошиши тўсиқ ролини ўйнайди. Ишлаб чиқарувчи учун эса рағбатлантириш вазифасини бажаради. Нарх ва таклиф ўртасидаги боғланишни қуйидаги 2-жадвал орқали кўриш мумкин.

НАРХ ВА ТАКЛИФ МИҚДОРИ ЎРТАСИДАГИ БОҒЛИҚЛИК

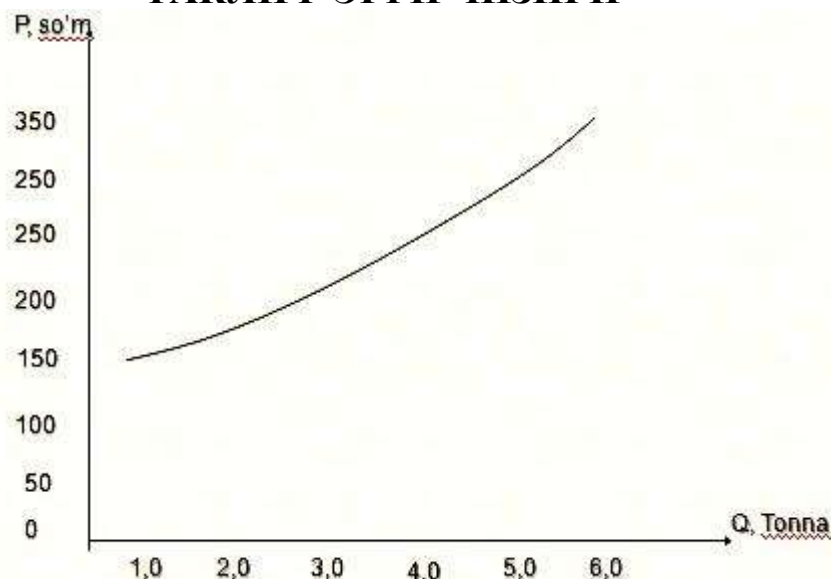
Ун нархи (сўм)	1 ой давомида уннинг якка таклифи миқдори (кг)	1 ой давомида уннинг бозор таклифи миқдори (тн)
350	60	6
300	50	5
250	30	3
200	20	2
150	10	1

Шунга кўра, маҳсулот нархи ва сотиладиган товар миқдори ўзгариши ўртасида тўғри боғлиқлик таклиф қонуни дейилади.

Нарх даражаси ва таклиф миқдори ўртасидаги тўғридан-тўғри боғлиқликни кўрсатувчи 2-жадвалдаги маълумотларни графикда ифодалаб, қуйидаги таклиф эгри чизиғини ҳосил этиш мумкин.

2-чизма.

ТАКЛИФ ЭГРИ ЧИЗИҒИ

Таклиф ҳажми (Q) – жорий вақтда бозорда сотувчилар (ишлаб чиқарувчилар) томонидан муайян нархларда сотишга тайёр товар ва хизматлар йиғиндисидир.

Таклиф нархи (P) – жорий вақтда бозорда муайян товар ва хизматларга сотувчилар томонидан қўйиладиган нарх.

Бозорда таклиф қилинадиган товар ҳажмига нархдан ташқари бир қатор омиллар ҳам таъсир қилади. Бу омилларнинг асосийлари қуйидагилар:

- 1) ресурсларнинг нархи;
- 2) ишлаб чиқариш технологияси;
- 3) солиқ ва субсидиялар;
- 4) бошқа товарларнинг нархи;

- 5) нарх ўзгаришининг кутилиши;
- 6) бозордаги сотувчилар сони.

Таклиф ҳажмига таъсир қилувчи омиллар ўзгармай қолган шароитда, нархнинг 1фоизга ўзгариши таклифнинг неча фоизга ўзгаришини ифодаловчи кўрсаткич таклифнинг нарх бўйича эгилувчанлиги кўрсаткичи дейилади. Бу кўрсаткич кўпинча оддий қилиб таклифнинг эгилувчанлиги деб ҳам аталади.

Таклифнинг нарх бўйича эгилувчанлиги ($E(tf)$) даражаси қуйидаги формула бўйича ҳисобланади:

$$E(tf) = \Delta Q / \Delta P.$$

Бу ерда: ΔQ – таклиф миқдорининг фоизли ўзгариши; ΔP – нархларнинг фоизли ўзгариши.

Таклифнинг эгилувчанлиги – бу нархнинг нисбий ўзгариши ва қайси товарнинг таклиф қилинаётган миқдорининг нисбий ўзгариши ўртасидаги нисбат.

Агарда таклиф миқдорининг фоизли ўзгариши, нархнинг фоизли ўзгаришидан катта бўлса таклиф эгилувчан бўлади. Бу ерда: $E(tf) > 1$ бўлади. Агарда таклиф миқдорининг фоизли ўзгариши, нархнинг фоизли ўзгаришидан кичик бўлса таклиф ноэгилувчан бўлади. Бу ерда: $E(tf) < 1$ бўлади.

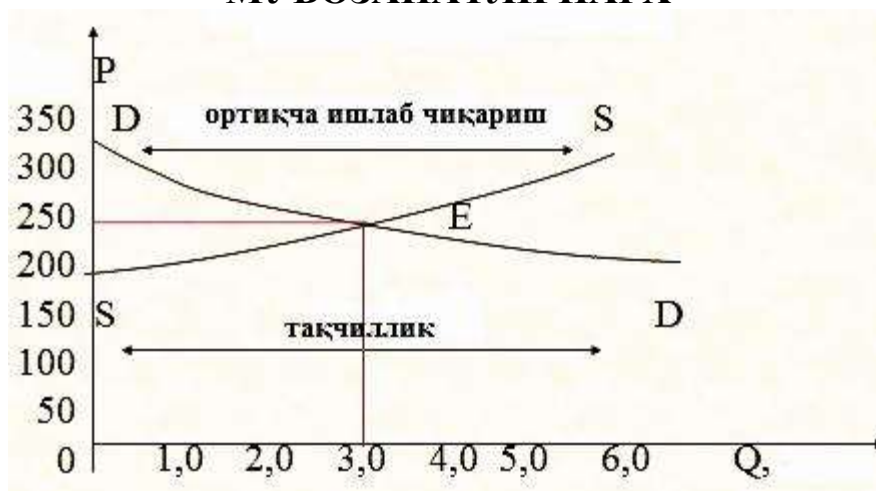
3. Бозор мувозанати ва унинг иқтисодий таъсири

Талаб ва таклиф бозорнинг икки томони сифатида ҳар хил омиллар таъсирида ўзгариб туради. Уларнинг боғланиши нарх орқали бўлади. Талаб миқдори билан таклиф миқдори ўртасидаги нисбат бири-бирига тенг бўлган ҳолатга бозор мувозанати дейилади. Бундай вазиятда истеъмолчи ва ишлаб чиқарувчининг иқтисодий манфаатлари бирлашади. Бозор иштирокчилари ҳеч шубҳасиз бир-бирлари билан тўғри муносабатда бўлишади. Бозор мувозанати иқтисодий муаммоларни яъни ишсизлик, инфляция кабиларни бартараф этади. Шунингдек, истеъмол ва жамғарма, бандлик ва иқтисодий ўсиш каби муҳим иқтисодий категориялар ўртасидаги мувозанатни таъминлашда ҳам муҳим рол ўйнайди. Бозор мувозанатида нарх муҳим рол ўйнаганлиги учун алоҳида ҳамиятга эга. Шунинг учун ҳам бозор мувозанати вужудга келган ҳолдаги нархга бозор нархи дейилади. Баъзан уни мувозанатлашган нарх ҳам деб юритилади. Бозор мувозанати ва мувозанатли нарх ҳар доим мавжуд бўлиб турмайди, уларга таъсир қилувчи кўплаб омиллар мувозанатликнинг бузилишига сабаб бўлади. Аммо, иқтисодийда ушбу мувозанатга доимо интилиш мавжуд бўлади.

1 ва 2 режада кўриб чиқилган талаб ва таклиф эгри чизикларини битта графикка жойлаштириб бозор мувозанатли нуқтасини ҳосил қиламиз. (3-чизма)

3-чизма.

МУВОЗАНАТЛИ НАРХ

(E) нуқта бозор нуқтаси дейилади. Шу нуқтадаги товар нархи мувозанат нархи дейилади. Графикда нархнинг 350 сўм даражасидаги бозор ҳолати товарлар ортиқча ишлаб чиқарилишини кўрсатади ва тўйинган бозорни ифодалайди. Аксинча, 150 сўм даражасидаги бозор ҳолатида товар тақчиллиги (дефицит) вужудга келади ва тақчил товар бозорини тавсифлайди.

Мавзунини ўрганиш бўйича кўргазмалар материаллар

Маълум вақт оралигида, нархларнинг мавжуд даражасида истеъмолчиларнинг товар ва хизматлар маълум турларини сотиб олишга қодир бўлган эҳтиёжи талаб дейилади. Бошқача айтганда – пул билан таъминланган эҳтиёждир.

НАРХ ВА СОТИБ ОЛИНАДИГАН ТОВАР МИҚДОРИ ЎРТАСИДАГИ БОҒЛИҚЛИК

Бир кг. ун нархи (сўм)	1 ой давомида унга бўлган якка талаб миқдори (кг)	1 ой давомида унга бўлган бозор талаби миқдори (тонна)
350	10	1
300	20	2
250	30	3
200	50	5
150	60	6

ТАЛАБ ҚОНУНИ

Маҳсулот нархи ва сотиб олинadиган товар миқдори ўзгариши ўртасида бўладиган тесқари ёки қарама-қарши боғлиқлик талаб қонуни дейилади

Талаб ҳажмига таъсир қилувчи омиллар

- 1 • Товар ва хизматлар нархи;
- 2 • Истеъмолчиларнинг диди;
- 3 • Бозордаги истеъмолчилар сони;
- 4 • Истеъмолчилар даромади;
- 5 • Ўринбосар товарлар нархи;
- 6 • Бир-бирини тўлдирувчи товарлар нархи;
- 7 • Келажакда нарх ва даромадаларнинг ўзгариш эҳтимоли.

Олий, паст тоифали ва Гиффен товарлари

Талаб эгилувчанлиги (эластиклиги)

1. Талабнинг нархига нисбатан эгилувчанлиги

- Талаб ҳажмига таъсир қилувчи бошқа омиллар ўзгармай қолган шароитда нархнинг 1% га ўзгариши талабнинг неча фоизга ўзгаришини ифодаловчи кўрсаткич **талабнинг нарх бўйича эгилувчанлиги кўрсаткичи** дейилади. Бу кўрсаткич кўпинча оддий қилиб талабнинг эгилувчанлиги деб аталади.

2. Талабнинг даромадга нисбатан эгилувчанлиги

- Истеъмолчи даромадининг 1% га ўзгаришини талабнинг неча фоизга ўзгаришини ифодаловчи кўрсаткич талабнинг **даромад бўйича эгилувчанлиги кўрсаткичи** дейилади.

Талаб эгилувчанлигига таъсир қилувчи омиллар

- 1 • *Маҳсулотларнинг ўрнини босувчанлиги*
- 2 • *Маҳсулот қиймати (нархи)нинг даромаддаги салмоғи*
- 3 • *Маҳсулотларнинг истеъмол хусусиятлари*
- 4 • *Вақт омили*

Билимларни баҳолаш ва такрорлаш учун савол ва топшириқлар

1. Талаб қонунини тушунтиринг.
2. Талабга қандай омиллар таъсир кўрсатади?
3. Омиллардан ҳар бири ўзгарса, талаб эгри чизиғида қандай ўзгариш рўй беради?
4. Таклиф қонунини изоҳланг.
5. Таклифга қандай омиллар таъсир қилади?
6. Омиллардан ҳар бири ўзгарса, таклиф эгри чизиғида қандай ўзгариш рўй беради?
7. Талаб билан нарх ўртасида қандай боғлиқлик мавжуд?
8. Талаб ва таклиф ўзгаришларининг ҳар бири рақобатли бозорда мувозанатли нарх ва маҳсулотларнинг мувозанатли миқдорига қандай таъсир кўрсатади?
9. Бозор қачон мувозанатга эришади?
10. Бозор нархи ёки мувозанатли нарх қандай бўлади?

Мавзуга оид тест саволлар

1. Бозор мувозанати деганда....
 - А. Бозорда мувозанатнинг мавжудлиги ёки бузилганлиги тушинилади.
 - В. Мазкур бозор таркибида амал қилувчи бўғинлар тушинилади.

- C. Бозордаги талаб ва таклифнинг миқдоран ва таркибан бир-бирига мувофиқ келиши тушунилади.
- D. Бозор иқтисодийети учун хизмат кўрсатувчи ҳар хил соҳалар тушунилади.
2. Нархнинг ўсиши билан:
- A. Талаб ҳажми ортади.
- B. Талаб ҳажми умуман ўзгармайди.
- C. Талабнинг ҳажми таклиф ҳажмига мос тушади.
- D. Талаб ҳажми камаяди.
3. Нархнинг ўсиши билан
- A. Таклифнинг ҳажми камаяди.
- B. Таклифнинг ҳажми умуман ўзгармайди.
- C. Таклифнинг ҳажми ортади.
- D. Таклифнинг ҳажми талаб ҳажмига мос тушади.
4. Нарх билан талаб ўртасидаги боғланиш...
- A. Талаб қонуни дейилади.
- B. Таклиф қонуни дейилади.
- C. Қиймат қонуни дейилади.
- D. Эластиклик коэффициенти дейилади.
5. Бозор конъюктураси деганда нимани тушунаси?
- A. Бозор иқтисодийети учун хизмат кўрсатувчи ҳар хил соҳалар тушунилади.
- B. Бозордаги талаб ва таклифнинг миқдоран ва таркибан бир-бирига мувофиқ келиши тушунилади.
- C. Мазкур бозорнинг таркибида амал қилувчи бўғинлар тушунилади.
- D. Бозорда мувозанатнинг мавжудлиги ёки бузилганлиги тушунилади.
6. Талаб ва таклиф ҳажми деганда нимани тушунаси?
- A. Жамиятнинг эҳтиёжи булиб, бозор ҳақида маълумот беради.
- B. Истеъмолчилар сотиб олишга, ишлаб чиқарувчилар бозордаги нархда сотишга тайёр булган товар ва хизматлар йиғиндиси.
- C. Бозор конъюктураси тизими.
- D. Бозорни ўрганиш услуги.
7. Талабнинг шаклланишига қайси омиллар таъсир қилади?
- A. Иқтисодий, техник, технологик, табиий иқлимий.
- B. Иқтисодий, ижтимоий, демографик, табиий иқлимий.
- C. Демографик, иқтисодий, давлат сиёсати.
- D. Рақобат, ижтимоий, табиий, демографик.

8. Талаб ва нарх ўртасида қандай боғланиш мавжуд?
- A. Тескари боғланиш мавжуд.
 - B. Тўғри боғланиш мавжуд.
 - C. Боғланиш мавжуд эмас.
 - D. Функционал боғланиш мавжуд.
9. Нарх билан таклиф ўртасидаги боғланиш...
- A. Талаб қонуни дейилади.
 - B. Қиймат қонуни дейилади.
 - C. Эластиклик коэффициенти дейилади.
 - D. Таклиф қонуни дейилади.
10. Таклиф ва нарх ўртасида қандай боғланиш мавжуд?
- A. Тескари боғланиш мавжуд.
 - B. Боғланиш мавжуд эмас.
 - C. Тўғри боғланиш мавжуд.
 - D. Функционал боғланиш мавжуд.

МАВЗУ 5. ТАДБИРКОРЛИК ФАОЛИЯТИ ВА КИЧИК БИЗНЕС ТУШУНЧАСИ ВА УЛАРНИНГ МОҲИЯТИ

Мавзуга оид саволлар:

- 1. Тадбиркорлик тушунчаси. Бизнес ва тадбиркорликнинг умумий жиҳатлари**
- 2. Тадбиркорлик шакллари. Акционерлик жамияти**
- 3. Тадбиркорлик капитали ва унинг ҳаракат босқичлари**
- 4. Тадбиркорлик капиталнинг айланиши. Асосий ва айланма капитал**

Мавзу бўйича билишингиз лозим бўлган янги ибора ва тушунчалар: тадбиркорлик, бизнес, бизнесмен, дивидент, маржа, акция, облигация, асосий капитал, айланма капитал, капиталнинг ҳаракат босқичи, пул шаклининг ҳаракати, товарлар шаклининг ҳаракати, капиталнинг айланиш тезлиги, иш даври, амортизация, капиталдан фойдаланиш самарадорлиги.

1. Тадбиркорлик тушунчаси. Бизнес ва тадбиркорликнинг умумий жиҳатлари

Корхоналарни давлат тасарруфидан чиқариш ва хусусийлаштириш Ўзбекистонда амалга ошириладиган иқтисодий ислохотларнинг етакчи бўғинидир. Хусусийлаштириш натижасида демократик жамиятнинг ижтимоий заминини ташкил қилувчи хусусий мулкчилик қатлами шаклланиб борди. Бозор иқтисодиёти шароитида тадбиркорлик фаолияти туфайли мулкчиликнинг турли шакллари ҳаракатга келтирилади ҳамда ўз эгасига даромад келтиради.

Тадбиркорлик фаолияти иқтисодий фаолиятнинг ажралмас таркибий қисми бўлиб ҳисобланади. Бугунги кунда тадбиркорлик фаолиятининг ягона таърифи мавжуд эмас. Бир иқтисодий манбада келтирилган таъриф бошқа бир манбадаги таърифга мувофиқ келмаслиги мумкин.

Уларда кўпинча тадбиркорлик фаолияти ва бизнесни бир хил тушунча сифатида талқин қилинмоқда. Ҳақиқатан ҳам бозор иқтисодиёти субъектлари хўжалик фаолиятида “тадбиркорлик” ва “бизнес” тушунчалари бир-бири билан чамбарчас боғлиқ бўлиб, амалий жиҳатдан бир-бирининг ўрнига ишлатилиши мумкин. Аммо, “тадбиркорлик” ва “бизнес” тушунчасини иқтисодий таъсир қилиш соҳалари нуқтаи назаридан қараганимизда айнан бир хил тушунча деб ҳисоблаб бўлмайди.

Бизнес сўзи илк бор Англияда XVIII асрда пайдо бўлиб, у “Мулк эгаси” деган маънони билдирган. Жумладан, А.Смит тадбиркорни

мулк эгаси сифатида таърифлаб, уни фойда олиш учун қандайдир тижорат ғоясини амалга ошириш мақсадида иқтисодий таваккалчиликка борадиган кишидир, - деб таъкидлайди. Тадбиркор ўз ишини режалаштиради, ишлаб чиқаришни ташкил этади, маҳсулотни сотади ва олган даромадига ўзи хўжайинлик қилади.

Тадбиркор нималарни билиши лозим? У энг аввало, тадбиркорлик фаолиятини қандай амалга оширишни, қандай шароитда амалий ҳаракат қилишни, тадбиркор олдида учрайдиган тўсиқларни ҳал қилиш йўлларини ва қандай ютуқларга эришишни билиши керак. Тадбиркор - ишлаб чиқаришни ташкил этишни ҳамда маҳсулотни сотишни, бозор муносабатлари шароитида юзага келадиган вазиятни баҳолашни ва тўғри йўл танлашни билиши керак. Хар бир тадбиркор фақат ўз кучига, билимига ва заковатига ишониши ва суяниши лозим.

Ҳозир жаҳонда ишлаб чиқарувчи кучлар ривожланиш даражасининг юқорилиги ва ўзига хос томонларининг беқиёс даражада бир-бирига кўшилиб кетиши кузатилади. Ишлаб чиқарувчи кучларнинг ижтимоий, умумдавлат мақсадларида фойдаланадиган ва ниҳоят, жамоа, гуруҳ, хусусий ва шахсий мақсадларда ишлатиладиган турлари мавжуд. Шунга мос равишда тадбиркорликнинг турли-туман: давлат, жамоа, шахсий, хусусий, аралаш ва бошқа шакллари мавжуд.

2. Тадбиркорлик шакллари. Акционерлик жамияти

Ҳозир жаҳоннинг кўпчилик мамлакатларида давлат тадбиркорлиги мавжуд бўлиб, улардан айримларида миллий даромаднинг 60 фоизидан 70 фоизигача улуши тўғри келади. Давлат корхоналари кўпинча мамлакат иқтисодиёти учун жуда муҳим аҳамиятга эга бўлган ёки катта капитал қўйилмалар талаб қиладиган соҳаларда ташкил этилади. Масалан, Англияда давлат сектори қора металлургия, кўмир казиб чиқариш, аэрокосмик саноат, алоқа воситалари, темир йўл транспорти, электр ва газ билан таъминлаш каби соҳаларни қамраб олади. Ривожланаётган мамлакатларда давлат корхоналари миллийлаштирилган чет эл компаниялари базасида асосан саноатнинг кончилик тармоқларида кенг тарқалган. Кўпчилик ривожланаётган ва ривожланган мамлакатларда давлат компаниялари саноат фирмалари орасида пешқадам ҳисобланади. Турли мамлакатларда давлат корхоналарининг ҳуқуқий мақоми турли-туманлиги билан анча фарқланади.

Юқорида кўриб ўтилган шароитлар асосида давлат корхоналарини учта гуруҳга бўлиш мумкин:

- бюджет корхоналари;

- давлат ишлаб чиқариш корхоналари;
- аралаш компаниялар.

Бюджет корхоналари - ҳуқуқий ва ҳўжалик мустақиллигига эга бўлмаган корхоналардир. Ўзларининг ҳолати бўйича улар давлатнинг маъмурий -бошқариш тизимига киради ва бирон-бир вазирлик, маҳкама ёки маҳаллий ўз-ўзини бошқариш органларига бевосита бўйсунди ёки уларнинг таркибий қисми ҳисобланади.

Давлат ишлаб чиқариш корхоналари - бу корхоналарнинг анча кенг тарқалган ташкилий, ҳуқуқий шаклидир. Улар алоҳидалашган мол-мулкка эга бўлиб, ҳўжалик фаолияти билан бирга давлат томонидан белгиланган доирада бошқариш ва тартибга солиш вазифаларини ҳам бажаради, яъни давлат корпорациялари ўзида тижорат корхоналари ва давлат органлари белгиларини мужассамлаштиради.

Аралаш компаниялар - ҳиссадорлик жамиятлари ва мажбуриятлари чекланган ширкатлар шаклида ташкил қилиниб, акциялари давлатга ва хусусий омонатчиларга тааллуқли бўлади. Аралаш компаниялар ҳиссадорлик жамиятлари тўғрисидаги қонун асосида иш юритади ва юридик шахс ҳисобланади, ҳўжалик фаолиятида хусусий фирмалар билан баробар тижорат асосида қатнашади. Шу билан бирга, улар хусусий фирмаларга нисбатан маълум имтиёзлардан фойдаланади. Бу имтиёзларга давлат томонидан молиявий ёрдам ва дотациялар бериш, чет эл лицензияларини енгил шартлар билан олиш, бошқа давлат корхоналаридан хомашё ва ярим фабрикатларни қатъий белгиланган нархларда харид қилиш, ишлаб чиқарган маҳсулотни сотиш учун бозор билан таъминланганлик ва шу кабиларни киритиш мумкин.

Ҳамма вақт корхона (фирма) жамоа тадбиркорлигини амалга ошириш воситаси бўлиб хизмат қилади. Иқтисодий категория сифатида корхона ишлаб чиқарувчи кучлар ва ишлаб чиқариш муносабатларини ташкил қилишнинг асосий бирламчи бўғини ҳисобланади. Корхона деганда юридик шахс мақомига эга бўлган мустақил ҳўжалик юритиш субъекти тушунилади. Улар ўзига бириктирилган мол-мулкдан фойдаланиш асосида маҳсулот ишлаб чиқаради ва сотади, ишларни бажаради ва хизматлар кўрсатади. Корхоналарнинг мулкчилик мавқеидан ташқари хилма-хил ташкилий-ҳуқуқий шакллари ҳам мавжуд. Корхоналар ҳўжалик жамиятлари ва ширкатлари, ишлаб чиқариш кооперативлари, жамоа корхоналари, ижара корхоналари, ҳўжалик бирлашмалари шаклида тузилиши мумкин.

Тадбиркорлик шакллари:

- **Кооператив тадбиркорлик**
- **Хусусий тадбиркорлик**

-Якка тартибдаги тадбиркорлик

Кооператив тадбиркорлик - жамоа тадбиркорлигининг алоҳида шакли бўлиб, жамоа мулкига асосланади ва кооперация аъзоларининг унинг фаолиятида ўз меҳнати билан иштирок этишини тақозо қилади. Кооператив мулкчиликка асосланган тадбиркорликнинг асосий белгилари қуйидагилардан иборат: ишловчиларнинг ишлаб чиқариш воситалари билан бевосита қўшилиши (хусусий мулкчиликда бундай қўшилишда мулкдор, давлат мулкчилигида эса давлат воситачи ҳисобланади); кооперация аъзоларининг ишлаб чиқариш воситаларидан кенг фойдалана олиши; уларнинг иқтисодий жиҳатдан тенг ҳуқуқлилиги; жамоанинг ўз-ўзини бошқаришни амалга ошириши; жамоа ва шахсий манфаатлар уйғунлиги юзага келиши ва ҳ.к.

Хусусий тадбиркорлик алоҳида шахс ёки корхона томонидан хусусий ташаббус асосида ташкил қилинади. Тадбиркорликнинг бу шаклида мулк ва ишлаб чиқариш натижалари хусусий шахсларга тегишли бўлиб, ишлаб чиқаришни ташкил қилиш ёлланма меҳнатга асосланади.

Якка тартибдаги тадбиркорлик шахсий мулкка асосланади, ишлаб чиқаришни ташкил қилиш ўзи ёки оила аъзолари меҳнати асосида амалга оширилади. Шахсий корхона эгаси унинг менежери ҳам ҳисобланиб, корхонанинг барча мажбуриятлари учун шахсий жавобгар бўлади. Хўжалик ҳуқуқи нуктаи-назаридан якка тартибдаги тадбиркорлик ҳуқуқий шахс ҳисобланмайди, шу сабабли унинг эгаси чекланмаган масъулиятга эга бўлиб, фақат фуқаролардан олинadиган даромад солиғини тўлайди. Бу одатда хизмат кўрсатиш соҳасидаги корхоналар, деҳқон хўжаликлари, шунингдек, ҳуқуқшунос, врач, адвокат каби турли малакали мутахассислар хизмати кўринишида ташкил қилинган тадбиркорликдир.

1-жадвал¹

Амалиётга жорий этилган чора-тадбирлар (2016 йил)

Амалиётга жорий этилган чора-тадбирлар	Сони ва муддати
Тадбиркорлик субъектларини ташкил қилишни соддалаштириш ва фаолиятини енгиллаштириш	40 дан ортиқ

¹ Ўзбекистон Республикаси Президенти Ислоҳ Каримовнинг мамлакатимизни 2015 йилда ижтимоий-иқтисодий ривожлантириш яқунлари ва 2016 йилга мўлжалланган иқтисодий дастурнинг энг муҳим устувор йўналишларига бағишланган Вазирлар Маҳкамаси мажлисидаги “Бош мақсадимиз – мавжуд қийинчиликларга қарамасдан, олиб бораётган ислоҳотларни, иқтисодиётимизда таркибий ўзгаришларни изчил давом эттириш, хусусий мулкчилик, кичик бизнес ва тадбиркорликка янада кенг йўл очиб бериш ҳисобидан олдинга юришдир” маърузаси. Халқ сўзи 2016 й. 15 январ. (муаллифлар ишланмаси).

бўйича қабул қилинган меъёрий ҳужжатлар	
Микрофирмалар, кичик корхона ва фермер хўжаликлари фаолиятини текшириш	4 йилда бир марта
Бошқа хўжалик субъектлари фаолиятини текшириш	3 йилда бир марта
Молиявий-хўжалик фаолияти билан боғлиқ бўлмаган режали текширувлар муддатини қисқартириш	30 кундан 10 кунга қадар
Солиқ ва статистика ҳисоботларини электрон шаклда Интернет тармоғи орқали тақдим этиш	100 фоиз

2015 йилнинг ўзида юртимизда 29 мингдан зиёд кичик бизнес субъекти, иш бошлади, ушбу секторда фаолият кўрсатаётган корхоналарнинг умумий сони йил охирига келиб 290 мингга етган. “Ҳозирги кунда кичик бизнес субъектлари ялпи ички маҳсулотнинг қарийб 56,9 фоизини ишлаб чиқармоқда. Ҳолбуки, 2000 йилда бу кўрсаткич 30 фоизни ташкил этган эди. Бундай натижа биринчи навбатда кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик давлат томонидан доимий қўллаб-қувватланаётгани самарасидир”², -деб алоҳида таъкидлаши мамлакатимизда кичик бизнес ва хусусий тадбиркорликни ривожлантиришни янги босқичларга кўтаришни назарда тутади.

2-жадвал

Ўзбекистонда 2000-2016 йилларда кичик бизнес ва хусусий тадбиркорликни ривожланиш кўрсаткичлари*

Кўрсаткичлар	Ўлчов бирлиги	Йиллар							
		2000	2005	2006	2007	2008	2010	2016	2016й 2000й ўзгариш суръати (+;-;%)

² И.А.Каримов. 2014 йил юқори ўсиш суръатлари билан ривожланиш, барча мавжуд имкониятларни сафарбар этиш, ўзини оклаган ислохотлар стратегиясини изчил давом эттириш йили бўлади. Ўзбекистон Республикаси Президенти Ислам Каримовнинг мамлакатимизни 2013 йилда ижтимоий-иқтисодий ривожлантириш яқунлари ва 2014 йилга мўлжалланган иқтисодий дастурнинг энг муҳим устувор йўналишларига бағишланган Вазирлар Маҳкамасининг мажлисидаги маърузаси. - “Зарафшон” газетаси. - 2014 йил 18 январь. - 1 б.

Кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик субъектларининг ЯИМ даги улуши	%	31,0	38,2	42,1	45,7	48,2 ³	50,1	56,9 ⁴	21,5
Кичик тадбиркорликда банд бўлган аҳоли сони	минг киши	4883,8	6679,0	7258,6	7668,1	8024,1	8402,3	8633,6	176,7%
Иқтисодиётда банд бўлганларнинг умумий аҳоли сонидаги улуши	%	54,4 ⁵	65,5	69,3	71,7	73,1	74,2	74,3	19,9
Янги ташкил этилган иш ўринлар сони	минг ўрин	296,9	434,2	425,5	409,5	313,5	391,8	480,0	183,1
Ҳар 1000 аҳолига тўғри келадиган фаолият юритаётган субъектлар сони	дона	6,0	10,3	13,2	14,7	14,7	15,0	15,1	9,1

***Ўзбекистон Республикаси Давлат Статистика қўмитаси маълумотлари асосида муаллифлар ишланмаси.**

2016 йилда мамлакатимизда кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик соҳаси барқарор ривожланди. Хўжалик юритувчи субъектларнинг солиқ юкини янада камайтириш, микрофирма ва кичик корхоналар учун ягона солиқ тўловининг 10 фоиздан 8 фоизга, 2016 йилдан бошлаб эса 5 фоизга туширилиши, жисмоний шахслардан олинадиган даромад солиғи ставкаларининг камайтирилиши ва айни пайтда уни ҳисоблаш тартибларининг такомиллаштирилиши тадбиркорлик, кичик ва хусусий бизнесни изчил ривожлантириш учун қучли рағбатлантирувчи омиллар яратди.

³ Статистическое обозрение Узбекистана 2008-2009 с.9. Узбекистан в цифрах 2010 45с.

⁴Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг 2016 йилда мамлакатимизни ижтимоий-иқтисодий ривожлантириш яқунлари ва 2017 йилга мўлжалланган энг муҳим устувор йўналишларига бағишланган Ўзбекистон Республикаси Вазирлар маҳкамасининг мажлисидаги маърузаси Халқ сўзи газетаси 2017й 16 январ .

⁵ Йиллик статистик тўплам 2007

Мамлакатимиздаги кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик субъектларининг ташқи иқтисодий фаолиятдаги иштироки ҳам йилдан-йилга кенгайиб бормоқда. Республикамиз мустақиллигининг дастлабки йилларида кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик субъектлари умуман экспорт фаолиятида иштирок этмаган бўлса, ушбу кўрсаткич 2016 йилда 24,8 фоизга етди (3-жадвал).

3-жадвал

Кичик бизнес ва хусусий тадбиркорликнинг иқтисодиётнинг асосий тармоқларидаги улуши 2012-2015 йй (фоизда)⁶

	2012	2013	2014	2015
Ялпи ички маҳсулот	54,6	55,8	56,1	56,5
Саноат	23,1	28,1	31,7	40,6
Қишлоқ хўжалиги	97,8	98,0	98,0	98,4
Инвестициялар	35,3	32,7	35,4	35,8
қурилиш	71,1	71,5	69,5	66,7
Савдо	87,3	86,6	86,3	87,1
Пуллик хизматлар	44,9	46,2	48,6	50,5
Юк ташиш	44,2	47,3	50,9	53,7
Йўловчи ташиш	83,1	84,5	85,5	87,3
Бандлик	75,6	76,7	77,6	77,9
Экспорт	14,0	26,2	27,0	27,8
импорт	38,6	42,4	45,4	44,5

Тадбиркорлик фаолиятини амалга оширишнинг муҳим шаклларида бири ҳиссадорлик (акционерлик) жамиятларидир.

Анча катта ва йирик ишларни бажаришлари учун кишилар ўзларининг меҳнатини, меҳнат қуроли ва бошқа ишлаб чиқариш воситалари ҳамда пул ресурсларини (капиталлар) бирлаштиришлари лозим бўлади. Жамоа кучини шу асосда бирлаштириш натижасида турли хил иттифоқлар (уюшмалар) вужудга келадик, улар илмий адабиётларда, қонуний битимларда «жамият» деб атала бошланди.

Жамият умумий тушунча бўлиб, уларнинг шакли, иқтисодий мазмуни, фаолиятининг мақсади ва ҳуқуқий мажбуриятлари ҳар хил бўлиши мумкин.

⁶ Ўзбекистонда кичик тадбиркорлик. Тошкент – 2016. 18 б.

Ҳозирги кунда корхоналарни ҳиссадорлик шаклда ташкил қилиш жаҳон хўжалиги ва аввало йирик ишлаб чиқаришнинг ажралмас қисми ҳисобланади. АҚШ, Япония ва Ғарбий Европадаги барча етакчи мамлакатларда ҳиссадорлик жамиятлари саноат, савдо, суғурта иши ва иқтисодиётнинг бошқа соҳаларида корхоналарнинг етакчи ташкилий-ҳуқуқий шакли бўлиб қолди.

Акция чиқариш ва уни эркин жойлаштириш ҳиссадорлик муносабатларнинг муҳим томонларидан бирини ташкил қилади.

Акция – бу унинг эгаси ҳиссадорлик жамияти капиталига ўзининг маълум ҳиссасини қўшганлигига ва унинг фойдасидан дивиденд шаклида даромад олиш ҳуқуқини берувчи қимматли қоғоздир. Бундан ташқари, акция корхонани бошқаришда қатнашиш ҳуқуқини ҳам беради.

Акциялар махсус товар сифатида сотилади ва сотиб олинади, шу сабабли ўзининг нархига эга. Акцияда ифодаланган пул суммаси унинг номинал қиймати дейилади. Акциянинг фонд бозорида сотиладиган нархи акция курси деб аталиб, у олинadиган дивиденд миқдорига тўғри мутаносиб, фоиз миқдорига эса тесқари мутаносибликда бўлади. Харидор акцияни ундан олинadиган даромади банкка қўйилган пулдан келадиган фоиздан кам бўлмаган тақдирдагина сотиб олади.

Акция курси қуйидагича аниқланади. Яъни, АК - акция курси; Д – дивиденд; Φ_c – ссуда фоизи.

$$AK = \frac{D}{\Phi_c} \times 100\% ,$$

Ссуда фоизи ўсганда акция курси тушади. Агар дивиденд ссуда фоизига қараганда юқори даражада ўсса, акция курси кўтарилади.

Акциянинг ҳақиқий бозор курсига дивиденд ва ссуда фоизи даражаси билан бирга, шу акцияга талаб ва таклиф нисбати ҳам таъсир қилади.

Ҳиссадорлик жамиятлари акция билан бирга облигация ҳам чиқаради.

Облигация – унинг эгаси жамиятга қайд қилинган фоиз олиш шarti билан пул қўйганлигини тасдиқлайди. Облигация ҳиссадорлик жамияти молиявий маблағларини қўпайтириш учун чиқарилади.

Акция эгаси корхона мулкдори, облигация эгаси эса унинг кредитори ҳисобланади. Ундан ташқари, облигация акциядан фарқ қилиб, ўз эгасига йиллик кафолатланган даромад келтиради, аммо ҳиссадорлик жамияти ишларини ҳал қилишда овоз бериш ҳуқуқини бермайди. Облигациялар бўйича тўланадиган даромад одатдаги ссуда фоизи миқдоридан ортиқ бўлмайди. Унинг қиймати ҳиссадорлик жамияти томонидан маълум муддат ўтиши билан тўланади. Акцияга

қўйилган маблағ облигацияга жойлаштирилгандан фарқ қилиб, акционер талаби бўйича қайтарилиши мумкин эмас ва фақат сотиш орқали қопланади.

Ҳиссадорлик жамиятининг ташкил топиши таъсисчилик фойдаси каби даромад турининг пайдо бўлиши билан боғлиқ. Таъсисчилик фойдаси сотилган акциялар суммаси ва ҳиссадорлик корхонасига ҳақиқатда қўйилган маблағ миқдори ўртасидаги фарқдан иборат.

Ҳиссадорлик корхонасида таъсисчилик фойдаси билан бир қаторда дивиденд каби даромад тури шаклланади.

Дивиденд (лотинча *dividendus* - бўлишга тегишли) – акция эгасига тўланадиган даромад. Дивиденд воситасида акция эгаси қимматли қоғознинг шу турига қўйилган пул маблағлари (капитал)нинг тегишли қисмига ўзининг мулкчилик ҳуқуқини иқтисодий жиҳатдан рўёбга чиқаради. Дивиденд орқали фақат ҳиссадорлик жамияти олган фойданинг бир қисми тақсимланади. Унинг бошқа қисми жамғаришга, солиқ тўлашга ва шу кабиларга кетади. Дивиденд миқдори олинандиган фойда ва чиқарилган акция миқдorigа боғлиқ ва ҳамда одатда ссуда фоизидан юқори бўлади.

Одатда акциялар бўйича дивиденд миқдори ҳиссадорлик жамияти жорий йилда олган фойда миқдorigа боғлиқ. Имтиёзли акциялар бўйича дивиденд миқдори эса жорий йилдаги фойда миқдоридан қатъий назар қайд қилинган фоиз шаклида ўрнатилади. Жамият тугатилган тақдирда имтиёзли акция эгасига акция қўйилган маблағ унинг номинал қиймати бўйича қайтарилади.

Ҳозирги кунда бизнинг республикамизда корхоналарни акционерлаштиришнинг иккита йўналиши таркиб топди: биринчи йўналишда ўзининг ҳуқуқий мақоми ўзгартирмайдиган, давлат мулки бўлиб қоладиган корхоналар, иккинчи йўналишда ўзининг ҳуқуқий мақомини ўзгартириб тўлиқ ҳиссадорлик жамиятига айланган корхоналар акция чиқаради.

Республикада ҳиссадорлик жамиятларни ривожлантиришнинг асосий йўналиши давлат мулкчилигидаги йирик ва ўрта корхоналарни кенг кўламда ҳиссадорликка ўтказиш, улар негизда очик ҳиссадорлик жамиятларини тузиш ҳисобланади. Шу билан бирга илгари тузилган ёпиқ турдаги ҳиссадорлик жамиятлари очик турдаги жамиятлар қилиб қайта тузилиши кўзда тутилган. Бунинг маъноси шуки, ҳиссадорликка ўтиш жараёни республика аҳолисининг кенг қатламлари учун, шунингдек, ҳорижий жисмоний ва ҳуқуқий шахслар учун очик бўлиши лозим. Бунга қимматли қоғозларнинг очик савдосини ўтказиб туриш, фонд биржасининг фаолиятини кенгайтириш, инвестиция компаниялари, инвестиция фондлари, клиринг ва агентлик

тармоқларини ташкил қилиш орқали қимматли қоғозлар бозори инфратузилмасини вужудга келтириш орқали эришилади.

3. Тадбиркорлик капитали ва унинг ҳаракат босқичлари

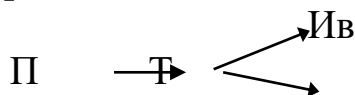
Тадабиркорликнинг ҳар қандай шакли ўз фаолиятини амалга ошириш учун маълум миқдордаги ишлаб чиқариш воситалари ва молиявий маблағларига эга бўлиши зарур. Бу восита ва маблағлар фойда олиш мақсадида ишлаб чиқариш ва хизматлар кўрсатиш жараёни учун зарур бўлади.

Тадабиркор ихтиёрида бўлиб, фойда олиш мақсадида ишлатиладиган барча моддий воситалар, товарлар ва пул маблағлари биргаликда тадабиркорлик капитали деб аталади.

Узоқ йиллар давомида бизнинг хўжалик амалиётимизда ва иқтисодий атамашунослигимизда у корхона маблағлари (ишлаб чиқариш фондлари) деб қабул қилинди ва шу тушунча билан юритилди. Бозор иқтисодиёти шаклланаётган ҳозирги даврда барча мулкчиликка асосланган корхоналар (шу жумладан, давлат корхоналари ва муассасалар) ўзларини тадабиркорликнинг у ёки бу шакли сифатида намоён қилади. Шу сабабли, биз ҳам, улар ихтиёридаги ишлаб чиқариш воситалари, товарлар ва пул маблағларини тадабиркорлик капитали, ёки қисқача капитал деб айтаемиз. Чунки бу воситалар ва маблағлар ўз эгаларига ёки шу меҳнат жамоасига даромад ёки фойда келтиради. Тадабиркорлик капитали ишлаб чиқариш ва муомала жараёнида доимо ҳаракатда бўлади ва бу ҳаракат жараёнида бир қатор босқичларни босиб ўтади.

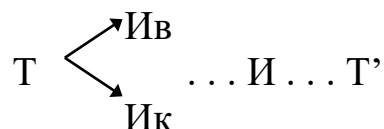
Пул капиталининг иқтисодий фаолият омилларига сарфланиши, уларнинг ишлаб чиқаришда қўлланилиши, ишлаб чиқарилган товарларнинг сотилиши ва маблағларнинг дастлабки шаклига қайтиши каби босқичларни ўз ичига олган ҳаракати унинг доиравий айланишини ташкил қилади.

Ишлаб чиқаришга сарфланадиган ҳар қандай сармоя ўз ҳаракатини пул шаклидан бошлайди. **Биринчи босқичда** пул (П) тегишли ресурслар бозоридан зарур товарлар, яъни ишлаб чиқариш воситалари (Ив) ва ишчи кучи (Ик) сотиб олишга сарфланади (авансланади). Бу ҳолда пул шунчаки товарлар сотиб олишгагина эмас, балки ишлаб чиқариш учун зарур бўлган иқтисодий фаолият омилларини сотиб олишга сарфланади.

Ик

Мазкур жараён натижасида пул шаклидаги маблағлар унумли капитал шаклига айланади ва улар ишлаб чиқариш жараёнининг потенциал омиллари ҳисобланади. Капитал ҳаракатида **иккинчи босқич** ишлаб чиқариш (И) жараёни ҳисобланиб, унинг натижасида унумли товар (Т) шаклини олади. Бу ерда ҳосил қилинган товарлар қиймати ишлаб чиқариш воситалари ва ишчи кучига сарфланган қийматдан ортиқ бўлади, яъни:

Чунки ҳосил қилинган товарлар қийматида ишлаб чиқариш воситаларининг кўчган қиймати, ишчи кучи қийматининг эквиваленти ва улар томонидан вужудга келтирилган қўшимча маҳсулот қиймати ҳам мавжуд бўлади.

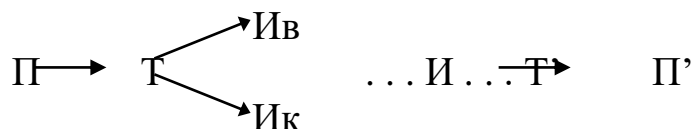
Учинчи босқичда ишлаб чиқарилган товарларни сотиш содир бўлади $T' \rightarrow P'$ ушбу босқичда товарлар пулга айланади ва ўзининг дастлабки шаклига қайтиб келади. Дастлаб, пул шаклида сарфланган маблағ яна пул шаклида, аммо миқдор жиҳатидан кўпроқ бўлиб қайтади.

Шу сабабли уни $P' = P + p$ кўринишида ифодалаш мумкин.

Товарларни сотишдан тушган пул капитали яна ишлаб чиқариш омиллари сотиб олиш учун сарфланади ва шу тарика юқоридаги ҳаракат тўхтовсиз такрорланаверади.

Тадбиркорлик капиталининг ўз ҳаракатида уч босқични изчил босиб ўтиб, мунтазам равишда бир шаклдан бошқа бир шаклига айланиб, яна дастлабки шаклига қайтиб келиши унинг доиравий айланиши дейилади.

Тадбиркорлик капитали доиравий айланишининг яхлит кўриниши қуйидагича бўлади:

Доиравий айланишнинг биринчи ва учинчи босқичлари муомала соҳасида, яъни ресурслар ва товарлар бозорида, иккинчи босқичи эса ишлаб чиқаришда рўй беради. Шунинг учун формулада ишлаб чиқариш жараёни ва муомала соҳаси ўртасидаги оралиқлар нуқталар (...) билан ажратилиб кўрсатилади.

Ҳар бир босқичда капитал муайян ҳаракат шаклига киради. Биринчи босқичда у пул шаклида, иккинчи босқичда унумли ёки

ишлаб чиқариш омиллари ва учинчи босқичда товар шаклида юзага чиқади.

Капитал доиравий айланиш жараёнида унинг ҳар бир шакли алоҳида вазифани бажаради ва шунга кўра улар капиталнинг ҳаракати шакллари дейилади.

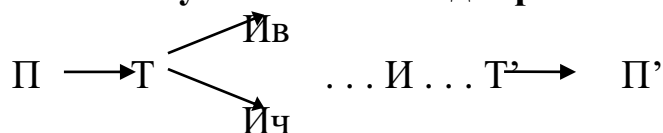
Капитал пул шаклининг ҳаракати иқтисодий фаолият учун зарур бўлган шарт-шароитларни яратишдан иборат. Бунга пулни ишлаб чиқариш воситалари ва ишчи кучи сотиб олишга аванслаш орқали эришилади. Капитал унумли шаклининг ҳаракати товарлар ишлаб чиқариш ва худди шу жараёнда қийматнинг ўсишига эришишни таъминлаш вазифасига қаратилади.

Капитал товар шаклининг ҳаракати орқали ишлаб чиқарилган товарлар қийматининг нарх шаклида рўёбга чиқиши содир бўлади ва ўсган қийматнинг пулга айланиши билан тадбиркорнинг фойда олиш мақсади таъминланади.

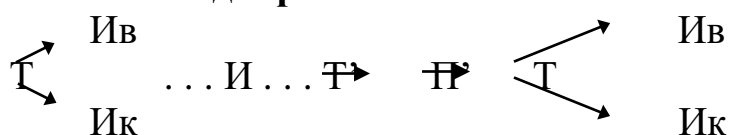
Ишлаб чиқариш узлуксиз давом этиши учун тадбиркорлик капитали ўзининг бир шаклидан бошқа бир шаклига айланиб туриши ва айна пайтда ҳар учала шаклда ҳам мавжуд бўлмоғи лозим. Агар тадбиркорлик капитали бу шаклларнинг бирортасида тўхтаб қолгудек бўлса, унинг ҳаракатидаги узлуксизлик бузилади.

Тадбиркорлик капиталининг ҳар учала шакли бир вақтда ўз доиравий айланишига эга бўлади.

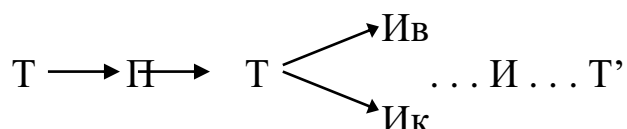
Тадбиркорлик капитали пул шаклининг доиравий айланиши:

Унумли капиталнинг доиравий айланиши:

Тадбиркорлик капитали товар шаклининг доиравий айланиши:

Маблағлар пул шаклининг доиравий айланиши учун босқичларнинг шундай изчилликда (бозор -ишлаб чиқариш -бозор) бўлиши хоски, бунда ишлаб чиқариш муомаланинг бир-бирини тўлдириб турадиган икки босқичи (П→Т ва Т→П) ўртасида бўлади, шунингдек, доиравий айланиш бошларида пул шаклида авансланган маблағ унинг охирида яна ўша шаклга қайтади.

Тадбиркорлик капитали унумли шаклининг доиравий айланиши ишлаб чиқаришнинг муомалага нисбатан етакчи роль ўйнашини очиб беради: ишлаб чиқариш биринчи ўринга қўйилади, ишлаб чиқариш жараёнида истеъмол қийматлари ташкил топади ва қиймат ўсади.

Капитал ўз ҳаракатини қандай ижтимоий-иқтисодий шаклларда амалга оширмасин, улар учун юқорида таъкидлаганимиздек, доиравий айланиш ва унинг босқичларининг ҳаракат кўриниши умумий. Шу билан бирга хўжалик юритишнинг айрим шаклларида тадбиркорлик капиталининг доиравий айланиши, уларнинг босқичлари ва ҳаракат шакллари ўзларнинг иқтисодий мазмуни жиҳатидан фарқланади.

4. Тадбиркорлик капиталининг айланиши. Асосий ва айланма капитал

Тадбиркорлик капиталининг ҳаракати бир доиравий айланиш билан тўхтаб қолмайди, балки у узлуксиз давом этиб, такрорланиб туради. Доиравий айланишларнинг бундай узлуксиз такрорланиб, янгиланиб туриши тадбиркорлик капиталининг айланиши дейилади.

Капиталнинг айрим қисмлари турли тезликда ҳаракат қилиши туфайли сарфланган маблағларнинг айланиш тезлиги турлича бўлади. Масалан, унумли истеъмолда бўлган хомашё ва материаллар қиймати, бир доиравий айланишдан кейин бошқа қисми масалан, меҳнат қуроллари қиймати бир неча доиравий айланишдан кейин ўзининг бошланғич шаклига қайтади.

Капитал ўзининг айланиш тавсифига кўра икки қисмга: асосий ва айланма капиталга бўлинади.

Асосий капитал - ишлаб чиқариш жараёнида бир қатор доиравий айланишлар давомида қатнашади, ўзининг қийматини тайёрланаётган маҳсулотга (хизматга) бўлиб-бўлиб ўтказиб боради ва ашёвий-буюм шаклини ўзгартирмайди.

Айланма капитал - бир доиравий айланиш давомида тўлиқ истеъмол қилинади, ўзининг қийматини ишлаб чиқариш натижаларига тўлиқ ўтказади ва ашёвий-буюм шаклини ҳам йўқотади.

Асосий ва айланма капиталлар фарқланиши асосида қуйидаги белгилар ётади.

1. Ишлаб чиқариш жараёнида ҳаракат қилиш хусусиятлари. Асосий капитал тайёрланаётган маҳсулот моддий таркибига буюм жиҳатдан кирмайди, узок давр (масалан станок 10 йил, бино 50-100 йил) давомида фаолият қилади, ўзининг олдинги натурал-буюм шаклини бир нечта доиравий айланишлар давомида сақлаб қолади. Аксинча, айланма капитал (масалан пахта, жун, металл) ҳар бир доиравий айланишда тўлиқ унумли истеъмол қилинади, ўзининг ашёвий-буюм шаклини йўқотади ва янги турлари билан алмашинади.

2. Қийматини ишлаб чиқариш натижаларига ўтказиш хусусияти. Асосий капитал ишлаб чиқариш жараёнида қатор йиллар давомида фаолият қилиб, уларнинг қиймати товарларга қисман ўтиб боради. Агар станок 10 йил, бинолар эса 50 йил давомида фойдаланилса, бунда ҳар йили янги маҳсулот қийматига станок қийматининг 1/10 ва бино қийматининг 1/50 қисми ўтказиб борилади. Хомашё ва материаллар, ёқилғи ва энергия каби айланма капитал элементлари ҳар бир доиравий айланишда тўлиғича унумли истеъмол қилинади ва уларнинг қиймати маҳсулот ва хизматлар қийматига тўлиғича ўтади. Айланма капитал бир йил давомида бир неча марта айланиши мумкин.

3. Капитал қийматининг айланиш усули. Қийматининг айланиш усули бўйича асосий капитал қиймати иккига бўлинади. Қийматнинг маҳсулотга ўтган қисми товарлар ва хизматлар билан бирга муомалада бўлади ва доиравий айланиш жараёнида товар шаклидан пул шаклига ўтади ҳамда қоплаш фонди шаклида аста-секин жамғарилади. Маҳсулотга ўтмаган қисми ишлаб чиқариш доирасида мавжуд бўлган асосий капиталда гавдаланганича қолаверади. Истеъмол қилинган меҳнат предметлари қиймати тўла-тўқис айланиб, янги маҳсулотлар қиймати таркибига киради. Меҳнат воситалари ўз айланиши давомида бир қатор изчил доиравий айланишларда иштирок этади, ваҳоланки меҳнат предметларининг айланиш вақти бир доиравий айланиш даврига тўғри келади.

4. Қайта тикланиш усули. Қайта тикланиш усулида асосий капиталнинг ишлаб чиқариш натижаларига ўтказилган қиймати, бу воситалар бир қатор доиравий айланишларни ўз ичига олган муайян давр давомида едирилиб, ишдан чиққандан кейин пул шаклидан янги асосий капитал шаклига айланади. Айланма капитал ҳар бир доиравий айланишдан кейин ашёвий-буюм шаклида қайтиб тикланади.

Барча меҳнат воситалари асосий капитал таркибига кирмасдан, фақат уларнинг инсон меҳнати билан вужудга келтирилган қисми шундай капитал ҳисобланади. Шу сабабли ер, ўрмонлар ва бошқа табиий ресурслар меҳнат воситалари ҳисоблансада, одатда асосий капитал таркибига кирмайди.

Фақат унумли капитал асосий ва айланма капитал шаклини олади, чунки улар ишлаб чиқариш жараёнидагина ўз қийматини маҳсулотга ўтказишади. Шу билан бирга муомала доирасида ишлаб чиқариш жараёни маълум даражада давом этганлиги туфайли бу ерда ҳам қўшимча унумли капитал, масалан, музлатиш ускуналари, қадоклаш, ўлчаш машиналари, идиш материаллари ва бошқалар мавжуд бўладики, булар ҳам асосий ва айланма капиталга бўлинади.

Тадбиркорлик капитали ўз ҳаракатида ишлаб чиқариш ва муомала босқичларини босиб ўтади. Шу сабабли унинг **айланиш вақти** ($Aв$) **ишлаб чиқариш вақти** ($Iв$) ва **муомала вақти** ($Mв$) йиғиндисидан иборат:

$$Aв = Iв + Mв .$$

Сарфланган маблағларнинг ишлаб чиқариш жараёнида бўлиш вақти, яъни ишлаб чиқариш воситалари сотиб олингандан тайёр товар бўлган давргача ўтган вақт ишлаб чиқариш вақтини, муомала жараёнида бўлиш вақти, яъни ишлаб чиқариш воситалари сотиб олиш ва тайёр товарларни сотиш учун кетган вақт муомала вақтини ташкил этади.

Ишлаб чиқариш вақти уч қисмдан иборат бўлади:

- 1) бевосита меҳнат жараёни ёки иш даври ($Iд$);
- 2) турли танаффуслар даври ($Tд$);
- 3) ишлаб чиқариш воситаларининг ишлаб чиқариш захираларида бўлиш даври ($Зд$).

Демак,

$$Iв = Iд + Tд + Зд .$$

Иш даври - ишлаб чиқариш вақтининг асосий таркибий қисмидир. Бу вақт давомида маҳсулот меҳнатнинг бевосита таъсири остида бўлади. Иш даврининг узунлиги ишлаб чиқариладиган маҳсулот хусусиятига, қўлланиладиган меҳнатнинг миқдори ва унинг унумдорлиги даражасига боғлиқдир.

Танаффусларни икки сабаб: табиий жараёнларнинг меҳнат буюмларига таъсир кўрсатиш зарурлиги ва ташкилий тавсифдаги сабаблар тақозо этади. Биринчи ҳолда, меҳнат буюмлари у ёки бу даражада узоқ давом этадиган жисмоний, кимёвий ва биологик жараёнларнинг таъсири остида бўлади. Бунинг натижасида муайян фойдали самарага эришилади ёки истеъмол қийматларининг шакли ўзгаради. Бунда меҳнат жараёни қисман ёки тўлиқ тўхтайдди, ишлаб чиқариш жараёни эса давом этади. Ташкилий сабабларга кўра танаффуслар вақти корхоналарнинг иш режими билан, шунингдек ишлаб чиқаришни ташкил қилиш хусусиятлари билан белгиланади.

Ишлаб чиқариш воситаларнинг захира ва эҳтиётлар сифатида бўлиш вақти - бу уларнинг ишлаб чиқариш жараёнининг узлуксизлигини таъминлаш учун зарур бўлган даврдир. Тез қуритадиган, тез ачитадаган, умуман технологик жараёнларни тезлаштирадиган янги техника ва технологияларнинг қўлланилиши танаффус даврининг ва бинобарин ишлаб чиқариш вақтининг қисқаришига олиб келади. Транспорт шаҳобчаларини ривожлантириш, хўжалик алоқаларининг самарали тизимини белгилаш, ишлаб чиқариш

воситалари бозорини шакллантириш, эҳтиёжларни пухта ҳисобга олиш, муомала вақтини қисқартириш учун муҳим аҳамиятга эга.

Капиталнинг айланиш тезлиги улардан фойдаланиш самарадорлигига жиддий таъсир қилади. Айланиш тезлиги муайян давр ичида (A) қилинган айланишлар сони (n) ёки бир айланишнинг узун-қисқалиги (a) билан белгиланади: $n=A/a$; $a=A/n$.

Агар капитал айланиш узунлиги уч ойни (90 кунни) ташкил этса, у вақтда $n=12/3=4$; $a=360/90=4$ марта бўлади.

Турли соҳаларда капиталнинг айланиш вақти уларнинг ишлаб чиқариш ва муомаладаги шароитига қараб турлича бўлади. Масалан, енгил саноатда банд бўлган капиталнинг айланиш вақти, кемасозлик ва машинасозлик саноатларидаги капиталнинг айланишига нисбатан қисқа бўлади.

Амортизация - асосий капитал эскириб боришига қараб, унинг қийматини аста-секин ишлаб чиқарилган маҳсулотга ўтказиш, асосий капитални кейинчалик қайта тиклаш мақсадларида маҳсулотнинг амортизация миқдorigа тенг қисмини жамғариш жараёнидан иборат. Асосий капиталнинг эскириши билан амортизация ўртасида мустаҳкам алоқа бор. Бироқ, булар бир хил тушунчалар эмас. Эскириш меҳнат воситаларидан фойдаланиш вақтида уларнинг техник-ишлаб чиқариш хоссаларини аста-секин йўқотиш жараёнини акс этиради. Амортизация анча мураккаб жараён бўлиб, истеъмол қилинган меҳнат воситалари қийматини уларнинг эскиришига мувофиқ равишда маҳсулотга ўтказиш, истеъмол қилинган меҳнат воситаларининг ўрнини қоплаш мақсадида пул фондидини жамғариш жараёнини акс этиради. Шундай қилиб, эскириш амортизациянинг дастлабки шарт-шароитидир.

Амортизация нормаси - амортизация ажратмалари йиллик суммасининг шу асосий капитал қийматига нисбатан аниқланади ва фоизда ифодаланади. Амортизация ажратмаларининг умумий нормаси асосий капитални такрор ишлаб чиқаришнинг ўзига хос хусусиятларига мувофиқ равишда икки қисмдан иборат бўлади: бир қисми асосий капитални тўла қоплашга (қайта тиклашга), иккинчиси уларни қисман қоплашга (капитал таъмирлашга) мўлжалланади.

Амалиётда умумий йиллик амортизация нормаларини (A_n) белгилашда асосий капитал қиймати (K_{ac}) асосий капиталнинг ҳаракат қилиши муддати давомида капитал таъмирлаш учун сарфлар, (T_k) эскирган меҳнат воситаларини тугатишдан олинган маблағ (M_t) ва шу воситанинг хизмат даври (X_d) ҳисобга олинади:

$$A_n = \frac{K_{ac} + T_k + M_t}{X_d} \times 100\%$$

Амортизация нормалари меҳнат воситалари жисмоний ва маънавий ейилишининг ҳақиқий миқдорини акс эттириши керак. Оширилган нормалар маҳсулот таннархини сунъий равишда ўстириб юборади, пасайтирилган нормалар эса асосий капитал тикланиш даврини кечиктиради ва шу тариқа тараққиётга тўсиқ бўлади.

Ҳозирги шароитда амортизация ажратмалари ривожланган мамлакатларда капитал қўйилмаларни молиялаштиришнинг асосий манбаи ҳисобланади. Шунга кўра, давлат кўпинча фирмаларга жадаллаштирилган амортизацияни қўллашга рухсат беради. Жадаллаштирилган амортизация ажратмаларнинг юқори нормаларини белгилаш орқали асосий фондлар қийматини нисбатан қисқароқ вақт ичида рўйхатдан чиқариш имконини беради. Одатда жадаллаштирилган амортизацияни қўллаш асосий фондларнинг актив қисми учун рухсат этилади. Бироқ, бу ҳолат нафақат асосий капиталнинг тезроқ янгиланишини, балки ишлаб чиқариш харажатларини амортизация ажратмаларига тўғри келувчи қисмининг ошиб кетишига ҳам олиб келади.

Мавзуни ўрганиш бўйича кўргазмали материаллар

«Тадбиркорлик ва тадбиркорлар фаолиятининг кафолатлари тўғрисида»ги қонунида таърифланишича

Тадбиркорлик (тадбиркорлик фаолияти) – юридик ва жисмоний шахслар томонидан мулкӣ маъсулият остида, мавжуд қонунлар доирасида, даромад (фойда) олиш мақсадида, таҳлика билан амалга ошириладиган иқтисодий фаолиятдир

Тадбиркорликнинг бизнесдан асосий фарқи

Тадбиркорлик

Бу маҳсулот ишлаб чиқариш ва хизмат кўрсатишга ижодкорлик, янгилик яратиш руҳи асосида ёндошиш билан боғлиқ фаолият

Бизнес

Нисбатан кенг тушунча бўлиб, умуман фойда олиш нуқтаи-назаридан юритилувчи фаолиятдир

Тадбиркорлик фаолияти

Шакли ва соҳасидан қатъий назар фойда олиш ва ундан самарали фойдаланиш мақсадига қаратилган иқтисодий фаолиятдир.

Тадбиркорлик фаолиятининг асосий вазифалари

1

• Ишлаб чиқариш жараёнида ер, сув, капитал ва ишчи кучи ресурсларини бирлаштириш;

2

• Қарорлар қабул қилиш;

3

• Янгиликка интилиш;

4

• Таваккалчилик.

ТАДБИРКОРЛИК ФАОЛИЯТИНИ РИВОЖЛАНТИРИШ ШАРТ-ШАРОИТЛАРИ

Хўжалик фаолиятида ҳуқуқ ва эркинликлар мавжуд бўлиши

Мулкчилик ҳуқуқига эга бўлиши

Қулай иқтисодий муҳит ва ижтимоий сиёсий шароит

Етарлича молиявий манбаларга, яхши маълумот ва малакали тайёргарликка эга бўлиши

Тадбиркорлик шакллари

Давлат тадбиркорлиги

Бюджет корхоналари

Давлат ишлаб чиқариш корхоналари

Жамоавий тадбиркорлик

Акционерлик жамиятлари

Турли хилдаги ширкатлар (МЧЖ)

Хусусий тадбиркорлик

Фойда олишга мўлжалланган

Ёлланма меҳнатга асосланган

Шахсий тадбиркорлик

Фойда олишга мўлжалланган

Ўзи ёки оила меҳнатига асосланган

Аралаш тадбиркорлик

Давлат акционерлик жамиятлари

Турли хил қўшма корхоналар

Акция нима?

Акция – бу унинг эгаси ҳиссадорлик жамияти капиталига ўзининг маълум ҳиссасини қўшганлигига ва унинг фойдасидан дивиденд шаклида даромад олиш ҳуқуқи борлигига гувоҳлик берувчи қимматли қозғоздир.

Тадбиркорлик капитали

Бу тадбиркор ихтиёрида бўлиб, фойда олиш мақсадида ишлатиладиган барча моддий воситалар, товарлар ва пул маблағларидир.

Капиталнинг доиравий айланишини

Бу пул капиталнинг иқтисодий фаолият омилларига сарфланиши, уларнинг ишлаб чиқаришда қўлланилиши, ишлаб чиқарилган товарларнинг сотилиши ва маблағларнинг дастлабки шаклига қайтиши каби босқичларни босиб ўтиш жараёнидир.

Тадбиркорлик капиталининг асосий турлари

Асосий капитал

- ишлаб чиқариш жараёнида бир қатор доиравий айланишлар давомида қатнашадиган, ўзининг қийматини тайёрланаётган маҳсулотга (хизматга) бўлиб-бўлиб ўтказиб борадиган ва ашёвий-буюм шаклини ўзгартирмайдиган капиталдир.

Айланма капитал

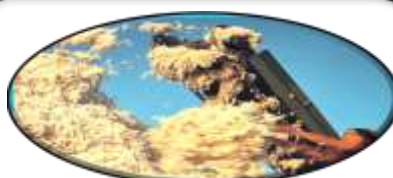
- бир доиравий айланиш давомида тўлиқ истеъмол қилинадиган, ўзининг қийматини ишлаб чиқариш натижаларига тўлиқ ўтказадиган ва ашёвий-буюм шаклини ҳам йўқотадиган капиталдир.

Асосий ва айланма капиталнинг бир-биридан фарқланиши

1. Ишлаб чиқариш жараёнида ҳаракат қилиш хусусиятларига кўра

Асосий капитал
тайёрланаётган маҳсулот таркибига буюм жиҳатдан кирмайди, узоқ давр давомида фаолият қилади, ўзининг олдинги натурал буюм шаклини ўзгартирмайди.

Айланма капитал
ҳар бир доиравий айланишда тўлиқ унумли истеъмол қилинади, ўзининг ашёвий-буюм шаклини йўқотади ва янги турлари билан алмашинади.

Билимларни баҳолаш ва такрорлаш учун савол ва топшириқлар

1. Тадбиркорлик фаолиятига таъриф беринг. «Тадбиркорлик фаолияти» ва «бизнес» тушунчаларини изоҳланг.
2. Тадбиркорликнинг вазифаларини санаб беринг. Нима учун тадбиркор таҳлика (таваккалчилик) билан фаолият кўрсатади?
3. Тадбиркорликнинг ривожланиш шарт-шароитлари нималардан иборат?
4. Ҳиссадорлик жамиятига таъриф беринг. Акция нима, акция курси қандай аниқланади? Акция курсига таъсир қилувчи омилларни кўрсатинг.

5. Тадбиркорлик капитали нима? Унинг таркибий тузилиши қандай?

6. Тадбиркорлик капитали ишлаб чиқариш ва муомала жараёнида қандай босқичлардан ўтади ҳамда қандай шаклларга киради?

7. Капиталнинг айланишига тавсиф беринг. Айланиш вақти қандай вақтларни ўз ичига олади? Уларга тушунча беринг.

8. Капиталнинг айланиш тезлиги қандай аниқланади? Капиталнинг айланиш узунлиги икки ойни ташкил қилади деб фараз қилсак, бир йилда неча марта айланади ва бир айланишининг узунлиги қанча давом этади?

9. Унумли капитал асосий ва айланма капиталга қандай мезонлар бўйича ажратилади? Асосий ва айланма капиталга тавсиф беринг.

10. Амортизациянинг иқтисодий мазмуни нимадан иборат? Унинг нормаси қандай аниқланади?

Мавзуга оид тест саволлар

1. 2016 йилда ЯИМ таркибида кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик улуши қандай бўлди?

- A. 52 фоиз.
- B. 50 фоиз.
- C. 65 фоиз.
- D. 56,9 фоиз.

2. Ҳозирги кундаги солиқ имтиёзларининг бош мезони нимага қаратилган?

- A. Тадбиркорликни ривожлантиришга.
- B. Ишчи ўринларини яратишга, бозор инфратузилмасини шакллантиришга.
- C. Маҳсулот сифатини оширишга, талаб ва таклифни мувофиқлаштиришга.
- D. Инвестицион фаолиятга, экспорт ва импортни ривожлантиришга.

3. Кимлар бозор иқтисодиётининг субъектлари бўлиб ҳисобланади?

- A. Фирмалар, корхона ва хўжаликлар, тадбиркорлар.
- B. Фирмалар.
- C. Корхона ва хўжаликлар.
- D. Тадбиркорлар.

4. Қуйидагилардан қайси бири қисқа даврдаги доимий ҳаражат ҳисобланади?

- A. Материал ҳаражатлари.
- B. Ёнилғи ҳаражатлари.

- C. Амортизация ажратмаси.
- D. Хом ашё ҳаражатлари.

5. Қуйидагилардан қайси бири корхона учун ички ҳаражат ҳисобланади?

- A. Бино ва иншоотлар амортизацияси.
- B. Ёлланиб ишловчилар иш ҳаки.
- C. Хом ашё ҳаражатлари.
- D. Энергия учун тўловлар.

6. Акция – бу:

- A. Ўз қийматига нисбатан қатъий белгиланган фоиз шаклида даромад келтирувчи қимматли қоғоздир.
- B. Ўз қийматига нисбатан ўзгарувчан фоизли даромад келтирувчи қимматли қоғоздир.
- C. Ҳар қандай пайтда нақд пулга алмаштириш имконияти бўлган қимматли қоғоздир.
- D. Ўз эгасига дивиденд олиш ҳуқуқини берувчи қимматли қоғоздир.

7. Дивидент – бу:

- A. Бир шахс томонидан иккинчисига ёзиб берилган қарз мажбуриятини ифодаловчи қимматли қоғознинг бир тури.
- B. Акциядан олинadиган даромад.
- C. Эмитентнинг қарздорлиги ва бу қарз учун фоиз тўлаш зарурлиги ҳақида гувоҳлик берувчи қимматли қоғоз.
- D. Банклар томонидан қимматли қоғоз эгасига бериладиган пул тўлови.

8. Облигация – бу:

- A. Эмитентнинг қисқа муддатли қарз мажбурияти.
- B. Ўз эгасига дивиденд олиш ҳуқуқини берувчи қимматли қоғоз.
- C. Корхона томонидан чиқарилувчи қимматли қоғоз.
- D. Ўз қийматига нисбатан қатъий белгиланган фоиз шаклида даромад келтирувчи қимматбаҳо қоғоз.

9. Облигациянинг акциядан фарқи шундаки:

- A. Сотиб олган инвестор эмитентнинг кредиторига айланади .
- B. Ўз эгасига мазкур акционер жамиятига аъзо бўлиб кириш ҳуқуқини беради.
- C. Жамият фойда ололмай колган ҳолларда эгаси дивиденд ололмай қолиши мумкин.
- D. Корхонага ишга кириш ҳуқуқини беради.

10. Тадбиркор - бу:

- A. Юридик шахс бўлмасдан, доимий асосда тадбиркорлик фаолияти билан шуғулланувчи жисмоний шахс.
- B. Пухта ўйлаб тузилган, ишлаб чиқилган амалий чоралар асосида иш тутувчи шахс.
- C. Юридик шахс сифатида доимий асосда тадбиркорлик фаолияти билан шуғулланувчи жисмоний шахс.
- D. Тадбир билан, пухта ўйлаб иш қиладиган киши.

МАВЗУ 6. ИҚТИСОДИЙ ФАОЛИЯТ ВА УНИНГ САМАРАДОРЛИГИ САРФ-ҲАРАЖАТЛАР ВА ФОЙДА

Мавзуга оид саволлар:

- 1. Иқтисодий фаолият ва ишлаб чиқариш жараёни**
- 2. Ишлаб чиқариш омиллари ва самарадорлиги**
- 3. Иқтисодий харажатлар, уларнинг таркиби ва турлари**
- 4. Фойданинг мазмуни ва тақсимланиши**

Мавзу бўйича билишингиз лозим бўлган янги ибора ва тушунчалар: иқтисодий фаолият, ишлаб чиқариш жараёни, моддий ишлаб чиқариш, ишлаб чиқариш омиллари, номоддий ишлаб чиқариш, меҳнат қуроллари, меҳнат предметлари, товар, меҳнат унумдорлиги, фойда, таннарх, самарадорлик, сарф-харажатлар, доимий харажатлар, ўзгарувчан харажатлар, ишлаб чиқариш харажатлари, муомила харажатлари.

1.Иқтисодий фаолият ва ишлаб чиқариш жараёни

Кишилиқ жамиятида эҳтиёжлар турли-туман бўлганидан уларни қондириш ҳам турлича йўллар билан амалга оширилади, лекин барибир бу иш иқтисодий фаолиятни талаб қилади. Иқтисодий фаолият деганда инсон тирикчилигини таъминлаш усуллари ва воситалари мажмуи тушунилади. Иқтисодий фаолият ишлаб чиқаришдан бошланади, яратилган маҳсулотларни айирбошлаш орқали истеъмол этиш билан тугалланади. Унинг асосий бўғини ишлаб чиқариш, яъни ҳар хил маҳсулот ва хизматларни яратишдир. Меҳнат яратган неъматлар иқтисодий неъматлар дейилади. Улар табиатдаги текин неъматлар (ҳаво, қуёш нури, сув) дан фарқ қилади. Маҳсулотларни айирбошлаш ва уларни истеъмоли (ишлатилиши) ҳам иқтисодий фаолият таркибига киради. Ишлаб чиқариш тижорат (савдо-сотик) орқали истеъмол билан боғланади. Иқтисодий фаолият турлари хилма-хил, лекин улар бир-бирини албатта тақозо этади.

Ишлаб чиқариш бўлмаса кишилар яшай олмайди, аммо кишилар яратган маҳсулотларини ўзаро айирбошлаш орқали истеъмолни қондирадилар, бир-бирларига керакли маҳсулотларни етказиб берадилар.

Кишилар ўз эҳтиёжини қондирмаса, иш қобилиятини тиклай олмайдилар. Бинобарин, истеъмолсиз ишлаб чиқариш ҳам бўлмайди. Ишлаб чиқариш турлари ғоят кўп. Ҳозир дунёда 25 миллион хил маҳсулот ва уларнинг бутловчи қисмлари ва деталлари яратилади. Аҳолига минглаб хил хизматлар кўрсатилади.

Ишлаб чиқариш бирламчи фаолият сифатида икки турга бўлинади:

1. Моддий ишлаб чиқариш — аниқ моддий шаклга эга маҳсулотларни (масалан, истеъмол буюмлари, ёқилғи, хомашё, материал, машина ва ускуналарни) яратиш, шунингдек, моддий соҳага хизматлар кўрсатиш. Бунга саноат, қишлоқ хўжалиги, юк транспорт, қурилиш, оғбор хўжалиги, алоқа киради.

2. Номоддий ишлаб чиқариш — моддий шаклга эга бўлмаган, қўл билан ушлаб ҳис этилмайдиган, аммо нафи бор хизматлар кўрсатиш. Масалан, шифокор ёки ўқитувчи хизмати моддий кўринишда эмас, лекин у ҳаммага зарур. Номоддий ишлаб чиқаришга маданият, халқ таълими, соғлиқни сақлаш, жисмоний тарбия ва спорт каби соҳалар киради. Айирбошлаш фаолиятида маҳсулотлар ва хизматлар яратилмайди, балки улар маълум миқдорий нисбатда бир-бирига алмаштирилади. Бу жараён икки хил кечади: бири — маҳсулот айирбошлаш, иккинчиси — товар айирбошлаш.

Бир маҳсулотнинг бошқасига пул воситасида ва маълум нарх асосида, яъни олди-сотди йўли билан айирбошланиши товар айирбошлаш дейилади.

Товар айирбошлаш бартердан фарқлироқ, товарни олдин пулга, сўнгра пулни керакли бошқа товарга айирбошлашни билдиради. У ҳаммабоп, яъни универсал айирбошлашдир. Бу жараёнда пул иштирок этади, пулга хоҳланган товарни хоҳлаган жойдан сотиб олиш мумкин бўлади.

Истеъмол - маҳсулотни амалда, яъни эҳтиёжни қондириш учун ишлатиш демақдир. Маҳсулотлар, биринчидан, тирикчилик учун кишиларнинг ўзлари томонидан истеъмол этилади, иккинчидан, ишлаб чиқаришни давом эттириш учун унинг ўзида ишлатилади.

Истеъмол фаолият сифатида якка, оилавий, гуруҳий ёки умуммиллий истеъмол тарзида юз беради. Масалан, кўйлакни ҳар бир киши якка тартибда кияди, телевизор, гилам ёки мебел оиланинг биргаликдаги истеъмолида бўлади. Мактаб, касалхона ёки болалар боғчасидаги асбоб-анжом ва жиҳозлар ҳам биргаликда ишлатилади. Армия, хавфсизлик хизмати ёки бошқа маъмурий ташкилотлар хизматидан айрим кишилар ёки гуруҳлар эмас, балки бутун халқ баҳраманд бўлади. Хуллас, маҳсулотлар ва хизматлар ҳар хил йўсинда истеъмол этилади. Аммо, бундан қатъий назар, улар истеъмол этилгач, яна қайта яратилиши лозим. Демак шундай қоида мавжуд - яъни чексиз эҳтиёжни қондириш узлуксиз иқтисодий фаолиятни талаб қилади.

Иқтисодий фаолият ёки иқтисодиёт кишиларнинг маълум мақсад йўлидаги хатти-ҳаракатини билдиради. Унинг иштирокчилари айрим кишилар, оила, корхона.

Ишлаб чиқариш жараёни – кишилиқ жамиятининг амал қилиши ва ривожланиши учун зарур бўлган моддий ва маънавий неъматларни яратишга қаратилган мақсадга мувофиқ фаолиятдир.

Ишлаб чиқаришнинг таркибий тузилиши муҳим аҳамият касб этиб, у турли соҳалар, бўлинмалар, яратилаётган маҳсулотлар ва кўрсатилаётган хизматлар турларини ифодалайди. Энг аввало, ишлаб чиқаришни моддий ишлаб чиқариш ва номоддий ишлаб чиқариш соҳаларига ажратиш лозим.

Айтганимиздек, иқтисодий фаолият ишлаб чиқаришдан бошланади. Ҳар қандай ишлаб чиқаришда икки омил — шахсий-инсоний омил ва моддий-ашёвий омил иштирок этади.

Шахсий-инсоний омил — бу меҳнат қилиш қобилиятидан иборат бўлмиш иш кучи ва унинг фаолият қилишидир.

Шахсий-инсоний омил меҳнатга лаёқатли аҳоли, унинг жисмоний ва ақлий қобилияти, билим ва савияси, малака ва маҳоратидир. Мазкур аҳоли Ўзбекистонда 2015 йилда 31,6 миллион кишини ташкил этди. Бу омил инсоний қобилият бўлгани сабабли инсон шахси билан биргаликда, ундан ажрамаган ҳолда намоён бўлади ва инсон шахсида гавдаланади.

2. Ишлаб чиқариш омиллари ва самарадорлиги

Омилларнинг бирикиши туфайли олинган маҳсулот ва хизматлар ишлаб чиқаришнинг натижаси ҳисобланади. Ишлаб чиқаришда яратилган маҳсулот икки турга бўлинади: биринчиси — натурал маҳсулот бўлиб, уни ишлаб чиқарувчининг ўзи истеъмол этади. Бу маҳсулот айирбошлаш учун бозорга чиқарилмайди. Масалан, фермер хўжалигида етиштирилган доннинг бир қисми натурал маҳсулот бўлиб, хўжалиқнинг ўзида молга ем учун ёки фермер оиласига озиқ-овқат учун ишлатилади; иккинчиси товар шаклидаги маҳсулот бўлиб, ишлаб чиқарувчининг ўз истеъмоли учун эмас, балки бозорда сотиш учун яратилади. Маҳсулотни бозорда олди-сотди қилиш учун ишлаб чиқариш товар ишлаб чиқариш деб юритилади. Мана шу товар ишлаб чиқариш бозор иқтисодиётининг асосидир. Бозор учун, бозорда сотиш учун чиқарилган маҳсулот ва хизматлар товар дейилади.

Товарнинг икки хил хусусияти бор. Биринчидан, у кишиларнинг ҳаётий эҳтиёжини қондириб, уларга наф келтиради. Иккинчидан, у бошқа товарларга алмаша олиш хусусиятига эгаки, бу унинг алмашув қиймати дейилади. Товарнинг яратилишидан тортиб, то у истеъмол

этилгунгача бўлган жамики меҳнат сарфи товарнинг қийматини ташкил этади.

Самарадорликнинг иқтисодий мазмуни сифатида ҳар доим ишлаб чиқаришнинг пировард натижаси билан унга авансланган ресурслар, маблағлар ёки қилинган ҳаражатлар ўртасидаги нисбат тушунилади. Лекин, турли ижтимоий-иқтисодий тизимлар шароитида шу жамиятнинг мақсадидан келиб чиқиб, самарадорлик муаммосининг туб моҳияти ўзгаради. Бозор иқтисодиёти шароитида ишлаб чиқаришнинг асосий мақсади фойда олишга қаратилганлиги сабабли ҳар бир иқтисодий субъект кўпроқ фойда олишга интилади. Шунинг учун ҳам ишлаб чиқариш самарадорлиги олинган фойданинг (Ф) ишлаб чиқаришга сарфланган ресурслар қийматига (ИХ) нисбати билан аниқланади, яъни:

$$P = \Phi / \text{ИХ} \times 100\%$$

Бу ерда: P – фойда нормаси; ИХ – иқтисодий ресурс сарфлари.

Ишлаб чиқариш самарадорлигини оширишнинг манба ва усуллари тавсифловчи умумий иқтисодий қонунлардан бири вақтни тежаш қонуни ҳисобланади. Вақтни тежаш қонуни – ишлаб чиқарувчи кучларнинг ривожланиб бориши билан жамият томонидан ҳаётини неъматлар бирлигини яратишга сарфланаётган вақтнинг қисқариб боришини ифодаловчи умумий иқтисодий қонун.

Вақтни тежаш қонуни намоён бўлишининг аниқ шакли бўлиб қуйидагилар ҳисобланади:

- 1) Меҳнат унумдорлигининг ўсиши;
- 2) Машина ва жиҳозлардан фойдаланишнинг яхшиланиши;
- 3) Ишлаб чиқариш материал сифимининг пасайиши;
- 4) Хўжалик нисбатларининг оптималлашуви.

Бундан кўринадики, ишлаб чиқариш самарадорлигини ифодаловчи кўрсаткичлардан бири - меҳнат унумдорлигидир. Меҳнат унумдорлиги деб ишчи кучининг вақт бирлиги мобайнида маҳсулот яратиш қобилиятига айтилади. У ишлаб чиқарилган маҳсулотнинг (истеъмол қийматининг) сарфланган меҳнат миқдорига нисбати билан белгиланади. Сарфланган меҳнат миқдори эса ишланган вақт билан, киши кун, киши соати ва ҳ.к. билан белгиланади. Агар меҳнат унумдорлигини МУ, маҳсулотни М билан, сарфланган иш вақтини V билан белгиласак, меҳнат унумдорлиги қуйидаги формула билан белгиланади:

$$\text{МУ} = \text{М} / \text{V}$$

Меҳнат унумдорлиги сарфланган жонли меҳнатнинг ҳар бир бирлиги эвазига ишлаб чиқарилган маҳсулот миқдори билан аниқланади.

3. Иқтисодий ҳаражатлар, уларнинг таркиби ва турлари

Корхоналарнинг фаолиятига баҳо беришда сотилган маҳсулотларнинг ҳажми, уларга қилинган сарф-ҳаражатлар ва фойда тушунчаларидан кенг фойдаланилади. Корхоналарда товар ва хизматларни сотишдан олинган маблағлар уларнинг пул тушумлари ёки пул даромадлари дейилади.

Айтайлик, корхонада бир ой давомида 100 минг дона «А» маҳсулот ишлаб чиқарилди. Ҳар бир маҳсулотнинг нархи 1000 сўм. Агар барча маҳсулотлар сотилган тақдирда, корхонанинг бир ойлик пул тушуми 100 млн. сўм (100000 x 1000) га тенг бўлади.

Одатда ишлаб чиқариш соҳасидаги йирик корхоналар товарларни катта ҳажмда ишлаб чиқариб, уларни савдо воситачиларига улгуржи нархларда сотадилар. Шунга кўра, улар товарнинг улгуржи нархи унинг таннархидан юқори бўлган тақдирда фойда оладилар. Демак, ишлаб чиқарувчи фойдаси (Фич) – бу маҳсулот таннархи (Т) ва улгуржи нархи (Ну) ўртасидаги фарқдан иборат:

$$\text{ФИЧ} = \text{НУ} - \text{Т}$$

Бундан кўринадики, маҳсулот бирлигидан олинган фойда иккита асосий омилга боғлиқ бўлади: 1) маҳсулот таннархи даражаси; 2) улгуржи нархлар даражаси.

Таннарх – бу маҳсулотнинг ҳар бир бирлигини ишлаб чиқариш учун сарфланган ҳаражатларнинг пулдаги ифодасидир.

Ҳаражатсиз ҳеч қандай иқтисодий фаолият юз бермайди, бинобарин, фойда топиш ҳам мумкин эмас. Тадбиркорлар орасида «ҳаражатсиз ҳаракатнинг натижаси нолга тенг» деган ҳазил-мутойиба юради. Бу гапнинг тагида чуқур маъно бор. Ишлаб чиқариш албатта ресурсларни талаб қилади, ресурсларни эса ҳеч ким текинга бермайди, уларни тадбиркор сотиб олиши керак.

Фирма ўз фаолиятини юритиш учун ташқаридан ресурслар сотиб олади ва пуллик хизматлардан фойдаланади. Шунингдек, фирма илгари сотиб олинган ресурсларни - бинолар, машина, станок, асбоб-ускуналарни ҳам ишлатади, уларга ҳам илгари ҳаражатлар қилинган. Бундан ташқари, фирма ижара ҳақи, банклардан олган қарзи учун фоиз тўлаб туради. Шу боисдан ҳаражатлар ташқи ва ички ҳаражатларга бўлинади. Ташқи ҳаражатларга иш кучи, хомашё, ёқилғи, энергия сотиб олиш, транспорт, алоқа ва бошқа хизматлар учун, шунингдек, солиқ учун тўланган пул киради. Бинолар, асбоб-ускуналар, ижара ҳақи ва бошқа сарфларнинг ҳаммаси ички ҳаражатлар ҳисобланади. Ҳаражатларга, булардан ташқари, тадбиркорнинг меъёрадаги фойдаси

ҳам киради. Шундай қилиб ҳаражатлар ўзининг келиб чиқиш манбаларига қараб ҳар хил сарфлардан иборат бўлади.

Доимий ва ўзгарувчан ҳаражатларнинг йиғиндиси умумий ҳаражатлар дейилади.

Иқтисодиётда ҳаражатларнинг умумий миқдори эмас, уларнинг самараси муҳим. Агар ҳаражатларга нисбатан яратилган маҳсулотлар тезроқ ўсса иш самарали бўлади. Шу боисдан ўртача ҳаражатларнинг аҳамияти катта. Ўртача ҳаражат маҳсулот бирлигига сарфланган ҳаражатдир.

Меъёрий ҳаражатлар. Иқтисодиётда меъёрий ҳаражатлар деган тушунча ҳам бор. Меъёрий ҳаражат деганда кўшимча равишда маҳсулот бирлигини ишлаб чиқариш учун кетган кўшимча ҳаражат тушунилади.

Умумий ҳаражатлардаги қисқа муддатли силжишлар фақат ўзгарувчи ҳаражатлар ҳисобига юз беради. Уларни ошириш ёки қисқартириш ҳисобидан ишлаб чиқариш ҳажми ўзгаради. Масалан, босмаҳона китобни кўпроқ босиб чиқариши учун қоғоз, бўёқ, картон, елим, ип ва электр энергияси сарфини кўпайтириши керак. Бунда машиналарни кўпайтирмасдан, уларнинг ишлаш соати оширилади. Сарфларни қисқа вақтда ўзгартириш учун ресурсларни сотиб олиб, корхонага келтиришнинг ўзи кифоя, бу эса узоқ вақт талаб этмайди. Лекин бу йўл билан маҳсулот ҳажмини оширишнинг чеки бор. Фирмалар товарига талаб ошган кезларда ишлаб чиқариш ҳажмини ошириш учун узоқ муддат талаб этадиган ҳам доимий, ҳам ўзгарувчан ҳаражатларни кўпайтириш зарур. Яна босмаҳона мисолига қайтсак, китобнинг бозори чакқон бўлиб, уни сотишга кўпроқ ташлаш учун ўзгарувчи ҳаражатларни ошириш кифоя қилмайди. Бунинг учун янги цехлар ва омборлар қуриш, янги ҳарф терадиган, босадиган ва муқовалайдиган машиналарни ўрнатиш керак бўлади. Албатта, узоқ муддатли ўзгаришлар вақти бир хил эмас. Масалан, янги конни очиб, уни техника билан жиҳозлашга кўп вақт, босмаҳона учун янги цех қуриб, уни жиҳозлашга оз вақт талаб этилади. Унумдорликни ошириш резервлари (ички имконияти) тугагач, унинг пасайишига қараб, ҳаражатлар ортиб боради. Нарх ўзгармаган шароитларда ҳаражатларнинг ортиши фойдани қисқартиради. Фойдани ошириш зарурати эса меҳнат унумдорлигини кўтариш чораларини талаб қилади. Бу чоралар жорий этилгач унумдорлик яна ортиб, ҳаражат пасайишга мойил бўлади. Унумдорликнинг ўзгариши вақти-вақти билан бўлиб турганидан, шунга яраша ҳаражатлар ҳам ўзгариб туради.

4. Фойда мазмуни ва тақсимланиши

Тадбиркор фойда бермайдиган ишга қўл урмайди, бинобарин сарф-харажат ҳам қилмайди. Харажат қилиш фойда кўришнинг шарти, воситасидир.

Фойда ишбилармонлик қобилиятини ишга солиб, хатарли ишга қўл ургани учун тадбиркорларга тегадиган мукофотдир.

Бироқ, корхонанинг пул тушумлари унинг фаолиятининг самарадорлигига баҳо бера олмайди. Чунки, бу пул тушумлари қандай харажатлар эвазига олинганлигини акс эттирмайди. Шунга кўра, пул тушумларининг харажатлардан ажратиб олинган қисми-фойда, муҳим ўрин тутаяди. Корхона пул даромадларидан барча харажатлар чиқариб ташлангандан кейин қолган қисми фойда деб юритилади. Айрим адабиётларда бу иқтисодий фойда деб ҳам юритилади.

Бизнинг мисолимиздаги корхонада «А» маҳсулотни ишлаб чиқаришнинг бир ойлик харажатлари 60 млн. сўмни ташкил этган бўлсин. У ҳолда корхонанинг бир ойлик фойдаси 40 млн. сўм (100 млн. – 60 млн.) га тенг бўлади.

Фойданинг таркиб топиши икки босқичдан ўтади:

биринчи босқичда фойда ишлаб чиқариш жараёнида янги қийматнинг яратилиш чоғида вужудга келади. Янгидан яратилган қиймат таркибидаги қўшимча қиймат фойданинг асосий манбаи ҳисобланади, бироқ у ҳали аниқ фойда шаклида намоён бўлмайди;

иккинчи босқичда ишлаб чиқариш жараёнида яратилган фойда товарларни сотилгандан сўнг олинган пул даромади билан харажатларнинг фарқи кўринишида тўлиқ намоён бўлади.

Демак, товар ва хизматлар сотилганда уларнинг умумий қиймати пул даромадларига, ундаги қўшимча маҳсулот эса фойдага айланади. Бундан кўриниб турибдики, фойданинг ҳақиқий манбаи қўшимча маҳсулот ёки қўшимча қийматдир.

Фойданинг ҳам икки тури бор: меъёрий (нормал) фойда табиатан тадбиркорлик фаолияти учун олинадиган ҳақ ҳисобланади ва харажатлар таркибига киради. Товарлар энг паст нархда, яъни харажатга тенг нархда сотилганда ҳам тадбиркор меъёрий фойдани олади, иқтисодий фойда (соф фойда деб ҳам юритилади), микдоран товар ва хизматларни сотишдан тушган пул (даромад) билан харажатлар ўртасидаги фарқга тенг бўлади ва товарлар харажатлардан юқори нархда сотилганда ҳосил бўлади. Иқтисодий фойдани тадбиркор ва унинг шериклари ўзлаштиради.

Соф фойда фирма фаолиятининг умумлашган, якуний кўрсаткичидир. Соф фойдага қараб фирма ишига баҳо берса бўлади. Фойданинг турлари кўп. Фаолият турига кўра ишлаб чиқариш,

тижорат (савдо-сотик), банк фойдаси кабиларни кўрсатиш мумкин. Ишлаб чиқариш фаолиятида олинадиган фойдадан фарқлироқ, савдо-сотик ишларида тижорат фойдаси билан бирга омад фойдаси ҳам бор. Бозордаги нархларнинг ўзгариши туфайли олинадиган фойда омад фойдаси дейилади. Бу фойда харажатларга боғлиқ бўлмайди, уни нархда кутилмаган ўзгаришлар юзага келтиради. Масалан, тўқимачилик фирмаси 2000 тонна пахтани ҳар тоннасига 1400 доллар тўлаб, сотиб олди дейлик. 3 ойдан сўнг пахта нархи 1600 долларга кўтарилди. Демак, фирма 400 миғ доллар фойда кўрди, чунки у пахтани олдин сотиб олмаса, кейинчалик уни қимматига олар эди. Товарлар сотилиш нархининг ҳам кутилмаганда ортиб кетиши омад фойдасини беради. Лекин омад фойдаси муҳим эмас, чунки у фирма ишига боғлиқ бўлмайди. Шу сабабли фирмалар ўз ишига боғлиқ бўлган ишдан даромад топиш ва фойда олишни кўзлайдилар.

Мавзунини ўрганиш бўйича кўргазмалар материаллари

Ҳозирда ишлаб чиқариш харажатларини тадқиқ этишда икки хил ёндашув мавжуд

Классик назария ёндашувига кўра,

- ишлаб чиқариш харажатлари – бу маҳсулот ишлаб чиқариш учун амалга оширилган барча жонли меҳнат, пул ва моддий сарфлардир.

Умумий назарий жиҳатдан қуйидагиларни фарқлаш лозим:

- ишлаб чиқаришнинг ижтимоий харажатлари ёки маҳсулот қиймати;
- корхона (фирма)нинг индивидуал ишлаб чиқариш харажатлари.

Ижтимоий ишлаб чиқариш харажатлари

- – бу маҳсулот ишлаб чиқариш учун ижтимоий зарурий меҳнатнинг умумий (жонли ва моддийлашган) сарфларидир.

$$w = c + v + m,$$

бу ерда:

w – ижтимоий ишлаб чиқариш харажатлари ёки маҳсулот қиймати;

c – истеъмол қилинган ишлаб чиқариш воситалари қиймати;

v – ишчи кучи қиймати (иш ҳақи);

m – қўшимча қиймат.

Қорхона ишлаб чиқариш харажатлари деганда товар ва хизматларни ишлаб чиқариш ва истеъмолчиларга етказиб беришга қилинадиган барча сарфлар тушунилади:

$$k = c + v$$

Қорхона томонидан ишлаб чиқаришга қилинган барча сарф-харажатларнинг пулдаги ифодаси маҳсулот таннархини ташкил қилади.

Харажатларнинг намоён бўлиш соҳасига кўра туркумланиши

Бевосита ишлаб чиқариш харажатлари фақат товарни ишлаб чиқариш билан боғлиқ харажатларни ўз ичига олиб, товар бирлиги қийматининг фақат бир қисмини ташкил қилади.

Муомала харажатлари тушунчаси товарларни сотиш жараёни билан боғлиқ бўлиб, шу товарларни ишлаб чиқарувчидан истеъмолчига етказилгунча кетадиган сарфларга айтилади.

Товарларни ўраш, қадоқлаш, саралаш, транспортга ортиш, ташиш ва сақлаш харажатлари қўшимча муомала харажатлари ҳисобланади.

Соф муомала харажатлари товарни сотиш билан боғлиқ бўлиб, сотувчиларнинг маоши, маркетинг (истеъмолчилар талабини ўрганиш), реклама ва шу каби харажатлардан иборат бўлади.

Ишлаб чиқариш харажатларининг иккинчи йўналишдаги концепциялари маржиналистлар ва неоклассиклар томонидан ишлаб чиқилган бўлиб, улар бу борадаги классик назарияларни ҳам маълум даражада ҳисобга оладилар.

Маржиналистик сарф-харажатлар назарияси бўйича корхона ишлаб чиқариш жараёнида фойдаланиладиган ресурслар ўз ресурслари ёки жалб қилинган ресурслар бўлиши мумкин. Шунга кўра харажатлар ички ёки ташқи харажатларга бўлинади

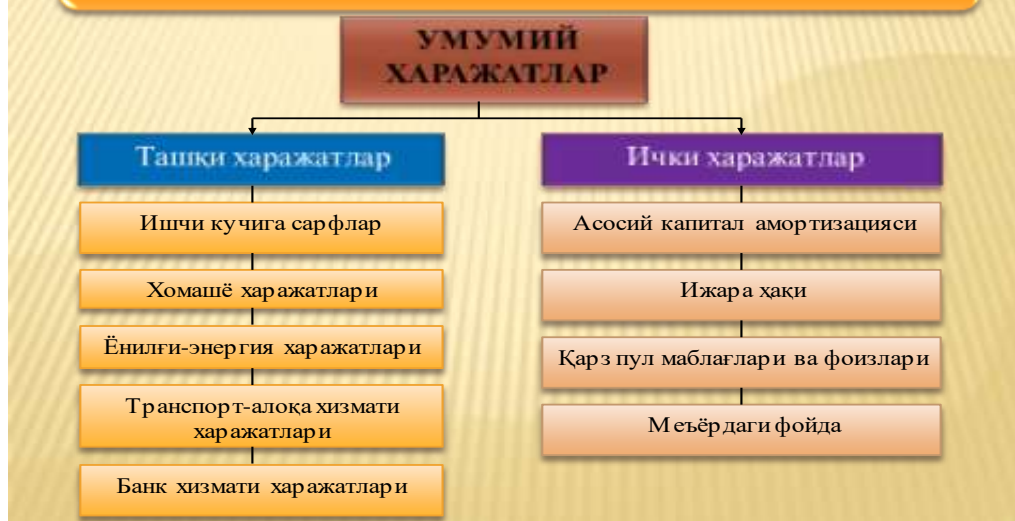
ТАШҚИ ХАРАЖАТЛАР

- **корхона томонидан зарур ресурс ва хизматларни ташқаридан тўлов асосида жалб этиши учун сарф қилинган харажатлардир.**

ИЧКИ ХАРАЖАТЛАР

- **Корхонанинг ўзига тегишли бўлган ресурслардан фойдаланиши билан боғлиқ харажатлар дейилади.**

Маржиналистлар ва неоклассиклар сарф-харажатлар назариясида харажатларнинг жалб этилиш манбаига кўра туркумланиши

Корхоналарда товар ва хизматларни сотишдан олинган маблағлар уларнинг пул тушумлари ёки пул даромадлари дейилади.

Корхона пул даромадларидан барча харажатлар чиқариб ташлангандан кейин қолган қисми фойда деб юритилади. Айрим адабиётларда бу иқтисодий фойда деб ҳам юритилади.

Ишлаб чиқарувчи фойдаси ($\Phi_{ич}$) – бу маҳсулот таннархи (T) ва улгуржи нархи (H_y) ўртасидаги фарқдан иборат:

$$\Phi_{ич} = H_y - T$$

Бундан кўринади-ки, маҳсулот бирлигидан олинadиган фойда иккита асосий омилга боғлиқ бўлади:

- 1) маҳсулот таннархи даражаси;
- 2) улгуржи нархлар даражаси.

Таннарх – бу маҳсулотнинг ҳар бир бирлигини ишлаб чиқариш учун сарфланган харажатларнинг пулдаги ифодасидир.

Билимларни баҳолаш ва такрорлаш учун савол ва топшириқлар

1. Ишлаб чиқариш омиллари нималардан иборат?
2. Ишчи кучи нима, унинг меҳнат тушунчасидан нима фарқи бор?
3. Ишлаб чиқариш жараёнининг мазмунини ва унинг икки томонини тушунтиринг.
4. Оддий ва кенгайтирилган такрор ишлаб чиқаришнинг моҳияти нимада?
5. Ишлаб чиқаришнинг умумий ва пировард натижаларини тушунтириб беринг.
6. Самарадорлик тушунчасига таъриф беринг.
7. Яратилган маҳсулотнинг натурал ва қиймат таркиби нималардан иборат?
8. Зарурий ва қўшимча маҳсулот нима, қўшимча маҳсулот нормаси ва массаси формуласини ёзиб тушунтиринг.
9. Фойда, фойда нормаси ва массаси тушунчаларини изоҳлаб беринг.

Мавзуга оид тест саволлар

1. Иқтисодий фаолиятга берилган тўғри жавобни аниқланг.

- A. Иқтисодий фаолият - инсон тирикчилигини таъминлаш усуллари ва воситалари мажмуи.
- B. Иқтисодий фаолият – бу кишилик жамиятининг амал қилиши ва ривожланиши учун зарур бўлган моддий ва маънавий неъматларни яратишга қаратилган мақсадга мувофиқ фаолият.

- C. Иқтисодий фаолият - аниқ моддий шаклга эга маҳсулотларни (масалан, истеъмол буюмлари, ёқилғи, хомашё, мате¬риал, машина ва ускуналарни) яратиш, шунингдек, моддий соҳага хизматлар кўрсатиш.
- D. Ҳамма жавоблар тўғри.

2. Меҳнат унумдорлиги нима ?

- A. Меҳнат унумдорлиги - корхона пул даромадларидан барча ҳаражатлар чиқариб ташлангандан кейин қолган қисми.
- B. Меҳнат унумдорлиги - фойданинг ишлаб чиқаришга сарфланган ресурслар қийматига нисбати билан аниқланади.
- C. A ва B жавоблари тўғри.
- D. Меҳнат унумдорлиги - ишчи кучининг вақт бирлиги мобайнида маҳсулот яратиш қобилиятидир ва ишлаб чиқарилган маҳсулотнинг (истеъмол қийматининг) сарфланган меҳнат миқдорига нисбати билан белгиланади.

3. Моддий ишлаб чиқариш фаолиятига хос тушунча қайси вариантларнинг бирида келтирилган

- A. Моддий ишлаб чиқариш - моддий шаклга эга бўлмаган, қўл билан ушлаб ҳис этилмайдиган, аммо нафи бор хизматлар кўрсатиш.
- B. Моддий ишлаб чиқаришга маданият, халқ таълими, соғлиқни сақлаш, жисмоний тарбия ва спорт каби соҳалар киради.
- C. A ва B жавоблар тўғри.
- D. Моддий ишлаб чиқариш - аниқ моддий шаклга эга маҳсулотларни (масалан, истеъмол буюмлари, ёқилғи, хомашё, материал, машина ва ускуналарни) яратиш, шунингдек, моддий соҳага хизматлар кўрсатиш.

4. Нуқталар ўрнини мос жавоб билин тўлдилинг. Айирбошлаш фаолиятида

- A. Маҳсулотлар ва хизматлар маълум миқдорий нисбатда бир-бирига алмаштирилади.
- B. Маҳсулотлар ва хизматлар яратилади.
- C. Маҳсулотлар ва хизматлар яратилмайди.
- D. Жараён икки хил кечади: бирида –маҳсулот айирбошлашнади, иккинчисида - товар айирбошлашланади.

5. “Истеъмол” деганда нимани тушунасиз?

- A. Маҳсулотларни тирикчилик учун кишилар томонидан истеъмол этилиши.
- B. Ишлаб чиқаришни давом эттириш учун унинг ўзида ишлатилиши.

- C. Маҳсулотни амалда, яъни эҳтиёжни қондириш учун ишлатиш.
- D. Барча жавоблар тўғри.

6. Истеъмол фаолият сифатида қандай тарзда рўй беради?

- A. Якка тарзда.
- B. Якка ва оилавий тарзда.
- C. Якка, оилавий, гуруҳий тарзда.
- D. Якка, оилавий, гуруҳий ва умуммиллий тарзда.

7. Ишлаб чиқариш жараёнига берилган тўғри жавобни аниқланг?

- A. Кишилиқ жамиятининг амал қилиши ва ривожланиши учун зарур бўлган моддий неъматларни яратишга қаратилган мақсадга мувофиқ фаолиятдир.
- B. Ишлаб чиқариш жараёни – кишилиқ жамиятининг амал қилиши ва ривожланиши учун зарур бўлган моддий ва маънавий неъматларни яратишга қаратилган мақсадга мувофиқ фаолиятдир.
- C. Ишлаб чиқариш жараёни – кишилиқ жамиятининг амал қилиши ва ривожланиши учун зарур бўлган маънавий неъматларни яратишга қаратилган мақсадга мувофиқ фаолиятдир.
- D. Ишлаб чиқариш жараёни – кишилиқ жамиятининг амал қилиши ва ривожланиши учун зарур бўлган моддий ва маънавий неъматларни яратишга қаратилмаган мақсадга мувофиқ фаолиятдир.

8. Товар деб нимага айтилади?

- A. Бозор учун, бозорда бартер учун чиқарилган маҳсулот ва хизматлар товар дейилади.
- B. Бозор учун, бозорда қарз бериш учун чиқарилган маҳсулот ва хизматлар товар дейилади.
- C. Бозор учун, бозорда сақлаш учун чиқарилган маҳсулот ва хизматлар товар дейилади.
- D. Бозор учун, бозорда сотиш учун чиқарилган маҳсулот ва хизматлар товар дейилади.

9. Меҳнат унумдорлиги нима билан аниқланади?

- A. Ишчи кучининг вақт бирлиги мобайнида маҳсулот айирбошлаш қобилияти.
- B. Ишчи кучининг йил давомида маҳсулот яратиш қобилияти.
- C. Ишчи кучининг вақт бирлиги мобайнида маҳсулот яратиш қобилияти.
- D. A ва B жавоблар тўғри.

10. Ўзбекистонда иқтисодий ислохотларнинг биринчи босқичидаги устувор вазифалардан бирини кўрсатинг?

- A. Мамлакат молиявий имкониятларини ошириш.
- B. Ерни хусусийлаштиришни йўлга қўйиш.
- C. Мамлакатнинг халқаро мавқеини юксалтириш.
- D. Иқтисодий ислохотларнинг ҳуқуқий асосларини яратиш.

МАВЗУ 7. ИШ ҲАҚИ, АҲОЛИ ДАРОМАДЛАРИ ВА ТУРМУШ ДАРАЖАСИ

Мавзуга оид саволлар:

1. Иш ҳақи ва уни ташкил этишнинг шакллари
2. Аҳоли даромадларининг табақалашуви. Турмуш даражаси ва унинг кўрсаткичлари
3. Ўзбекистонда давлатнинг ижтимоий сиёсати ва унинг йўналишлари

Мавзу бўйича билишингиз лозим бўлган янги ибора ва тушунчалар: ижтимоий адолат, ижтимоий йўналтирилган бозор тизими, жамият аъзоларининг даромадлари, мулк эгаллиги, Лоренс эгри чизиғи, турмуш даражаси ва сифати, қашшоқлик кўрсаткичлари, даромадларни давлат томонидан қайта тақсимлаш сиёсати, ижтимоий фондлар, ижтимоий танглик, давлатнинг ижтимоий сиёсати.

1. Иш ҳақи ва уни ташкил этишнинг шакллари

Бозор тизимида ҳамма кўлидан иш келадиганлар, ҳатто айрим меҳнатга лаёқатсиз деб топилганлар ҳам, масалан кўзи ожизлар, карлар ва бошқалар ўзларига маъқул, қўлларидан келадиган ишларни бажариб ўзини-ўзи боқиши керак. Фақатгина ақлий жиҳатдан заиф бўлганлар бундан мустасно.

Бозор механизми кишиларни ўз фаровонликларини тўлароқ таъминлаш учун яхши ишлашга ундайди. Бозор тизимида ишчилар оладиган иш ҳақи уларнинг меҳнатидан келадиган даромаддир, яъни ишловчининг қилган меҳнати миқдори ва натижасига қараб, миллий даромаддан унга тегадиган қисмидир.

Иш ҳақи иш кучининг бозор нархи бўлиб, у сотилгандан сўнг ўз эгасига меҳнат даромади шаклида тегади, чунки иш кучи ҳам товар ҳисобланади. Унинг бозори мавжуд. Ишчи иш кучини сотади, яъни ёлланиб ишлайди ва иш ҳақи олади. Капитал эгаси эса фойда олади. Демак, ҳар бир омил ўз эгасига даромад келтиради.

Иш ҳақининг мазмуни, моҳияти нимадан иборат эканлигини тушуниб олиш учун энг аввало миллий маҳсулотнинг яратилиши ва тақсимланиши тўғрисида маълум тасаввурга эга бўлиш лозим. Бу борада турли назариялар мавжуд. Иқтисодиётга оид адабиётларда “уч омил” яратади деган ғоя мавжуд, яъни миллий маҳсулотни яратишда меҳнат, ер ва капитал баб-баравар қатнашади. Улар ҳамма даромадлар манбаидир. Бинобарин, даромадлар шу омиллар ўртасида тақсимланиши керак. Умумий тарзда олиб қарасак, бозор иқтисодиёти

шароитида меҳнат бозорида иш кучини сотувчи билан уни сотиб олувчи – ёлловчи ўртасида келишилган баҳо (нарх) – иш ҳақидир. Иш ҳақининг моҳитяти ҳам шунда. Иш ҳақи иш кучи қийматининг пул шаклидаги нархи бўлиб, уни ишга ёллаганлар меҳнат қилувчиларга маълум вақт мобайнида, маълум миқдордаги ва муайян сифатли ишни бажарганликлари учун тўлайдилар.

Ҳозирги бозор иқтисодиёти шароитида иш ҳақи меҳнат натижаларига қараб тўланар экан, у уч қисмдан иборат бўлади, яъни асосий иш ҳақи, мукофотлар, кўшимча иш вақти учун тўланадиган ҳақ. Аммо у ҳали ишчи кўлига тегадиган пул эмас, ундан турли тўловлар, солиқлар, суғурта тўловлари, бандлик учун тўловлар, экология ва бошқа тўловлар чегириб олинади. Қолган қисми иш ҳақини ташкил этади. Умуман иш ҳақи ишчи кучини такрор ҳосил қилиш, ишламайдиган оила аъзоларини боқиш учун этарли бўлиши лозим, чунки ишчи оиласида бўлғуси меҳнат ресурслари шаклланади. Иш берувчи ва жамият буни ҳисобга олиши зарур.

Умуман иш ҳақи ходимга миллий даромаднинг шахсий истеъмол фонди (зарурий маҳсулот деб аталади) сифатида меҳнатнинг миқдори ва сифатига қараб унга тегадиган қисмидир.

Ишчи кучи маҳсус товар бўлиб, бу меҳнат қилувчидан ажралмаган ҳолда амал қилади, у ҳам бошқа товарлар сингари истеъмол қиймат ва қийматга эга бўлади. Ишчи кучи қиймати бошқа товарлар қийматидан фарқ қилади. У иш кучини такрор ишлаб чиқариш, яъни уни тиклаш ва оиласидаги унинг қарамоғида бўлган, ишламайдиганларни боқиш учун қилинадиган сарф-ҳаражатларни ҳам ўз ичига олади.

Ишчи кучининг истеъмол қиймати иш кучининг ишлаб чиқариш жараёнида ўз қийматидан юқори қиймат яратишда, яъни кўшимча маҳсулот яратишда ифодаланди.

Иш ҳақи пул шаклида ёки натурал шаклида ҳам тўланиши мумкин. Асосан пул шаклида тўланади. Меҳнатнинг миқдори ва сифатитурлича бўлганидан унинг натижаси ҳам бир хил бўлмайди. Бунинг натижасида иш ҳақи табақалашган бўлади. Бундан ташқари ишчиларнинг касбий малакаси, маҳорати, билими, меҳнатга бўлган муносабати турлича бўлиши мумкин. Бу ҳам иш ҳақининг табақалашувига таъсир қилади. Иш ҳақи тўлашда турли тоифалар, разрядлар ва бошқа мезонлар қўлланилади.

Бозор иқтисодиёти шароитида иш ҳақи меҳнатни рағбатлантириш ва шахсий манфаатдорликни тامينлаш воситасидир формасидир. Иш ҳақи бозордаги меҳнатга талаб ва унинг таклифига ҳам боғлиқдир. Меҳнатга талаб ошса иш ҳақи ошади, пасайса пасаяди. Иш ҳақи пасайса меҳнат таклифи қисқаради. Иш ҳақига мамлакатдаги ишсизлар

сони ҳам таъсир қилади, чунки меҳнат бозорида ҳам рақобат мавжуддир.

Иш ҳақи ходимларга икки шаклда тўланади: вақтбай иш ҳақи ва ишбай иш ҳақи.

1. Вақтбай иш ҳақи – ходимнинг ишлаган вақти (кун, ҳафта, ой) ҳисобга олиниб тўланадиган иш ҳақи. Бунга ўқитувчилар, соғлиқни сақлаш ходимлари, ҳарбийлар, иш жараёни тўхтовсиз давом этадиганлар ва бошқаларни киритса бўлади. Вақтбай иш ҳақи ҳозирги вақтда иш ҳақининг асосий шаклига айланмоқда.

2. Ишбай иш ҳақи – ишлаб чиқарилган маҳсулот миқдори ва сифатига қараб тўланадиган иш ҳақидир. Уни донабай иш ҳақи ҳам дейдилар). Бунда турли коэффитсиенти ва тарифлардан фойдаланилади.

Ишчи учун қанча, қайси шаклда ва қанча мидорда иш ҳақи олиш эмас, балки унга қанча миқдорда товар ва хизматлар сотиб олиш мумкинлиги муҳимдир. шу боис номинал ва реал иш ҳақи фарқланади. Номинал иш ҳақи деганда бу маълум вақт давомида ишчи олган пул суммаси ёки пул шаклидаги иш ҳақидир.

Масалан, ишчи қайдномага имзо қўйиб 200 минг сўм олди. Бу номинал иш ҳақидир.

Реал иш ҳақи – бу номинал иш ҳақиға бозордан сотиб олиш мумкин бўлган товар ва хизматларнинг миқдоридир ёки номинал иш ҳақининг харид қобилиятидир.

Реал иш ҳақи даражаси паст ёки юқори бўлишиға бевосита бир неча омиллар таъсир қилади. Булар жумласига бозордаги нарх, турли солиқли ва солиқсиз тўловлар, инфляция, номинал иш ҳақининг даражаси ва бошқаларни киритиш мумкин.

Бозор иқтисодиёти шароитида меҳнат муносабатлари катта ўрин тутади. Ишга ёллаш бўйича барча келишувлар, яъни корхона ва ишчилар ўртасидаги муносабатлар меҳнат шартномаси орқали амалга оширилади. Унда иккала тарафнинг манфаатларива мажбуриятлари, маъсулиятлари ўз аксини топади. Ушбу шартномада иш ҳақи ставкаси, ортиқча ишлагани учун ставка, дам олиш кунлари, танаффуслар, нафақа фонди, соғлиқни сақлаш учун ажратмалар, нархга боғлиқ ҳолда иш ҳақини индексатсиялаш ва бошқалар баён этилади, бундан ташқари иш шароити, техника хавфсизлиги, экологик муҳит ва бошқалар ҳам назарда тутилади.

Меҳнат шартномалари ишлаб чиқариш моҳиятиға қараб узоқ муддатга ва қисқа муддатга тузилиши мумкин. Меҳнат шартномалари асосан икки томонлама тузилади, яъни ишчи ва иш берувчи ўртасида. Айрим ҳолларда давлат аралашishi мумкин. Меҳнат муносабатларида юзага келиши мумкин бўлган айрим муаммоларни ҳал қилишда,

масалан меҳнат бозорида меҳнатга бўлган талабни оширишда, иш ҳақини оширишда бандлик масалаларида касаба уюшмалари фаол иштирок этади. Кўпинча ишга қабул қилиш, ишдан бўшатиш улар иштирокисиз амалга оширилмайди.

Иш ҳақи юқори, меҳнат хавфсизлиги яхши бўлган, сотсиал соҳага керакли эътиборни қаратган корхона ва фирмаларда ишчи кучи кўнимсизлиги паст бўлади. Бу корхона учун ҳам, ишчи учун ҳам катта аҳамият касб этади.

2. Аҳоли даромадларининг табақалашуви. Турмуш даражаси ва унинг кўрсаткичлари

Ҳар бир мамлакатнинг ҳозирги замон талабларидан келиб чиқиб ўз олдига қўйган пировард мақсади бу мамлакат фуқароларининг фаровон ҳаёт кечиришини таъминлаш ва келажақдаги тараққиёт учун замин яратишдир.

Бозор иқтисодиёти шароитида тақсимот муҳим ўрин эгаллайди. Тақсимотга қараб аҳолининг турмуш даражаси шаклланади.

Тақсимот турли тармоқлар, соҳалар, корхоналар, у ёки бу ижтимоий гуруҳлар, оилалар, алоҳида ходимларнинг миллий даромаддаги улушини белгилайди.

Тақсимот энг аввало микроиқтисодиёт миқёсида юз беради. Бирламчи тақсимот натижасида бирламчи асосий даромадлар шаклланади. Сўнгра бу даромадлар қайта тақсимланади. Тақсимлаш жараёнига даромад яратишда қатнашмаганлар ҳам кўшилади. Тақсимот макромиқёсда, яъни иккиламчи тарзда юз беради.

Ҳар бир жамият аъзоси ўз улушини пул шаклида олади. Чунки меҳнат тақсимоти асосида у бирон-бир турдаги товар ишлаб чиқариши ёки хизмат кўрсатиш билан шуғулланар экан, унинг улуши айнан шу товар, хизматда гавдаланган.

Даромад - бу форсча сўз бўлиб, кирим, кириш деган маънони англатади. У бирор фаолият эвазига олинadиган пул, фойда, бойлик маъносини англатади.

Аҳоли даромадлари - дейилганда уларнинг маълум вақт оралиғида пул ва натурал шаклда олган даромадлари миқдори тушунилади.

Номинал даромад - аҳоли томонидан маълум вақт оралиғида олинган пул даромадлари миқдори ҳисобланади.

Реал даромад - аҳоли даромадларининг товар ва хизматларни сотиб олиш лаёқати. Реал даромадга нарх даражаси, солиқлар ва бошқа омиллар тасир қилади.

Аҳоли турмуш даражаси - уларнинг ҳаёт кечириши учун зарур бўлган моддий ва маънавий неъматлар билан таъминланиш ҳамда кишилар эҳтиёжининг бу неъматлар билан қондирилиш даражаси.

Оила даромади ўсиши билан озиқ-овқатга бўлган сарф-ҳаражат қисми пасаяди, қийим-кечак, турар жой ва коммунал хизмат харажатлари ўзгармайди ва маданий ҳамда бошқа номоддий харажатлар сезиларли равишда ўсиб боради.

Аҳолининг турмуш даражасини аҳоли жон бошига тўғри келадиган ЯИМ кўрсаткичи бўйича аниқлаш мумкин. Айтайлик, умумий миллий даромад ҳажми жиҳатидан АҚШ дунё миқёсида биринчи ўринда турса, аҳоли жон бошига Норвегия биринчи ўринда туради.

Бозор иқтисодиёти шароитида даромадлар табақалашувининг асосий сабаблари қўйидагилардан иборат бўлади:

- кишиларнинг интеллектуал, жисмоний, эстетик, хуллас иш қобилиятларининг турлилиги. Айримлар нисбатан юқори ҳақ тўланадиган ишни бажариш учун зарур бўлган фавқулодда интеллектуал лаёқатни мерос қилиб олган, бошқаларнинг ақлий лаёқати паст ҳақ тўланадиган фаолият тури билан банд бўлишини тақозо қилади ёки улар умуман ишлаб тополмайди. Учинчи гуруҳ кишилар жуда зўр жисмоний лаёқати туфайли юқори ҳақ тўланадиган этук профессионал спортчи бўлиши мумкин, камроқ гуруҳ кишилар ўзларининг эстетик қобилияти туфайли буюк рассом ёки мусиқашунос бўлиши мумкин. Қисқача айтганда, туғма талантлар айрим шахсларга ялпи маҳсулотга ўзларининг ҳиссасини қўшиб шунинг ҳисобига юқори даромад олиш имкониятини беради;

- билим ва касб тайёргарлигидан фарқланиши

- кишиларнинг кўпроқ даромад олиш мақсадида бир неча жойларда ишлаши

- интенсив ва қийин шароитларда оғир меҳнат қилиш хоҳиши ва таваккалчилик қилишга тайёрлиги

- мулкка эгалик қилишдаги фарқ

- бозорда ҳукмронлик қилиш имконияти

- омад, алоқалар, бахтсизлик ва дискриминатсия

Даромадлар тенгсизлиги даражасини миқдорий аниқлаш учун жаҳон амалиётида Лоренс эгри чизиғидан фойдаланилади. Тенгсизлик меҳнатга рағбатни туғдиради ва самарадорликни ўсишига олиб келади.

Швейсария иқтисодчиси, профессор Вилфредо Парето даромадлар тақсимланишини тадқиқ қилиб, қўйидаги хулосага келди. Энг кам даражада даромад оладиганлар аҳолининг камчилигини ташкил этар экан. АҚШда ана шу табақа улуши ҳамма аҳолига нисбатан 13,5 фоизни ташкил этади. «Энг юқори даромад оладиганлар ҳам унча кўп эмас. Улар энг бой табакани ташкил этади ва жами аҳоли таркибида 5-20 фоизлик улушига эга. Даромадларнинг асосий қисми ўрта ҳол синфларга тўғри келади. Жамият доимо ўрта синфларга

таянади. Даромадларнинг тақсимланишидаги бу боғланиш иқтисодиёт назариясида **Парето қонуни** деб юритилади.

Тирикчилик минимуми - истеъмол саватини ташкил қилган энг зарур истеъмол маҳсулотлари ва хизматлар мейёри миқдорининг жорий бозор баҳоларига кўпайтмасининг йиғиндиси

Иқтисодиётда шундай қоида борки (Ернест энгел қонуни), унга кўра даромадлар паст бўлганда истеъмолга мойиллик кучаяди ва топилган даромад сарфланиб кетади, даромадлар юқори бўлганда жамғаришга мойиллик кучаяди ва даромад кўпроқ йиғилиб, жамғарма ҳосил булади, жамғарма ҳосил булиши энг зарур товарларнинг истеъмоли камаяди дегани эмас. Масалан, 100000 сўм даромад оладиган оила 70000 сўмини кундалик эҳтиёж молларига сарфласа, уларнинг умумий даромадлардаги улуши 70 фоиз бўлади. 350000 сўм даромад олиб, ундан 70000 сўмини кундалик эҳтиёж молларига сарфласа, унинг даромаддақи улуши 20 фоизни ташкил этади. Бундан кўриниб турибдики, кундалик эҳтиёжлар сарфи камайгани йўқ, балки унинг умумий даромадлардаги улуши камайди.

Истеъмолдаги фарқлар фақат меҳнат билан боғлиқ даромадларгагина эмас, балки оила аъзолари сони, оиладаги ишловчилар билан ишламайдиганлар нисбати, соғлиги, географик ва миллий шароит ва бошқаларга боғлиқ.

Аҳолининг турмуш фаровонлиги даражаси «Турмуш сифати индекси»да ўз ифодасини топади. Турмуш сифати кўплаб омиллар таъсирида шаклланади.

Турмуш сифати индекси энг юқори мамлакатлар Япония, Канада, Норвегия, Швейцария, АҚШ бўлиб, республикамиз ҳозирча дунё мамлакатлари ичида 80-ўринда туради.

3. Ўзбекистонда давлатнинг ижтимоий сиёсати ва унинг йўналишлари

Ўзбекистонда ижтимоий сиёсатнинг асосий вазифалари:

Ўзбекистон Республикасида аҳолини ижтимоий ҳимоялашнинг устувор йўналишлари:

- Нархларнинг эркинлаштирилиши ва пулнинг қадрсизланиши муносабати билан даромадларнинг энг кам ва ўртача даражасини мунтазам ошириб бориш.

- Ички истеъмол бозорини ҳимоя қилиш ҳамда озиқ-овқат ва ноозиқ-овқат маҳсулотлари асосий турлари истеъмолини муайян даражасини сақлаб туриш.

- Аҳолининг кам таъминланган табақаларини ижтимоий ҳимоялаш ва қўллаб-қувватлаш борасида кучли чора-тадбирлар ўтказиш.

- меҳнат қилиш ҳуқуқини кафолатлаш (давлат меҳнат бозорида барча субъектларни тенг ҳуқуқлигини эркин касб-ҳунар эгаллаш, иш жойи ва соҳасини танлашни таъминлашни кафолатлайди).

Миллий муносабатлар Ўзбекистонда «Меҳнат» кодекси асосида тартибга солинади. Барча фуқаролар ўрта махсус, олий таълим олиш имконияти, меҳнат қилиш шароити, минимал иш ҳақи, иш ҳафтаси, таътил вақти, ишга ёлланиш, ишдан бўшаш ҳақида қонуний нормативлар асосида иш тутишлари мумкин;

- Аҳоли бандлигини тартибга солиш. Иш билан бандлик ва ишсизларга ёрдам бериш дастурлари асосида Тошкент шаҳри, Қорақалпоғистон республикаси ва барча вилоятларда меҳнат биржалари фаолият кўрсатмоқдалар.

Хусусий мулк ва тадбиркорликни ҳар томонлама қўллаб-қувватлаш ва ҳимоя қилиш бўйича чора-тадбирларнинг амалга оширилиши 2016 йилда 32 мингтага яқин ёки 2015 йилга нисбатан 18 фоизга кўп кичик бизнес субъектлари ташкил қилинишига туртки бўлди. Кичик бизнеснинг мамлакат ялпи ички маҳсулотидаги ҳиссаси 56,9 фоизгача, саноатда эса 45 фоизгача ошди.

Ижобий таркибий ўзгартиришлар ва иқтисодиётнинг юқори ўсиш суръатлари туфайли аҳолининг реал даромадлари 11 фоизга ошди. Бюджет ташкилотлари ходимларининг иш ҳақи 15 фоизга, пенсия ва ижтимоий нафақалар – 12,1 фоизга, аҳоли жон бошига реал даромадлар – 11 фоизга ўсди, 726 минг нафарга яқин аҳолининг, шу жумладан, 438,5 минг коллеж битирувчисининг бандлиги таъминланди.⁷

“Соғлом она ва бола йили” Давлат дастури доирасида она ва боланинг саломатлигини муҳофаза қилишни кучайтириш, соғлом ва ҳар томонлама ривожланган авлодни шакллантириш бўйича кенг чора-тадбирлар комплекси амалга оширилиб, уларни молиялаштиришга барча манбалар ҳисобидан 8 триллион сўм ва 212 миллион доллар маблағ йўналтирилди.

Хусусий мулк ва тадбиркорликни ҳар томонлама қўллаб-қувватлаш ва ҳимоя қилиш бўйича чора-тадбирларнинг амалга оширилиши 2016 йилда 32 мингтага яқин ёки 2015 йилга нисбатан 18 фоизга кўп кичик бизнес субъектлари ташкил қилинишига туртки бўлди. Кичик бизнеснинг мамлакат ялпи ички маҳсулотидаги ҳиссаси 56,9 фоизгача, саноатда эса 45 фоизгача ошди.

Ижобий таркибий ўзгартиришлар ва иқтисодиётнинг юқори ўсиш суръатлари туфайли аҳолининг реал даромадлари 11 фоизга ошди.

⁷ Ўзбекистон Республикаси президенти Шавкат Мирзиёевнинг мамлакатимизни 2016 йилда ижтимоий-иқтисодий ривожлантиришнинг асосий яқунлари ва 2017 йилга мўлжалланган иқтисодий дастурнинг энг муҳим устувор йўналишларига бағишланган Вазирлар Маҳкамасининг Мажлисидаги маърузаси. Зарафшон газетаси. Самарқанд 2017 йил, 17 январь № 7-сонли.

Бюджет ташкилотлари ходимларининг иш ҳақи 15 фоизга, пенсия ва ижтимоий нафақалар – 12,1 фоизга, аҳоли жон бошига реал даромадлар – 11 фоизга ўсди, 726 минг нафарга яқин аҳолининг, шу жумладан, 438,5 минг коллеж битирувчисининг бандлиги таъминланди.

“Соғлом она ва бола йили” Давлат дастури доирасида она ва боланинг саломатлигини муҳофаза қилишни кучайтириш, соғлом ва ҳар томонлама ривожланган авлодни шакллантириш бўйича кенг чоратадбирлар комплекси амалга оширилиб, уларни молиялаштиришга барча манбалар ҳисобидан 8 триллион сўм ва 212 миллион доллар маблағ йўналтирилди.

Ҳозирги пайтда ер юзида 1 млрд. 199 млн. дан ортиқ киши ёки эр куррасининг 24% аҳолиси кунига 1 доллардан кам даромад билан кун кечирмоқда. Камбағал оилалар Шарқий ва Жанубий Осиё, Тинч океани ҳавзаси, Африка қитъаси мамлакатларида ниҳоятда юқори.

Шу билан бирга, дунёда ниҳоятда бой одамлар борки, уларнинг бойликлари айрим мамлакатларнинг ЯИМдан, давлат бюджетидан кўп.

Машҳур Америка журнали «Форбс» ҳар йили дунёдаги энг бой (миллиардер ва миллионерлар) кишиларнинг рўйхатини, уларнинг мулки қанча баҳоланишини эълон қилади. Уларнинг сафини 84 млрд. доллардан ортиқ мулкка эга бўлган Билл Гейтс бошқаради (ундан ҳам бадавлат одамлар бор, лекин улар мулкини мерос сифатида олган). Билл Гейтс олий маълумотли бўлмаса ҳам, ўзининг иқтидори билан шу даражага эришган.

Мавзуни ўрганиш бўйича кўргазмали материаллар

Аҳоли даромадлари

Бу маълум вақт оралиғида (масалан, бир йилда) улар томонидан олинган пул ва натурал шаклдаги тушумлар миқдоридир.

Даромад	- бу форсача сўз бўлиб, кирим, кириш деган маънони англатади. У бирор фаолият эвазига олинган пул, фойда, бойлик маъносини англатади.
Аҳоли даромадлари	- дейилганда уларнинг маълум вақт оралиғида пул ва натурал шаклда олган даромадлари миқдори тушунилади.
Номинал даромад	- аҳоли томонидан маълум вақт оралиғида олинган пул даромадлари миқдори ҳисобланади.
Реал даромад	- аҳоли даромадларининг товар ва хизматларни сотиб олиш лаёқати. Реал даромадга нарх даражаси, солиқлар ва б. омиллар таъсир қилади.

Аҳоли пул даромадлари

иш хаки

тадбиркорлик фаолиятидан олинган даромад

нафақа, пенсия, стипендия

мулкдан фоиз, дивиденд, рента

Натурал даромад

уй хўжалиқларининг ўз истеъмоллари учун ишлаб чиқарган маҳсулотлари

иш хаки ҳисобига олинган маҳсулотлар

**Аҳолининг номинал пул
даромадларининг асосий манбалари**

**Ишлаб
чиқариш
омиллари
ҳисобига
олинадиган
даромад**

**Давлат ёрдам
дастурлари
бўйича тўлов
ва имтиёзлар
шаклидаги пул
тушумлари**

**Молия-кредит
tizими орқали
олинадиган пул
даромадлари**

Аҳоли турмуш даражасини яқшилашчи кўрсаткичлар

- 1 • **Туғилиш ва ўлиш даражаси ҳамда бошқа демографик кўрсаткичлар**
- 2 • **Хаёт кечиришнинг санитар-гигиена жиҳатидан шароитлари**
- 3 • **Озиқ-овқат товарларини истеъмол қилиш**
- 4 • **Турар жой шароитлари**
- 5 • **Маълумот ва маданият**
- 6 • **Меҳнат қилиш ва банглик шароитлари**
- 7 • **Аҳолининг даромадлари ва харажатлари**
- 8 • **Хаёт кечириш қиймати ва истеъмол нархлари**
- 9 • **Транспорт воситалари**
- 10 • **Дам олишни ташкил этиш**
- 11 • **Ижтимоий таъминот**
- 12 • **Инсон эркинлиги**

Даромадлар тенгсизлигини келтириб чиқарувчи умумий омиллар

Кишиларнинг умумий (жисмоний, аклий ва эстетик)
лаёқатидаги фарқлар;

Таълим даражаси ва малакавий тайёргарлик даражасидаги
фарқлар;

Тадбиркорлик маҳорати ва тахликага тайёргарлик
даражасидаги фарқлар;

Ишлаб чиқарувчиларнинг бозорда нархларни ўрнатишга
лаёқатлилиги (бозордаги ҳукмронлик даражасидан келиб чиқиб)
даражасидаги фарқлар.

Ижтимоий тангликни юмшатиш усуллари

Ижтимоий тўловлар

Бозор нархларини
ўзгартириш

Иш ҳақининг энг
кам даражасини
белгилаш

Пенсия билан нафақанинг фарқи

Пенсия – қонун томонидан кафолатланган ва фуқароларни кексалигида, қисман ёки тўлиқ меҳнатга лаёқатсизлиги, боқувчисини йўқотганда ҳамда меҳнат фаолиятининг муайян соҳасида маълум иш стажига эришган пайтида таъминлашга қаратилган пуллик тўловдир.

Нафақа – фуқароларга қонунчиликда кўзда тутилган ҳолларда қисман ёки тўлиқ меҳнатга лаёқатсизлик, оғир моддий шароит, болали оилаларни қўллаб-қувватлаш, шунингдек қариндошларидан бири вафот этган тақдирда мунтазам ёки бир марта бериладиган пул тўловларидир.

Нафақа турлари

1. Ёши бўйича нафақа

2. Ногиронлик бўйича нафақа

3. Ҳомиладорлик ва туғиш бўйича нафақа

4. Бола туғилганда бериладиган нафақа

5. Ногиронлик бўйича нафақа

6. Боқувчисини йўқотганлик бўйича нафақа

7. Вақтинча меҳнатга қобилиятсизлик бўйича нафақа

8. Дафн этиш маросими учун нафақа

9. Ишсизлик нафақаси ва ҳ.к.

Билимларни баҳолаш ва такрорлаш учун савол ва топшириқлар

1. Давлатнинг аҳоли даромадларини шакллантириш сиёсати деганда нимани тушунасиз? Ижтимоий адолатни таъминлашда бу сиёсатнинг роли қандай?
2. Аҳоли даромадлари тушунчасини ва унинг даражасига таъсир кўрсатувчи омилларни санаб кўрсатинг.
3. Турмуш даражаси ва унинг тушунчасига изоҳ беринг. Турмуш даражасини қандай кўрсаткичлар тавсифлаб беради?
4. Даромадлар тенгсизлигининг асосий сабабларини санаб кўрсатинг ва тушунтириб беринг.
5. Ўзбекистонда давлат ёрдам дастурлари тизимини ислоҳ қилиш ва уни ҳозирги даврдаги асосий йўналишларини изоҳланг.
6. Мамлакатимизда «Ижтимоий ҳимоя йили» давлат дастури доирасида қандай ишлар амалга оширилди?
7. Кейинги йилларда Ўзбекистонда аҳоли даромадларини ошириш борасида қандай натижалар қўлга киритилмоқда?
8. Мамлакатимиздаги аҳоли даромадлари таркибининг ўзгаришида қандай тенденциялар кузатилмоқда?

Мавзуга оид тест саволлар

- 1. Республикамизда аҳолини ижтимоий ҳимоялашнинг асосий йўналишини кўрсатинг:**
 - A. Даромадларнинг энг кам ва ўртача даражасини мунтазам ошириб бориш
 - B. Ички истеъмол бозорини ҳимоя қилиш
 - C. Аҳолининг кам таъминланган табақаларини ижтимоий ҳимоялаш
 - D. Фаол ижтимоий сиёсатни амалга ошириш
- 2. Даромадларни индексациялаш нима?**
 - A. Нарх-наво индексларини ошириш
 - B. Нархлар индексининг ошишига мувофиқ равишда тўланадиган иш ҳақи ва бошқа тўловларни ошириш
 - C. Давлат бюджети даромадларини шакллантириш
 - D. Даромадлардан олинадиган солиқлар миқдорини ўзгартириш
- 3. Сарф-харажат ва жамғариш миқдори қуйидаги омилларга боғлиқ:**
 - A. Олаётган даромад миқдорига
 - B. Талабга

- C. Инфляция даражасига
D. Таклифга
- 4. Аҳоли даромадлари нима?**
A. Давлат нафақаларининг барча турлари
B. Ёрдамчи хўжаликлардан олинадиган барча даромад турлари
C. Молк-мулкни ҳисобга оладиган даромадлар
D. Якка тартибдаги фаолият натижасида олинадиган даромадлар
- 5. Аҳоли пул даромадлари нима?**
A. Иш ҳақи
B. Иш ҳақи ва ижтимоий нафақалар
C. Ўз эҳтиёжини қондириш учун аҳоли ихтиёридаги моддий воситалар қиймати
D. Маълум бир вақт ичида (масалан: бир ой ёки бир йилда) аҳоли томонидан олинадиган пул маблағлари суммаси
- 6. Аҳоли даромадларининг манбаи нималар?**
A. Давлат нафақаларининг ҳамма турлари
B. Ёрдамчи хўжаликлардан олинадиган даромадлар
C. Тадбиркорлик фаолияти натижасида олинадиган даромадлар
D. Юқоридагиларнинг барчаси
- 7. Қайси вақтда ишчининг реал иш ҳақи ошади?**
A. Ойлик номинал иш ҳақи ва нархлар мутаносиб ошганда
B. Нарх-наво ва номинал иш ҳақи мутаносиб пасайганда
C. Номинал иш ҳақи камайганда
D. Номинал иш ҳақи ошиб нархлар пасайганда
- 8. Ижтимоий истеъмол фонди нима?**
A. Аҳоли учун тўланадиган ёрдам маблағлари
B. Мукофот пуллари
C. Иш ҳақи, ёрдам ва мукофот пуллари
D. Инсоннинг меҳнат қилиш жараёнида иштирок этиш-етмаслигидан қатъий назар, давлат томонидан ташкил қилинган махсус фондлардан уларга ажратиладиган пул маблағлари
- 9. Қайси даромад тури ходимлар меҳнатининг натижасига боғлиқ?**
A. Иш ҳақи
B. Дивиденд
C. Фоиз
D. Рента
- 10. Аҳолининг «турмуш даражаси» - бу:**
A. Аҳолининг меҳнат қилиш қобилияти;

- В. Аҳолининг даромадлар даражаси;
- С. Ялпи миллий маҳсулотнинг аҳоли жон бошига мувофиқ келиши;
- Д. Аҳоли эҳтиёжларини қондирилганлик даражаси.

МАВЗУ 8. РАҚОБАТ НАЗАРИЯСИ

Мавзуга оид саволлар:

- 1. Рақобат ва унинг иқтисодий мазмуни**
- 2. Рақобат усуллари**
- 3. Рақобат муҳити ва стратегияси**

Мавзу бўйича билишингиз лозим бўлган янги ибора ва тушунчалар: рақобат, модернизация, иқтисодий тараққиёт, нарх билан рақобат, сифат билан рақобат, ёввойи рақобат (тартибсиз), тартибга солинувчи ҳалол рақобат, мукаммал рақобат, номукаммал рақобат, монополистик рақобат, олигополия рақобати, дуополия рақобати, мутлоқ монополия, антимонопол қонунчилик.

1. Рақобат ва унинг иқтисодий мазмуни

Рақобат бозор иқтисодиётининг ва товар хўжалигининг энг муҳим белгиси, уни ривожлантириш воситаси ҳисобланади.

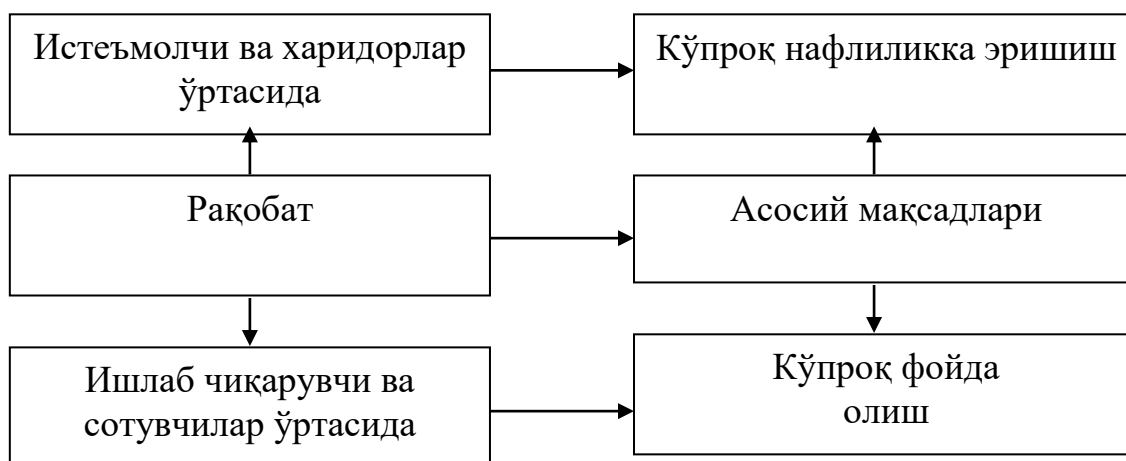
Рақобатнинг иқтисодий мазмунини тушуниб олиш учун унга турли томондан ёндашиш талаб этилади. Мустақил товар ишлаб чиқарувчилар (корхоналар) ўртасидаги рақобат товарларни қулай шароитда ишлаб чиқариш ва яхши фойда келтирадиган нархда сотиш, умуман иқтисодиётда ўз мавқеини мустаҳкамлаш учун курашдан иборат. Бунда улар керакли ишлаб чиқариш воситалари, хом-ашё ва материаллар сотиб олиш, ишчи кучини ёллаш учун ҳам курашади. Ишлаб чиқарувчилар ўртасидаги рақобат пировардида истеъмолчиларни ўзига жалб этиш учун курашни ҳам англатади.

Ресурсларни етказиб берувчилар ўзларининг иқтисодий ресурсларини (капитал, табиий ресурслар, ишчи кучи) юқори нархларда сотиш учун рақобатлашадилар. Ишлаб чиқарувчилар ва ресурсларни етказиб берувчилар ўртасидаги рақобат бозор муносабатлари ривожланган, иқтисодиёт тўлиқ эркинлашган шароитда ёрқин намоён бўлади.

Рақобат истеъмолчилар ўртасида ҳам юз беради: улар товарларни қулай ва арзон нархларда сотиб олишга ҳаракат қиладилар, яъни ҳар бир сарфланган пул бирлиги эвазига кўпроқ нафлиликка эга бўлишга ҳаракат қиладилар. Арзон ва сифатли товарни сотиб олиш учун курашадилар.

Шундай қилиб, рақобат кўп қиррали иқтисодий ҳодиса бўлиб, у бозорнинг барча субъектлари ўртасидаги мураккаб муносабатларни ифодалайди. **Рақобат – бозор субъектлари иқтисодий манфаатларининг тўқнашувидан иборат бўлиб, улар ўртасидаги юқори фойда ва кўпроқ нафлиликка эга бўлиш учун курашни англатади.**

1-чизма

1-чизма. Рақобат иштирокчиларининг асосий мақсадлари.

Чизмадан кўринадик, ишлаб чиқарувчилар сарфланган харажатларнинг ҳар бир бирлиги эвазига кўпроқ фойда олиш мақсадида рақобатлашадилар. Мана шу фойда орқасидан қувиш натижасида улар орасида товарларни сотиш доираларини кенгайтириш, қулай бозорлар, арзон хом-ашё, энергия ва ишчи кучи манбаларига эришиш учун кураш боради.

Ўз навбатида, харидорлар, яъни истеъмолчилар сарфлаган ҳар бир сўм харажати эвазига кўпроқ нафлиликка эга бўлиш учун курашадилар, уларнинг ҳар бири арзон, сифатли товар ва хизматларга эга бўлишга ҳаракат қилади.

Ишлаб чиқарувчиларнинг фаолият кўрсатувчи тадбиркор ва мулк эгаси сифатида эркин ва мустақил бўлиши рақобатнинг иқтисодий асосини ташкил этади. Чунки ҳар бир мулк эгасининг ўз манфаати бўлиб, улар шу манфаатга эришиш учун интилади. Мулк эгасининг товар ишлаб чиқариш ва бошқа барча соҳалардаги фаолияти шу манфаатга бўйсундирилган бўлади. Бу жиҳатдан қараганда, рақобат эркин иқтисодий фаолият қилувчи субъектлар манфаатларининг тўқнашувидан иборат бўлишини аниқ тавсифлайди. Рақобат мавжуд бўлишининг бошқа шарт – товар-пул муносабатларининг маълум даражада ривожланган бозор тизимида амал қилишидир.

Рақобатнинг мазмуни унинг вазифаларини кўриб чиқиш орқали янада кенгроқ намоён бўлади.

Ҳозирги бозор иқтисодиётида рақобатнинг куйидаги асосий вазифаларини ажратиб кўрсатиш мумкин:

- 1) тартибга солиш вазифаси;
- 2) ресурсларни жойлаштириш вазифаси;
- 3) инновацион вазифа;
- 4) мослаштириш вазифаси;
- 5) тақсимлаш вазифаси;
- б) назорат қилиш вазифаси.

Рақобатнинг тартибга солиш вазифаси ишлаб чиқаришни талаб (истеъмол)га мувофиқлаштириш мақсадида таклифга таъсир ўтказишдан иборат. Айнан шу вазифа ёрдамида иқтисодиётда таклифнинг талаб орқали, ишлаб чиқариш таркиби ва ҳажмининг яқка тартибдаги ва ижтимоий эҳтиёжлар орқали белгиланишига эришилади, яъни иқтисодиёт бозор қонунлари асосида тартибга солинади.

Рақобатнинг ресурсларни жойлаштириш вазифаси ишлаб чиқариш омилларини улар энг кўп самара берадиган корхона, ҳудуд ва минтақаларга оқилона жойлаштириш имконини беради.

Рақобатнинг инновацион вазифаси фан-техника тараққиёти ютуқларига асосланувчи ҳамда бозор иқтисодиёти субъектларининг ривожланишини тақозо этувчи турли кўринишдаги янгиликларнинг жорий этилишини англатади.

Рақобатнинг мослаштириш вазифаси корхона (фирма)ларнинг ички ва ташқи муҳит шароитларига рационал тарзда мослашишига йўналтирилган бўлиб, уларнинг шунчаки ўзини-ўзи сақлаб, иқтисодий жиҳатдан яшаб қолишидан хўжалик фаолияти соҳаларининг экспансияси (кенгайиши)га ўтишини билдиради.

Рақобатнинг тақсимлаш вазифаси ишлаб чиқарилган неъматлар ялпи ҳажми (ялпи ички маҳсулот)нинг истеъмолчилар ўртасида тақсимланишига бевосита ва билвосита таъсир ўтказади.

Ниҳоят, рақобатнинг назорат қилиш вазифаси бозордаги баъзи иштирокчиларнинг бошқа бир иштирокчилар устидан монополистик ҳукмронлик ўрнатишига йўл қўймасликка йўналтирилади.

Рақобат курашининг мазмуни тўғрисида тўлароқ тушунчага эга бўлиш учун унинг асосий шакллари ва белгиларини кўриб чиқиш зарур. Ўз миқёсига кўра рақобат икки турга – тармоқ ичидаги ва тармоқлараро рақобатга бўлинади.

Тармоқ ичидаги рақобат товар ишлаб чиқариш ва сотишнинг қулайроқ шароитига эга бўлиш, қўшимча фойда олиш учун бир тармоқ корхоналари ўртасида боради. Ҳар бир тармоқдаги мавжуд корхоналарнинг техника билан таъминланиш ва меҳнат унумдорлиги даражалари турлича бўлганлиги сабабли, ушбу корхоналарда ишлаб

чиқарилган товарларнинг индивидуал (алоҳида) қиймати бир хил бўлмайди.

Тармоқ ичидаги рақобат товарларнинг ижтимоий қийматини, бошқача айтганда, бозор қийматини аниқлайди ва белгилайди. Бу қиймат, одатда, ўртача шароитда ишлаб чиқарилган ва муайян тармоқ товарларининг аҳамиятли қисмини ташкил этадиган товарларнинг қийматига мос келади.

Тармоқ ичидаги рақобат натижасида техника даражаси ва меҳнат унумдорлиги юқори бўлган корхоналар кўшимча фойда оладилар ва аксинча, техника жиҳатидан ночор корхоналар эса ишлаб чиқарилган товар қийматининг бир қисмини йўқотадилар ва зарар кўрадилар.

Тармоқлараро рақобат турли тармоқлар корхоналари ўртасида энг юқори фойда нормаси олиш учун олиб бориладиган курашдан иборат. Бундай рақобат капиталларнинг фойда нормаси кам бўлган тармоқлардан фойда нормаси юқори тармоқларга оқиб ўтишига сабаб бўлади. Янги капиталлар ҳам кўпроқ фойда келтирувчи соҳаларга интилиб, ишлаб чиқаришнинг кенгайишига, таклиф кўпайишига олиб келади. Шу асосда, нархлар пасая бошлайди. Шу билан бирга, фойда нормаси ҳам пасаяди. Кам фойда келтирувчи тармоқлардан муайян миқдордаги капиталнинг чиқиб кетиши тескари натижага олиб келади: бу ерда ишлаб чиқариш ҳажми ўзгаради, товарларга бўлган талаб улар таклиф қилишидан ошиб кетади, бунинг оқибатида нархлар кўтарилади, шу билан бирга фойда нормаси ҳам ошади. Натижада тармоқлараро рақобат объектив равишда қандайдир динамик мувозанатни келтириб чиқаради. Бу мувозанат капитал қаерга сарфланганлигидан қатъий назар, тенг капитал учун тенг фойда олинишига интилишни таъминлайди. Демак, тармоқлараро рақобат капитал қайси тармоққа киритилмасин, худди шу тармоқ фойда нормаларини ўртача фойда нормасига «бараварлаштиради».

Иқтисодий адабиётларда бир тармоқ ичидаги рақобатнинг тўртта шакли алоҳида ажратиб кўрсатилади: соф рақобат, соф монополия, монополистик рақобат ва олигополиядир.

Соф рақобат шароитида бир хил маҳсулот ишлаб чиқарувчи тармоқда жуда кўп сонли корхоналар мавжуд бўлади. Юқори даражада ташкил қилинган бозорда кўплаб сотувчилар ўзларининг маҳсулотларини таклиф қиладилар. Айни пайтда, ушбу маҳсулот харидор ва истеъмолчиларнинг сони ҳам жуда кўп бўлади.

Соф рақобатли бозорда алоҳида корхоналар маҳсулот нархи устидан назорат ўрната олмайди ёки назорат сезиларсиз даражада бўлади, чунки ҳар бир корхонада умумий ишлаб чиқариш ҳажми унча катта бўлмайди. Шу сабабли, алоҳида корхонада ишлаб чиқаришнинг

кўпайиши ёки камайиши умумий таклифга, демак, маҳсулот нархига сезиларли таъсир кўрсатмайди.

Соф рақобат шароитида янги корхоналар тармоққа эркин кириши, тармоқда мавжуд бўлган корхоналар эса уни эркин ташлаб чиқиши мумкин. Хусусан, янги корхоналарнинг пайдо бўлиши ва уларнинг рақобатли бозорда маҳсулотларини сотишга ҳуқуқий, технологик, молиявий ва бошқа жиддий иқтисодий тўсиқлар бўлмайди.

Соф монополияда тармоқ битта фирмадан иборат бўлганлиги сабабли, у мавжуд маҳсулот (хизмат)нинг ягона ишлаб чиқарувчиси ҳисобланади ва яккахукмронлик шаклланади.

Монополия шароитида фирма нарх устидан сезиларли назоратни амалга оширади. Бунинг сабаби оддий бўлиб, у маҳсулот (хизмат)нинг ягона ишлаб чиқарувчиси ҳисобланади ва демак, таклифнинг умумий ҳажми устидан назорат қилади.

Монополистик рақобат ўз ичига ҳам монополия, ҳам рақобат унсурларини олади. Бунда тармоқдаги бир турдаги маҳсулотнинг ўнлаб ишлаб чиқарувчилари бир-бирлари билан қулай нарх ҳамда ишлаб чиқариш ҳажмига эришиш борасида рақобатлашадилар. Бироқ, айна пайтда, ҳар бир ишлаб чиқарувчи ўз маҳсулотини табақалаштириш, яъни шу турдаги бошқа маҳсулотлардан қайси бир жиҳати (сифат даражаси, шакли, қадокланиши, сотиш шароитлари ва ҳ.к.) бўйича фарқлантириш орқали унинг монопол ишлаб чиқарувчисига айланади.

Олигополия – тармоқда у қадар кўп бўлмаган корхоналарнинг мавжуд бўлиши ва ҳукмронлик қилишидир. Бу олигополиянинг энг муҳим белгисидир. Қайси товарлар ва хизматлар бозорида нисбатан кам сонли ишлаб чиқарувчилар ҳукмронлик қилса, шу тармоқ олигополистик тармоқ ҳисобланади.

Олигополистик тармоқ бир хил ёки табақалашган маҳсулот ишлаб чиқариши мумкин. Кўпчилик саноат маҳсулотлари – пўлат, мис, алюминий, кўрғошин, темир ва шу кабилар физик маънода бир турдаги маҳсулотлар ҳисобланади ва олигополия шароитида ишлаб чиқарилади. Истеъмол товарлари – автомобиллар, кир ювиш воситалари, сигаретлар, маиший электр буюмлари ва шу кабиларни ишлаб чиқарувчи тармоқлар табақалашган олигополия ҳисобланади.

Олигополия шароитида корхоналар ўртасидаги рақобат ўзаро боғлиқ бўлади. Олигополистик тармоқда ҳеч қайси фирма ўзининг нарх сиёсатини мустақил ўзгартиришга ботина олмайди.

Биз қараб чиққан рақобатнинг тўртта шаклининг ҳар бири миллий иқтисодиётда алоҳида-алоҳида, яъни соф ҳолда учрамайди. Иқтисодиёт соҳаларини батафсил ўрганиш, чексиз кўп ҳар хил

рақобатли вазиятлар мавжудлиги шароитида иккита бир хил тармоқни топиш қийинлигини кўрсатади.

Ҳозирда турли даражадаги монополистик тузилмалар ривожланиб бориши билан улар ўртасидаги рақобатнинг шакллари ҳам турли кўринишларда намоён бўлиб бормоқда. Масалан, турли монополлашув даражасидаги тузилмалар ўртасида мавжуд бўлишига кўра рақобатнинг қуйидаги турларини ажратиш кўрсатиш мумкин:

- 1) монополлашмаган корхоналар ўртасидаги рақобат;
- 2) монополиялар ҳамда монополистик бирлашмаларга кирмаган ишлаб чиқарувчилар ўртасидаги рақобат;
- 3) турли монополиялар ўртасидаги рақобат;
- 4) монополистик бирлашмалар ичидаги рақобат.

Шунингдек, иқтисодий адабиётларда ғирром ва ҳалол рақобатлашув усуллари ҳам ажратиш кўрсатилади. **Рақобатлашувнинг ноанъанавий, жамият томонидан эътироф этилмаган, ижтимоий ахлоқ қоидалари доирасидан четга чиқувчи, ноиқтисодий (яъни, жисмоний куч ишлатиш, мажбурлаш, рақибларнинг обрўсига путур етказиш ва ҳ.к.) усулларидан фойдаланиш ғирром рақобат деб юритилади.** Ғирром рақобат орқали фирмалар ўз рақибларининг тармоққа кириб келишини тажовузкорона ва шафқатсиз бартараф қилиши мумкин. Банкларни, моддий ресурс таъминотчиларини кредит ва материаллар етказиб беришдан воз кечишга мажбурлаш, етакчи мутахассисларни оғдириб олиш, нархни кескин пасайтириш ғирром рақобатнинг оддий усуллари дир.

Ҳалол рақобат – рақобат курашида жамият томонидан тан олинган иқтисодий усуллари қўллаш, ўзининг мақсад ва манфаатларига эришишда умумжамят манфаатларига зид келувчи ҳолатларни қўлламаслик каби қоидаларга асосланади. Шу ўринда ҳалол рақобатнинг қуйидаги белгиларини ҳам кўрсатиш ўтиш мақсадга мувофиқ ҳисобланади:

- қалбаки беллашув, мажбурий сафарбарликни тан олмайди;
- боқимандалик, бефарқлик, юзакичилик, кўзбўямачилик каби салбий ҳолатларга барҳам беради;
- қариндош-уруғчиликни, ошна-оғайнигарчиликни, таниш-билишликни, маъмурий-буйруқбозликни тан олмайди.

2. Рақобат усуллари

Рақобат курашининг икки усули фарқланади: нарх воситасидаги рақобат ва нархсиз рақобат.

Нарх воситасида рақобатлашувда курашнинг асосий усули бўлиб ишлаб чиқарувчиларнинг ўз товарлари нарhini бошқа ишлаб чиқарувчиларнинг шундай маҳсулотлари нархига нисбатан пасайтириши ҳисобланади.

Унинг асосий ва энг кўп қўлланиладиган кўриниши – «нархлар жанги» деб аталадики, бунда йирик ишлаб чиқарувчилар рақибларини тармоқдан сиқиб чиқариш учун нархни вақти-вақти билан ёки узоқ муддат пасайтириб туради. Бу усулни қўллаш учун ишлаб чиқарувчи бошқа рақибларига қараганда унумлироқ технологияни киритиши, малакалироқ ишчиларни ёллаши ва ишлаб чиқаришни яхшироқ ташкил қилиши керак бўлади. Фақат шундагина товарнинг индивидуал қиймати бозор қийматидан паст бўлиб, ишлаб чиқарувчига мазкур товар нарhini пасайтириш имконини беради.

Нарх воситасида рақобатлашиш усулларида бири – демпинг нархларни қўллашдир. Бунда миллий ишлаб чиқарувчилар ўзларининг товарларини бошқа мамлакатларга ички бозордаги нархлардан, айрим ҳолларда таннархидан ҳам паст бўлган нархларда сотади. Шу орқали улар ички бозорда нархларнинг барқарорлигига эришиш, мамлакатдаги ортиқча маҳсулотни йўқотиш, янги бозорларга кириб олиш ва унда ўзларининг иқтисодий мавқеини мустаҳкамлашга ҳаракат қилади.

Айрим ҳолларда нарх ёрдамида рақобатлашишнинг белгиланган нархлардан чегирма қилиш, асосий харид қилинган товарларга бошқа товарларини кўшиб бериш, муайян ҳолларда имтиёзли нархларни белгилаш каби усулларида ҳам фойдаланилади.

Ҳозирги даврда бозор иқтисодиёти ривожланган мамлакатларда нарх ёрдамида рақобат қилиш ўз ўрнига эга эмас, чунки ишлаб чиқарувчилардан бирини ўз маҳсулотининг нарhini пасайтириши унинг рақобатчиларининг ҳам шундай ҳаракат қилишига олиб келади. Натижада, фирмаларнинг бозордаги мавқеи ўзгармай, фақат тармоқ бўйича фойда ҳажмини камайтиради.

Нархсиз рақобат шу билан тавсифланадики, бунда рақобат курашининг асосий омили товарларнинг нархи эмас, балки унинг сифати, сервис хизмат кўрсатиш, ишлаб чиқарувчи фирманинг обрў-эътибори ҳисобланади.

Нархсиз рақобат билан бир вақтда яширин нарх ёрдамидаги рақобат ҳам бўлиши мумкин. Бундай ҳолатда янги товарлар сифатининг ошиши ва истеъмол хусусиятларининг яхшиланиши улар нархларининг ошишига қараганда тез рўй беради. Ҳозирги даврда бир турдаги маҳсулотларнинг кўпайиши уларнинг сотишни рағбатлантирувчи реклама, товар белгилари ва фабрика муҳрларидан фойдаланишни келтириб чиқармоқда. Истеъмол бозорларида кўшимча

хизмат кўрсатиш орқали харидорларни ўзига жалб қилиш кенг тарқалмоқда.

Нархсиз рақобатнинг товар сифатини табақалаштириш каби усули ҳам мавжудки, бунда товарлар бир хилдаги эҳтиёжни қондириши ва бир турга мансуб бўлиши, лекин турли-туман истеъмол хоссаларига эга бўлиши мумкин.

Товарлар талабга нисбатан ортиқча бўлган шароитда ишлаб чиқарувчилар товарларини кредитга сотиш усулидан фойдаланиб, рақибларидан устун келишлари мумкин. Бунда дастлаб товар нархининг фақат бир қисми тўланади, унинг қолган қисми эса шартномада келишилган аниқ муддатларда тўланади.

Фан-техника тараққиёти авж олган ҳозирги шароитда, техника ва технологиянинг энг янги ютуқлари устидан назорат қилиш учун кураш рақобатнинг асосий усулларидан бирига айланиб бормоқда. Бундан ташқари, ишлаб чиқарувчи корхоналар харидорларни жалб қилиш мақсадида узоқ муддат фойдаланиладиган истеъмол товарларига кафолатли ва кафолатдан кейинги хизмат кўрсатишни амалга оширмоқдалар. Масалан, компьютер ишлаб чиқарувчи фирма ўз маҳсулотини шунчаки сотиш билан чекланмасдан, балки уни ўрнатиб бериш, корхона ходимларини компьютердан фойдаланишга ўргатиш, кафолатланган муддатда ва ундан кейинги даврда таъмир ишларини бажариш, техникавий хизмат кўрсатиш кабиларни ҳам амалга оширади.

Нархсиз рақобат усуллари ичида маркетинг муҳим аҳамиятга эга бўлиб, у маҳсулот ишлаб чиқариш ва сотиш жараёнини талабга мослаштирувчи тадбирлар тизимидан иборат. Бозор иқтисодиёти шароитида талабни яхши ўрганган ва истеъмолчилар эҳтиёжларини тўлароқ қондира оладиган корхоналар ҳар доим рақобат курашида ютиб чиқади.

Йирик ишлаб чиқарувчилар бозордаги вазиятни ўзгартириш учун ўзларининг ишлаб чиқариш қувватларидан фойдаланишни камайтириб товар таклифини қисқартиради. Шу сабабли, иқтисодий беқарорлик даврларида ҳам нарх барқарорлигича қолаверади.

Шундай қилиб, монополиялар ҳукмрон бўлган шароитда нархсиз рақобат муҳим ўрин тутди. Бунинг сабаби шундаки, биринчидан, монополиялар товар сифатини ошириш, истеъмолчиларга хизмат кўрсатишни яхшилаш йўли билан сотиладиган товар ҳажмини кўпайтириши мумкин. Иккинчидан, улар молиявий жиҳатдан кучли бўлганлиги сабабли маҳсулотини янгилаш, ишлаб чиқаришни қайта жиҳозлаш ва рекламага зарур бўлган маблағни сарфлай оладилар.

3. Рақобат муҳити ва стратегияси

Рақобатнинг юзага келиши ва амал қилиши учун маълум шарт-шароитлар мавжуд бўлишини тақозо қилади. Бу шарт-шароитлар фақат бозор иқтисодиёти муносабатлари қарор топган муҳитда юзага келиши мумкин. Шундай экан, бозор иқтисодиётини юзага келтириш айти вақтда рақобатчилик муҳитининг шаклланишини билдиради.

Ўзбекистонда ижтимоий-иқтисодий ислохотларни босқичма-босқич амалга ошириш жараёнида бозор инфратузилмасини шакллантириш ва ривожлантириш, рақобат муҳитини юзага келтириш ва уни ривожлантириш зарурияти туғилди. Ушбу масала 1996 йил 27 декабрда қабул қилинган «Товарлар бозорларидаги монополистик фаолиятни тиклаш ва рақобат тўғрисида»ги янги қонунда ўз аксини топди.

Ушбу қонун асосан иккита мақсадни кўзда тутди:

Биринчиси – мавжуд ва сақланиб қолаётган монопол корхоналар томонидан бозордаги ҳукмронлик мавқеини суиистеъмол қилишларига йўл қўймаслик ва бунинг олдини олишни кўзловчи аввалги қабул қилинган қонунлардан тубдан фарқ қилувчи янги монополияга қарши тартибни ишга солиш.

Иккинчиси – янада муҳимроғи – бу монополиядан чиқариш ва соғлом соф рақобат муҳитини яратишдир. Рақобат муҳитининг шаклланишига хусусийлаштириш жараёни самарали таъсир қилиши учун бу тадбир катта корхоналарни рақобатга қодир алоҳида тизимларга бўлиш орқали монополиядан чиқариш билан қамраб олиб борилиши керак.

Хусусий тадбиркорлик, кичик ва ўрта бизнес рақобатни ривожлантириш омили, тадбиркорларнинг мавжудлиги эса бозор ривожланишининг асосий шарт-шароитларидан бири ҳисобланади. Айрим тармоқларда иқтисодиётнинг монополлашуви асосиз равишда юқори даражада сақланиб қолаётгани ишлаб чиқариш ҳажмининг ўсишига, маҳсулот сифати ва рақобатбардошлигининг ортишига, нархларнинг пасайишига ҳамон тўсқинлик қилаётгани доимо ҳукуматнинг диққат марказида бўлиб келмоқда. Жумладан, цемент, шифер, полиэтилен, енгил ва ёғ-мой саноати маҳсулотлари ва бошқа қатор товарларга бўлган эҳтиёжни қондириш имконияти нисбатан чекланган ҳолда сақланиб қолаётгани Республикаимизнинг Биринчи президенти И.А.Каримов томонидан танқид қилингани барчамизга маълум. Бу эса ана шу маҳсулотларга конъюнктура талаблари ошиб кетган пайтда монополист корхоналарга ўз маҳсулотининг нархини асосиз равишда ошириш учун қўл келмоқда.

Иқтисодиётда монополлашув принципларининг кучайиб бориши рақобатни чеклайди. Шу сабабли рақобатчилик муҳитини вужудга келтиришда давлат ҳам қатнашади. Бу эса, давлатнинг монополияга қарши рақобатни ривожлантириш сиёсатида ўз аксини топади. Ҳар бир давлат ўз иқтисодиётини ривожлантиришда аниқ вазиятни, иқтисодиётнинг монополлашув даражаси, унинг миқёси ва ҳарактерли ҳолати, бу сиёсат эркин рақобат муҳитини янгидан яратиш ҳамда уни сақлаб қолиш зарур бўлганда қайтадан тиклаш, рақобат усуллари қарор топтиришга қаратади.

Режали ва буйрукли иқтисодиётдан бозор иқтисодиётига ўтаётган мамлакатларда, шу жумладан бизнинг мамлакатимизда соғлом рақобатга шарт-шароит ҳозирлиги, иқтисодий субъектларнинг мустақиллигини кенгайтириш орқали уларни рақобатчиликка жалб қилишга қаратилган чора-тадбирларининг муҳим жиҳатлари ҳисобланади.

Мамлакатимизда давлатнинг рақобатчилик муҳитини шакллантиришга қаратилган сиёсатида хусусийлаштириш, давлат мулки ҳисобидан мулкчиликнинг бошқа шакллари вужудга келтириш асосий ўрин тутаяди.

Биринчидан, хусусийлаштириш натижасида бериладиган мулк ўз эгалари қўлига топширилади.

Иккинчидан, кўп укладли иқтисодий ва рақобатчилик муҳитини вужудга келтиради.

Шундай қилиб, Ўзбекистонда рақобатчилик муҳитини вужудга келтиришнинг асосий йўли – рақобатни инкор қилувчи давлат монополиясидан нодавлат, турли хўжалик шакллари мавжудлигига асосланган ва иложи борича эркин рақобатни тақозо қилувчи бозор тизимига ўтишдир. Бу ерда рақобатчилик муносабатларини шакллантириш, аввало мустақил товар ишлаб чиқаришнинг пайдо бўлишини тақозо қилади, чунки рақобатнинг асосий шarti алоҳидалашган, мулкий масъулият асосида ўз манфаатига эга бўлган ва тадбиркорликни ўз зиммасига олган эркин хўжалик субъектларининг мавжудлигидир. Ўзбекистонда рақобатчилик муҳитини вужудга келтириш Биринчи Президентимиз Ислон Каримов таъкидлаганларидек: «Иқтисодиётни эркинлаштириш – бу хўжалик юритувчи субъектларнинг эркинлиги ва иқтисодий мустақиллигини ошириш, тадбиркорлик фаолиятини ривожлантириш йўлидаги мавжуд тўсиқларни бартараф этишни англатади». Шу мақсадда Ўзбекистон Республикасининг «Истеъмолчилар ҳуқуқларини ҳимоя қилиш тўғрисида»ги қонуни (1996 й.) фирром рақобатга йўл қўймаслик, республика бозорларини белгиланган талабларга жавоб бермайдиган маҳсулотлардан (контрабанда товарларидан) ҳимоялаш

кабиларга ёрдам беради. Рақобат бозор иқтисодиётининг ғоят муҳим хусусияти. Унинг юзага келиши учун маълум шарт-шароитлар муҳайё бўлиши талаб этилади. Рақобат фақат бозор иқтисодиёти муҳитида бўлиши мумкин, чунки шунда унга зарурият бўлади, шунингдек унга йўл очилади.

Ғарб мамлакатларида рақобатга давлат аралашмайди. Давлатнинг хусусий монополияларни жиловлашга қаратилган биринчи тадбири – 1890 йилда АҚШда қабул қилинган «Шерман қонуни» ҳисобланиб, у тарихда антитрест деб ҳам ном олган. Антимонопол қонунчилик асосан уч йўналишда бўлади:

1) ишлаб чиқариш тизимини бошқарувчи қонунлар ёки уларнинг моделларини аниқ белгилаш, яъни ҳеч бир корхонага юқоридаги меъёрдан ортиқ товар ишлаб чиқаришга йўл берилмайди, маҳсулотнинг қолган қисмини албатта, бошқа корхоналар ишлаб чиқаради, демак, улар ўртасидаги рақобат таъминланади;

2) барча йирик корпорацияларнинг иштирокчилари бошқа корпорациялар акцияларининг маълум чекланган миқдоридан ортиғига эга бўлмаслиги назоратга олинади;

3) нархларнинг талаб ва таклиф мувозанати белгиланган даражадан юқори ёки паст тутиб туришини, нарх хусусида келишиб олишни ман қилувчи антитрест қонунлари жорий этилади.

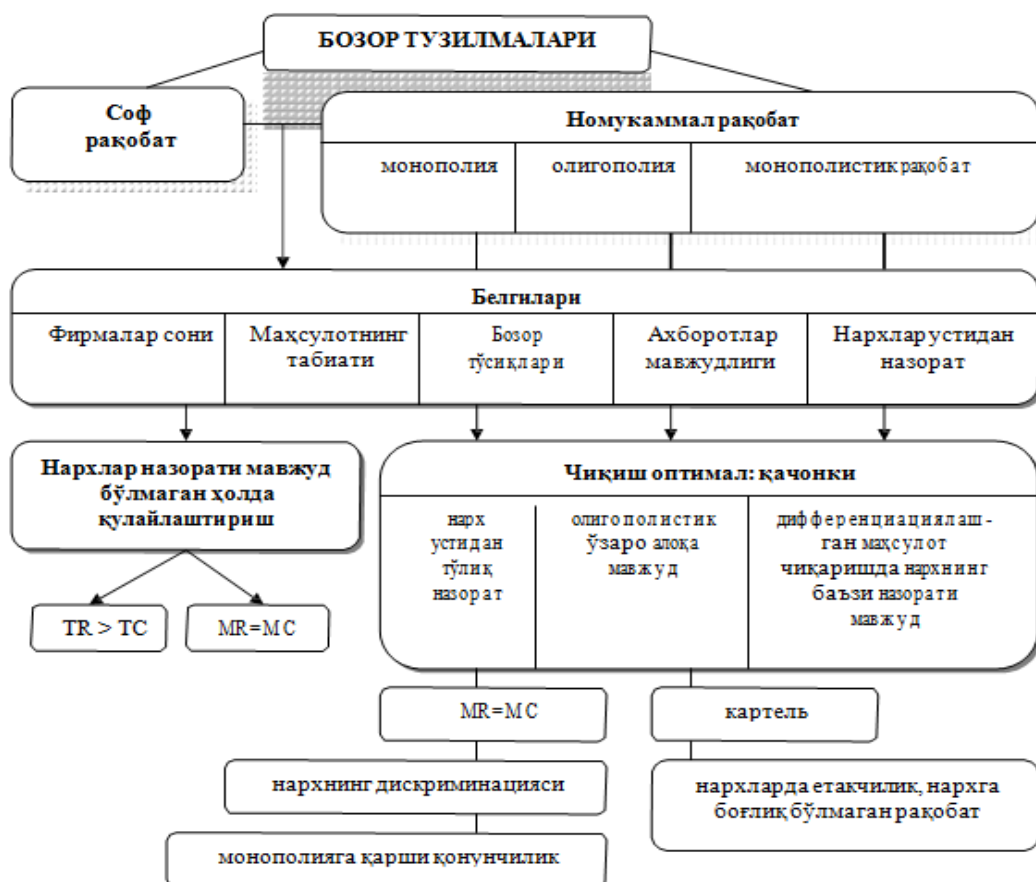
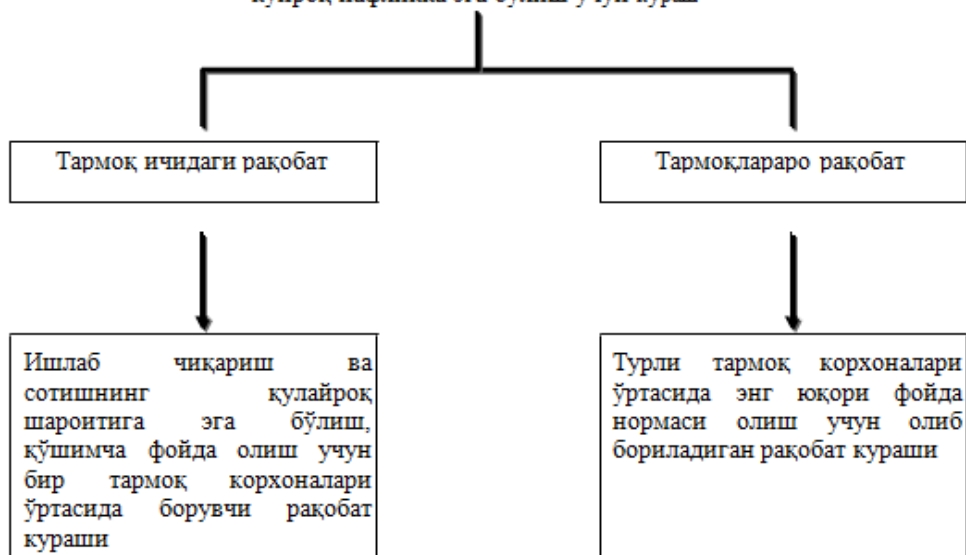
Бозор эркин иқтисодий фаолиятни талаб қилгандан жамият рақобатчиларга бир хил имконият яратиб беради, хўжалик субъектларига ўзини сақлаб туриши учун бир хил шароит ҳозирлайди, давлат рақобат қоидаларига риоя этилишини ўз назоратига олади, айрим ёки бир гуруҳ тадбиркорларнинг монопол мавқеда бўлишига йўл бермайди.

Рақобат стратегияси рақобат курашининг узок муддатга мўлжалланган бош йўли ва йўл-йўриқларини ифода этади.

Стратегиянинг мақсадлари тез кунда фойдани максималлаштириш, оз фойда билан қаноат қилган ҳолда ўз бозорини кенгайтириш ёки рақибни бозордан сиқиб чиқариш, янги бозорга аста-секин кириб бориш каби масалаларда ҳаракат йўлларини белгилашдан иборат.

Мавзуни ўрганиш бўйича кўргазмали материаллар

Рақобат – бозор субъектлари иқтисодий манфаатларининг тўқнашишидан иборат бўлиб, улар ўртасидаги юқори фойда ва кўпроқ нафликка эга бўлиш учун кураш

Рақобат қуйидагиларга кўмаклашади

- ишлаб чиқаришни кенгайтириш ва ихчамлаштиришга
- илғор янгиликларни жорий этишга
- ресурс ҳаражатларини тежашга
- иқтисодиётнинг умумий самарадорлигини оширишга
- талабнинг қулай кондирилишига
- нархларни тенглаштириш ва пасайтиришга

Билимларни баҳолаш ва такрорлаш учун савол ва топшириқлар

1. Рақобатнинг моҳияти ва мақсадини тушунтириб беринг.
2. Рақобатнинг асосий вазифалари нималардан иборат? Бу вазифаларнинг бир-биридан фарқини ажратиб кўрсатинг.
3. Рақобат шаклларига тушунча беринг ва уларнинг ҳар бирига хос белгиларини кўрсатинг.
4. Тармоқ ичидаги ва тармоқлараро рақобатнинг фарқини тушунтириб беринг.
5. Ҳалол ва ғирром рақобатлашув усулларига нималар киради?
6. Рақобатлашувнинг демпинг нархларни қўллаш усули қандай шароитларда амалга оширилади?
7. Ўйлаб кўрингчи, ҳаётингиз давомида иқтисодий фаолият юритишда рақобатлашганмисиз?
8. Бозорларда қайси рақобат турларига тўқнаш келгансиз?

Мавзуга оид тест саволлар

1. Товар ишлаб чиқарувчилар ўртасидаги рақобатдан қандай мақсад кўзда тутилади?

- A. Ишлаб чиқариш ресурсларини арзон баҳоларда сотиб олиш;
- B. Товарларни қулай шароитларда ишлаб чиқариш;
- C. Товарларни фойда келтирадиган юқори нархларда сотиш;
- D. Юқоридагиларнинг барчаси.

2. Рақобатчилик муносабатлари ривожининг қайси босқичида у иқтисодийётни бозор йўли билан тартибга солишнинг асосий унсури сифатида тўлиқ намоён бўлади?

- A. Майда товар ишлаб чиқарувчилар ўртасидаги рақобат босқичи;
- B. Эркин капиталистик ёки соф рақобат босқичи;
- C. Монополистик рақобат босқичи;
- D. Аралаш иқтисодийётга хос рақобат босқичи.

3. Қуйидагилардан қайси бири соф рақобатга хос хусусият ҳисобланади?

- A. Ишлаб чиқарувчилар кўп;
- B. Истеъмолчилар кўп;
- C. Ишлаб чиқариладиган маҳсулот бир хил;
- D. Юқоридагиларнинг барчаси.

4. Тармоқлараро рақобат натижасида қандай ҳолат юзага келади?

- A. Ижтимоий меҳнат сарфидан юқори унумдорликка эришишга ҳаракат қилинади;

- В. Сармояларнинг соҳалар ўртасида оқиб ўтиши кўзатилади;
- С. Янгича товарларни кашф этишга ҳаракат қилинади;
- Д. Нархсиз рақобат авж олади.

5. Тармоқлараро рақобат натижасида қандай ҳолат юзага келади?

- А. Ижтимоий меҳнат сарфидан юқори унумдорликка эришишга ҳаракат қилинади;
- В. Сармояларнинг соҳалар ўртасида оқиб ўтиши кузатилади;
- С. Янгича товарларни кашф этишга ҳаракат қилинади;
- Д. Нархсиз рақобат авж олади.

6. Баҳосиз рақобат усули қандай йўллар билан олиб борилади?

- А. Товар сифатини табақалаштириш орқали истеъмол хоссаларини ошириш;
- В. Товарларни кредитга сотиш;
- С. Кафолатланган муддатда ва ундан кейинги даврда турли хил хизматлар кўрсатиш;
- Д. Юқоридаги барча йўллар билан.

7. Рақобатнинг турли шакллари бир-биридан қандай белгилар орқали фарқ қилади?

- А. Тармоқдаги корхоналар сони бўйича;
- В. Тармоққа кириш ва уни ташлаб чиқиб кетишнинг осон ёки қийинлиги бўйича;
- С. Бир типдаги ёки табақалашган маҳсулотлар ишлаб чиқарилиши бўйича;
- Д. Юқоридагиларнинг барчаси.

8. Олигополия – бу ...

- А. Бир турдаги маҳсулот ишлаб чиқарувчи рақобатлашувчи кўплаб фирмалар;
- В. Табақалашган маҳсулот ишлаб чиқарувчи кўплаб рақобатдош фирмалар;
- С. Бир неча йирик рақобатдош фирмалар;
- Д. Битта йирик фирма.

9. Биринчи бўлиб олигополия назариясини асослашга ҳаракат қилган иқтисодчи - бу ...

- А. Огюстен Курно;
- В. Эдвард Чемберлен;
- С. Жоан Робинсон;
- Д. Жон Гелбрейт.

10. Мукамал ва монополистик рақобатга асосланган бозорнинг умумий томони –

- А. Табақалашган маҳсулот ишлаб чиқаради;
- В. Бозорда сотувчилар ва харидорлар кўп;

- C. Ҳар бир фирма ўз маҳсулотига талаб эгри чизиғи горизонтал бўлган шароитга дуч келади;
- D. Ҳар бир фирма ўз рақибларининг реакциясига кўра иш тутди.

МАВЗУ 9. НАРХ ВА УНИНГ ШАКЛЛАНИШ МЕХАНИЗМИ

Мавзуга оид саволлар:

- 1. Нархнинг иқтисодий мазмуни**
- 2. Нархнинг вазифалари ва турлари**
- 3. Нархнинг эркин ва монополлашган бозорда шаклланиши**

Мавзу бўйича билишингиз лозим бўлган янги ибора ва тушунчалар: нарх, бозор нархи, мувозанатли нарх, дотацияланган нарх, демпинг нарх, чакана нарх, худудий нарх, миллий бозор нархи, жаҳон бозори нархи, улгуржи нарх, нарх чегараси, нарх сиёсати, нарх стратегияси, нархларни эркинлаштириш, нархсиз рақобат, нарх воситасидаги рақобат.

1. Нархнинг иқтисодий мазмуни

Нарх бозорнинг муҳим элементи, унинг асосий қуроли ҳисобланади, товар ва хизматларни айирбошлаш жараёнида юзага келади. Нархнинг шаклланишида ишлаб чиқарувчи, истеъмолчи, талаб ва таклиф нисбати, турли меҳнат сарфлари иштирок этади. Лекин, нархни бозор белгилайди. Нарх ишлаб чиқарувчилар учун бозорда қандай йўл тутиш лозимлигини кўрсатиб туради. Шунинг учун айрим иқтисодий адабиётларда нархни “барометр” асбобига ҳам қиёслашади. Истеъмолчилар учун эса нархни товар ва хизматларга бўлган талабини қондирадиган муҳим бир бозор воситаси сифатида ҳам қараш мумкин. Шундай қилиб нархга умумий тарзда қуйидагича таъриф бериш мумкин. Нарх – товар ва хизматлар қийматининг пулдаги ифодасидир. Бунда товар ва хизматларнинг ижтимоий қиймати ва ижтимоий нафлилиги муҳим ўрин тутди. Маълумки, қиймат ишлаб чиқариш категорияси бўлиб, товар ва хизматларга сарфланган меҳнат асосида белгиланади.

Нарх товар ва хизматлар ишлаб чиқаришда сарфлар ва уларнинг нафлилиги жамият томонидан тан олингандагина юзага чиқади. Товарнинг нафлилиги қанча юқори бўлса, унинг нархи ҳам шунча юқори туради. Товарлар ва хизматлар учун қилинган ижтимоий сарфларнинг ўсиши ёки сифат кўрсаткичларининг ўсиши нархнинг ошишига олиб келади. Нархнинг шаклланишида товарни ишлаб чиқаришдан тортиб, то уни истеъмолчига етгунга қадар бўлган барча меҳнат сарфлари иштирок этади.

2. Нархнинг вазифалари ва турлари

Нархнинг иқтисодий мазмунини унинг вазифаларида ҳам яққол кўриш мумкин.

Бозор иқтисодиёти шароитида нарх қуйидаги асосий вазифаларни бажаради:

1. Мувозанатликни таъминлаш вазифаси. Бунда нарх бозорда талаб ва таклифнинг ҳажми ва таркибига таъсир этиш орқали уларни мувозанат ҳолатига келтиради. Лекин, нархнинг ўзгаришида талаб ва таклиф муҳим рол ўйнайди. Бозорда маълум товарга бўлган талаб ортса, шу товарнинг нархи ошади. Аксинча, шу товарнинг таклифи ортса, товарнинг нархи пасаяди. Демак, нархнинг ушбу вазифасида талаб ва таклиф қонунлари муҳим аҳамият касб этади. Нарх ушбу вазифаси орқали «бозор нархи»ни ҳам келтириб чиқаради. Бозор нархи - бу мувозанатли нарх ҳисобланади. Ушбу нарх бозорда, биринчидан, товарларнинг сотилишини таъминлайди, иккинчидан, товарлар тақчиллигининг юзага келишига йўл қўймайди.

2. Қиймат ва нафлиликни ўлчаш вазифаси. Ишлаб чиқариш ва унинг натижаларини маълум кўрсаткичларда ўлчанади. Масалан, газламани m^2 , оёқ кийимини 1 жуфт деб, газни $1m^3$, пахтани кг ва тонналарда, уй-жойни $1m^2$ кўрсаткичли ўлчов бирликларда ўлчанади. Уларнинг ҳаммасини жамлаб, умумий кўрсаткичда олиб бўлмайди. Лекин, уларнинг умумий ўлчовини, яъни қийматини пулда ҳисоблаш мумкин. Товар қийматининг пулдаги ифодаси эса нарх ҳисобланади. Шу сабабли ҳам нарх ҳисоб-китоб ва қиймат ўлчови вазифасини бажаради.

3. Тартибга солиш вазифаси. Нархнинг ўзгариши бозор ҳолатини билдиради. Бозор ҳолати талаб ва таклиф нисбатига боғлиқ. Бозорда талабнинг ортиши ишлаб чиқарувчиларга муайян товарни ишлаб чиқаришни кенгайтириш, акси эса товар ишлаб чиқаришни қисқартириш зарурлигини билдиради. Демак, нарх ишлаб чиқарувчилар фаолиятини бозордаги талабнинг ҳажмига мувофиқ у ёки бу томонга ўзгартириш, яъни тартибга солиш вазифасини бажаради. Бозордаги нархга мувофиқ истеъмолчиларнинг талаби ҳам ошиши (нархлар паст бўлганда) ҳам мумкин. Демак, нарх истеъмолчилар талабини ҳам тартибга солади. Шу сабабли айрим иқтисодий адабиётларда нархнинг ушбу вазифасини «иқтисодий тартибловчи» деб ҳам айтишади.

4. Рақобат воситаси вазифаси. Нарх муҳим иқтисодий дастак бўлгани учун фирмалар ўртасида самарали рақобат воситаси ҳисобланади. Одатда ишлаб чиқарувчилар ўз рақибларини енгиш учун нархни пасайтириш усулидан фойдаланишади. Нархнинг ушбу

вазифаси демпинг нарх, дотацияланган нарх турларни келтириб чиқаради.

5. Ижтимоий ҳимоя вазифаси. Нарх аҳолининг кам даромад олувчи айрим қатламларини ижтимоий ҳимоя қилиш вазифасини ҳам бажаради. Одатда аҳолининг кам таъминланган қисмига озик-овқат маҳсулотлари доривор ва тиббий воситалар иқтисодий ночор аҳоли гуруҳларига арзонлаштирилган нархда сотилади.

Шундай қилиб, нарх бозор муносабатларининг муҳим воситаси сифатида бир-бири билан узвий боғланган бозор иқтисодиётининг самарали амал қилишини таъминлайдиган муҳим вазифаларни бажаради.

Нархнинг мазмунини тўлароқ ёритишда ва моҳиятини чуқурроқ тушуниб етишда унинг даражасига таъсир этувчи омиллар ҳам муҳим аҳамиятни касб этади. Булар жумласига қуйидагилар киради:

- қиймат ёки ишлаб чиқариш сарфлари;
- товарнинг нафлилик даражаси;
- товарга бефарқлик;
- талаб ва таклиф нисбати;
- рақобат кураши;
- инфляция даражаси;
- валюта курсларининг доимий ўзгариши;
- солиқлар;
- давлатнинг иқтисодий сиёсати ва ҳ.к.

Юқорида кўрсатилган омиллар нархнинг ўзгаришига нафақат бир йўналишда, яъни ошишида, балки унинг пасайишида ҳам юз беради. Масалан, товар нафлилиги пасайса, шу товарнинг нархи ҳам пасаяди. Товарнинг нафлилиги ошса, ушбу товарнинг нархи ҳам ошади.

Нарх бозорда муҳим элемент бўлганлиги учун унинг шаклланиши ҳам мураккаб кечади. Нарх бозорда ҳар хил вазифаларни бажарганлиги ҳамда унинг шаклланишига таъсир этувчи омиллар кўплиги сабабли, нархнинг турлари ҳам кўп. Нарх турларининг кўплиги тадбиркорлар учун муҳим аҳамиятга эга. Нархнинг ҳар бир тури бозор иқтисодиёти шароитида муайян мақсадга эришишга йўналтирилган бўлиб, у нарх тизимида ўз ўрнига эга. Нарх қуйидаги турларга бўлинади:

Эркин нархлар — бу ўз табиатига кўра фақат томонлар, яъни ҳаридорлар ва сотувчилар ўзаро келишуви натижасида талаб ва таклиф асосида вужудга келадиган нархлардир. Ушбу нархлар маданийлашган бозор шароитида вужудга келади. Эркин нархлар талаб ва таклиф нисбатининг конъюктура ўзгариш таъсири остида стихияли тарзда шаклланади. Эркин нархлар бозор иштирокчиларининг манфаатларини энг мақбул тарзда уйғунлаштириш имконини беради.

Эркин нархларнинг шаклланишида ўзаро манфаатдор бўлган ҳаридорлар ва сотувчилардан ташқари, бошқа бирон-бир субъект: давлат ҳам, ижтимоий ташкилотлар ҳам, йирик корхоналар ҳам аралаша олмайди. Бу субъектларнинг ҳар қандай таъсири натижасида нархлар ўзларининг эркинлик моҳиятини йўқотадилар.

Шартланган нархлар. Бу сотувчи ва ҳаридорнинг розилиги билан белгиланадиган, улар томонидан тузилган шартномада ёки ўзаро келишувда олдиндан қайд қилинган нархлардир. Ушбу нархлар томонлар ўртасида шартнома ҳужжатлари расмийлаштирилгунга қадар ўз моҳияти жиҳатидан эркин нархлар ҳисобланади. Шартнома ҳужжатларида томонлар келишуви асосида аниқланган нархлар қайд этилади ва расмий равишда тасдиқланади. Шартномада нархнинг қуйи ва юқори чегаралари, зарурат пайдо бўлганда (инфляция, форс-мажор ҳолатлари) уни ўзгартириш шартлари ҳам кўрсатилиши мумкин. Мазкур нархлар ҳам миллий, ҳам халқаро бозорда қўлланилади. У халқаро бозорда қўлланилганда товар (хизмат)ларнинг бозор нархи жаҳон бозори нархларига мослаштирилади (яқинлаштирилади).

Улгуржи нархлар. Ишлаб чиқарувчилар томонидан катта партидаги товарлар бир йўла кўтарасига йирик савдо корхоналарига, улар эса кичикроқ савдо корхоналарига сотилганда улгуржи нархлардан фойдаланилади. Улгуржи нархлар товар биржалари ва савдо уйларида ҳам қўлланилади.

Чакана нархлар. Бу нархларда товарлар бевосита истеъмолчиларга сотилади. Чакана нарх таркибига товарнинг улгуржи нархи, чакана савдо ташкилотларининг ҳаражатлари ва уларнинг оладиган фойдаси киради. Шу сабабли чакана нархлар миқдор жиҳатидан улгуржи нархлардан юқорироқ бўлади.

Давлатнинг нархларни тартибга солишлик фаолияти чегараланган (лимитланган), дотацияланган ва демпинг нархларни вужудга келтиради.

Чегараланган нархларда давлат нархларнинг юқори ва қуйи чегарасини белгилайди, нархлар шу доирада ўзгариши мумкин. Бундай нархлар ёрдамида давлат инфляцияни жиловлайди, нархларни назорат қилади. Бу нархларнинг қуйи ёки юқори чегарасини ишлаб чиқарувчи ҳам, истеъмолчилар ҳам ўзгартиришга ҳақли эмаслар.

Нарх диапазони нархлар оралигининг пулдаги ифодасидир. Нарх диапазони қуйи, ўрта ва юқори нархларни ўз ичига олади. Нарх диапазони қанчалик катта бўлса, товар муомаласи шунчалик тез юз беради, чунки талаб билан нарх ўзаро боғланади.

Дотацияланган нарх-бу давлат бюджети ҳисобидан махсус арзонлаштирилган нархлардир. Бундай нархлардан кам даромадли оилалар, бева-бечоралар, ишсиз ва ногиронларни ҳаётий зарур

неъматлар билан энг кам даражада таъминлаб туришда фойдаланилади.

Демпинг нарх. Бозорда ўз мавқеини мустаҳкамлаш ва рақибларини сиқиб чиқариш учун фирмалар махсус нархдан фойдаланадики, улар демпинг нарх ёки бозорга кириб олиш нархи деб аталади. Демпинг нархлардан давлат ҳам ташқи бозорга товар экспорт қилганда жаҳон бозорига кириб олиш мақсадида фойдаланиши мумкин. Ушбу нархда маҳсулот одатда ўз таннархидан ҳам паст нархларда сотилади. Шу сабабли бу нархлар узоқ вақт қўлланилмайди. Давлат эса ички бозорда ушбу нархга нисбатан антидемпинг сиёсат юритади (рақобат муҳитини кучайтириш мақсадида).

Худудий нарх фақат маълум худудий бозорга хос бўлиб, у шу худуд доирасидагина амал қилади.

Миллий бозор нархи бир мамлакат доирасида амал қилувчи ва уларнинг хусусиятини акс эттирувчи нархлардир. Миллий бозор нархи мамлакат доирасидаги ижтимоий сарф-ҳаражатларни, миллий бозордаги талаб ва таклифни, товар нафлилигини, унинг мамлакатда қанчалик қадрланишини ҳисобга олади.

Жаҳон бозори нархи халқаро савдода ишлатилади. У муайян товарга кетган байналминал ҳаражатларни, товарнинг жаҳон стандарти талабига мос келиш даражасини ва халқаро бозордаги талаб ва таклиф нисбатини ҳисобга олади. Жаҳон бозори нархи халқаро меҳнат тақсимооти натижасида юзага келади. Унинг ўзига хос хусусияти шундаки, халқаро айирбошлашда мамлакатнинг қиёсий ва мутлоқ устунлигини ўзида акс эттиради.

Халқаро бозор нархи мамлакатнинг миллий бозор нархларига ҳам катта таъсир кўрсатади. Сабаби ҳар бир мамлакат миллий бозордаги нархларни жаҳон бозори нархларига имкон қадар яқинлаштиришга ҳаракат қилади.

3. Нархнинг эркин ва монополлашган бозорда шаклланиши

Рақобат умумиктисодий категория бўлиб, мамлакат ижтимоий тараққиётини таъминлаш учун хўжалик юритувчи субъектлар ўртасидаги иқтисодий курашни англатади. У кишилиқ жамиятини тубдан яхшилаш учун, аниқроғи, аҳоли турмуш даражасини ошириш ва фаровонлигини таъминлашда муҳим рол ўйнайди. Айниқса, табиий ресурслар чекланган шароитда аҳолининг чексиз эҳтиёжларини мунтазам равишда қондиришда хўжалик юритувчи субъектлар ўртасида рақобат кураши янада жиддий тус олади. Хўжалик юритувчи субъектлар ўртасида рақобат асосан нарх воситасида амалга ошади.

Шунинг учун рақобат курашининг икки усули фарқланади: нарх воситасидаги рақобат ва нархсиз рақобат.

Нарх воситасида рақобат бу ишлаб чиқарувчиларнинг ўз товарлари нарhini бошқа ишлаб чиқарувчиларнинг шундай товарлари нархига нисбатан пасайтириши ҳисобланади. Нарх воситасидаги рақобатлашиш усулларига демпинг нархларни келтириш мумкин. Бунда миллий ишлаб чиқарувчилар ўзларининг товарларини бошқа мамлакатларга ички бозордаги нархлардан, айрим ҳолларда таннархидан ҳам паст бўлган нархларда сотади.

Нархсиз рақобатда рақобат курашининг асосий омили товарларнинг нархи эмас, балки унинг сифати, сервис хизмат кўрсатиши, ишлаб чиқарувчи фирманинг обрў-эътибори, реклама воситалари ҳисобланади.

Нархсиз рақобат асосан монополиялар ҳукмрон бўлган шароитда муҳим ўрин тутади. Бунинг сабаби шундаки, монополиялар товар сифатини ошириш, истеъмолчиларга қўшимча сервис хизматлар кўрсатиш, рекламани яхшилаш йўли билан сотиладиган товар ҳажмини оширади.

Буйруқбозликка асосланган иқтисодиётдан бозор иқтисодиётига ўтаётган барча мамлакатларда давлатнинг нарх соҳасидаги сиёсати кўп жиҳатдан нархларни эркинлаштириш, миллий бозор нархларини жаҳон бозори нархларига яқинлаштиришга қаратилади.

Нархларни эркинлаштириш – иқтисодий ислоҳотларнинг энг асосий йўналишларидан бири бўлиб, ислоҳотларнинг ижтимоий-иқтисодий оқибатлари кўп жиҳатдан шу муаммонинг ҳал этилишига боғлиқ бўлади.

Нархларни эркинлаштириш хомашё билан маҳсулот айрим турларининг нархлари, нарх билан аҳоли ва корхоналар даромадлари ўртасида мутаносибликка эришишга қандай ёндашилиши билан фарқланади. Шу ёндашувларга асосланиб, нархлар қуйидаги йўллар билан эркинлаштирилади:

а) нархларни бирданига ёки «эсанкиратадиган» тарзда қўйиб юбориш;

б) нархларнинг ўсишини сунъий равишда тўхтатиб қўйиш;

с) нархни давлат томонидан бошқариш ва назорат қилишни маълум даражада сақлаб қолиш.

Ўзбекистонда иқтисодиётни ислоҳ қилишнинг ўзига хос тамойиллари, мамлакатдаги вазият ва аҳолининг турмуш даражаси ҳисобга олиниб, нархларни аста-секинлик билан ва босқичма-босқич эркинлаштириш йўли танлаб олинди. Шу йўл билан нархларни эркинлаштиришнинг дастлабки босқичида (1992 йилнинг бошида) кенг доирадаги ишлаб чиқариш-техника воситаси бўлган маҳсулотлар,

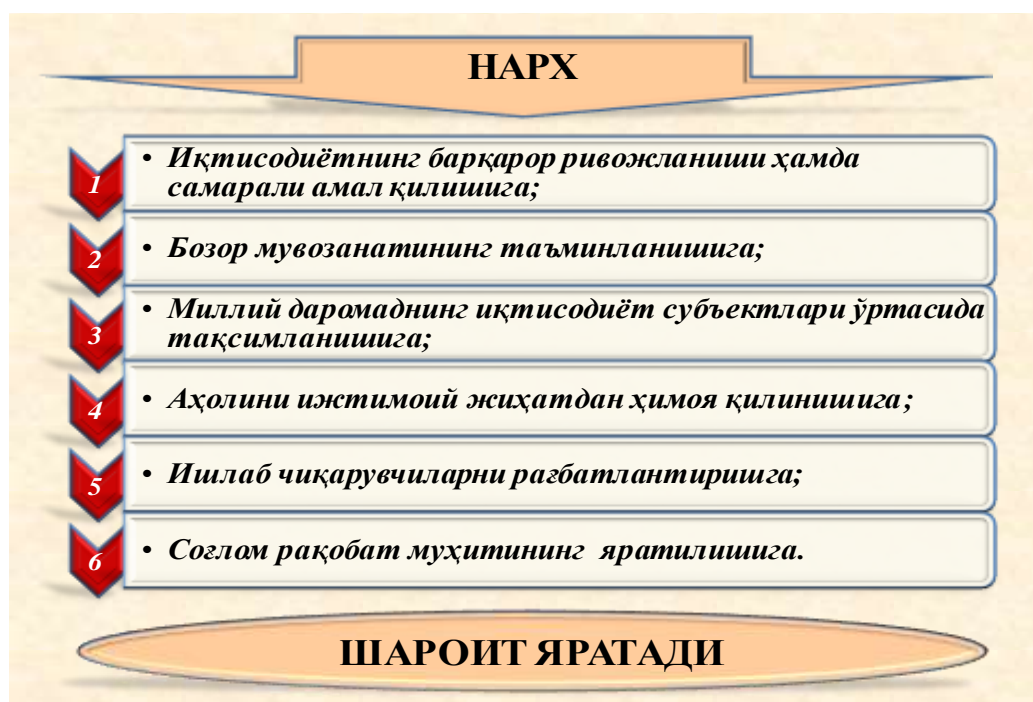
айрим турдаги халқ истеъмоли моллари, бажарилган ишлар ва хизматларнинг эркин нархлари ва тарифларига ўтилди. Аҳолини ҳимоялаш мақсадида чекланган доирадаги озиқ-овқат ва саноат товарлари нархларининг чегараси белгилаб қўйилди, айрим турдаги хизматларнинг энг юқори таърифлари жорий қилинди.

Нархларни эркинлаштиришнинг кейинги босқичида (1993й.) келишилган улгуржи нархларни давлат томонидан тартибга солиш тўхтатилди. Қатъий белгиланган ва давлат томонидан тартибга солиб туриладиган нархларда сотиладиган товарлар ва кўрсатиладиган хизматларнинг сони анча қисқарди.

Нархларни эркинлаштиришнинг навбатдаги босқичида (1994й октябр, ноябр) халқ истеъмол моллари асосий турларининг нархлари эркин қўйиб юборилди, транспорт ва коммунал хизматларнинг тарифлари оширилди. Шундай қилиб, республикада иқтисодиётни ислоҳ қилишнинг биринчи босқичи нархларни босқичма-босқич (уч босқичда) тўлиқ эркинлаштириш билан тугади.

Нархларни эркинлаштириш аҳолини ишончли иқтисодий ва ижтимоий ҳимоялаш тадбирлари билан бирга олиб борилди. Давлат томонидан турли компенсациялар мақсадидаги жамғармалар тузилди, иш ҳақи, пенсия ва стипендияларнинг энг кам миқдори мунтазам суръатда ошириб борилди, болалар учун нафақалар жорий этилди. Аҳолининг муҳтож қисмига ёрдам кўрсатилди, имтиёзли солиқ ставкалари жорий этилди.

Мавзунини ўрганиш бўйича кўргазмалар материаллари

Нархга таъсир қилувчи омиллар

Товар ишлаб чиқаришдаги ижтимоий зарурий сарфлар (қиймат)

Турли хил тўғри солиқлар

Талаб ва таклиф нисбатлари

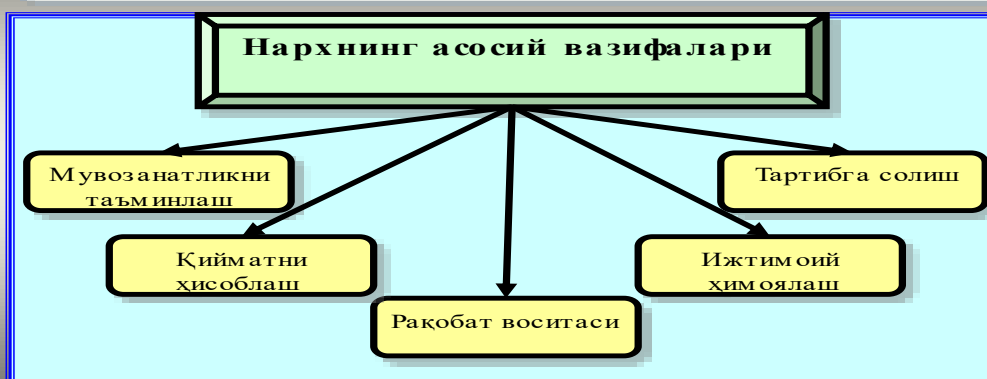
Товар ёки хизматнинг нафлилиги

Давлат иқтисодий сиёсати

Рақобат курашлари

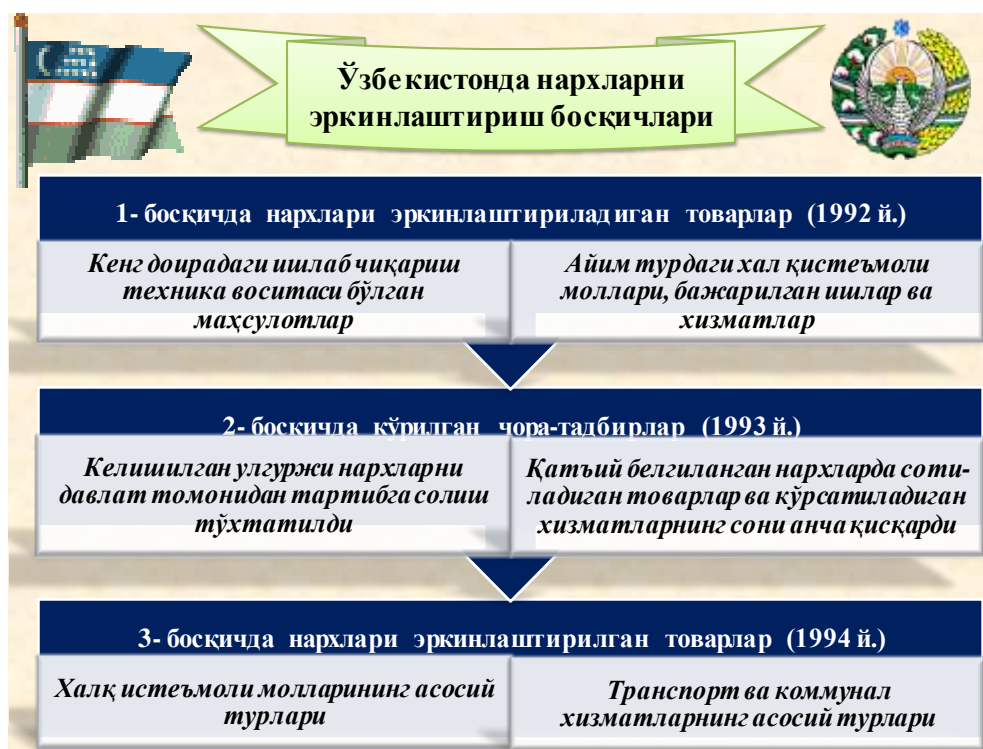
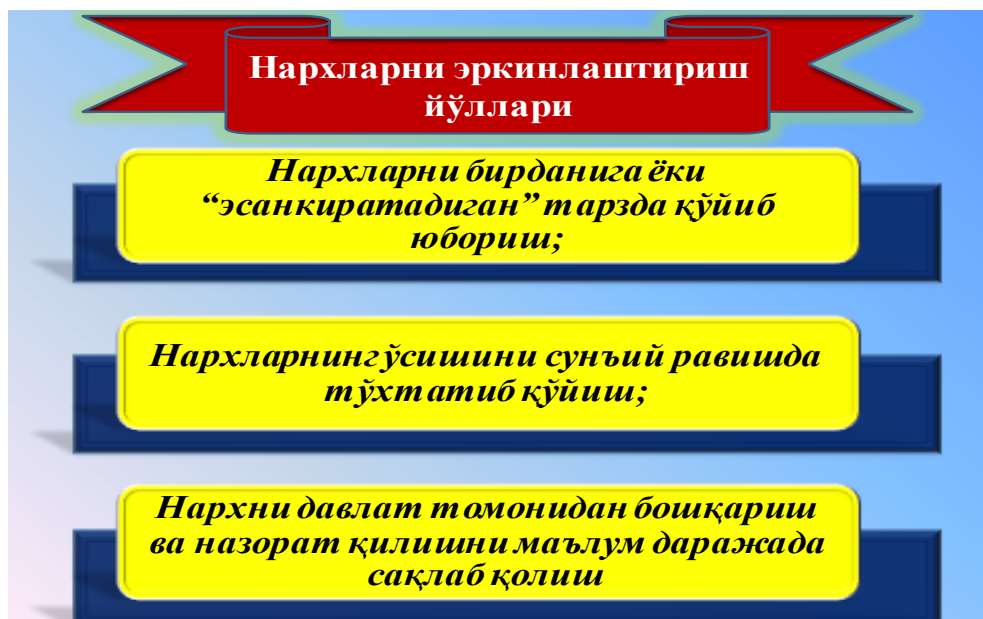
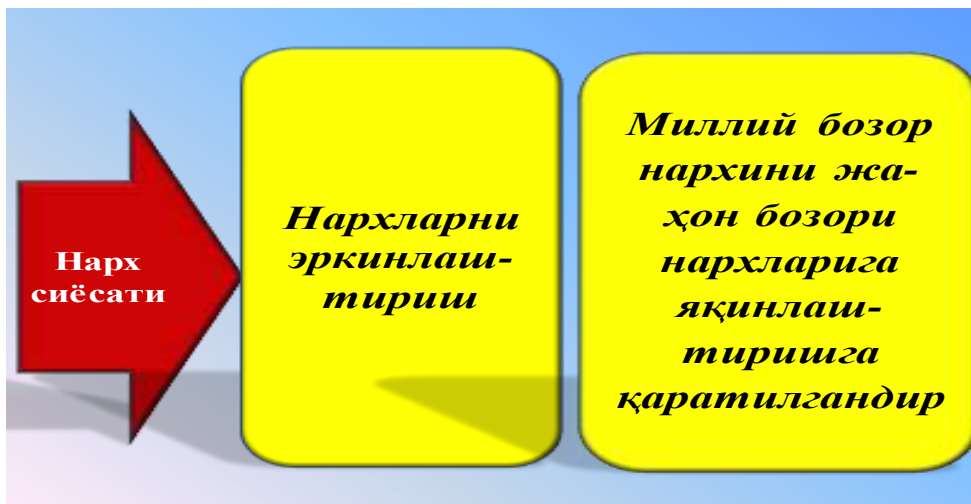
Пулнинг қадр-қиммати

Нарх вазифалари ва турлари

Нарх турлари

- 1 • Улгуржи нархлар;
- 2 • Чакана нархлар;
- 3 • Шартнома нархлар;
- 4 • Чегараланган нархлар;
- 5 • Дотацияланган нарх;
- 6 • Демпинг нарх;
- 7 • Нуфузли нарх
- 8 • Қатъий (стандарт) нархлар;
- 9 • Ўзгарувчан нархлар;
- 10 • Эркин бозор нархлари;
- 11 • Худудий нарх;
- 12 • Миллий бозор нархи;
- 13 • Жаҳон бозори нархи;

Билимларни баҳолаш ва такрорлаш учун савол ва топшириқлар

1. Нархнинг иқтисодий мазмунини тушунтиринг.
2. Нархнинг вазифаларини айтиб беринг.
3. Нархнинг эркинлаштирилиши деганда нимани тушунасиз?
4. Нархга таъсир этувчи асосий омилларни айтиб беринг.
5. Нарх воситасида рақобатни тушунтиринг.
6. Нарх диапозони деганда нимани тушунасиз?
7. Нарх асосий турларини айтинг ва уларга қисқача таърифини беринг.
8. Нархсиз рақобат деганда нимани тушунасиз?
9. Худудий нарх нима?
10. Ўзбекистонда нарх сиёсати амалга оширилишининг қандай хусусиятлари мавжуд?

Мавзуга оид тест саволлар

- 1. Эркин нарх – бу:**
 - A. Дотацияланган нарх.
 - B. Таклиф нарх, яъни сотувчи нархи.
 - C. Талаб нарх, яъни харидор нархи.
 - D. Бозорда талаб ва таклифга қараб шаклланадиган нарх .
- 2. Ўзбекистонда эркин нархга ўтишда қандай йўл танлаб олинди?**
 - A. Нарх-навони давлат бошқариши ва назорат қилишини сақлаб қолиш йўли танлаб олинди.
 - B. Нархларни сунъий равишда тўхтатиб бориш йўли танлаб олинди.
 - C. Нархларни «эсанкиратадиган» тарзда бирданига қўйиб юбориш йўли танлаб олинди.
 - D. Нархларни босқичма-босқич эркин қўйиш йўли танлаб олинди.
- 3. Нарх диверсификацияси нима?**
 - A. Товарнинг ҳар кун ҳар хил нархда сотилиш.
 - B. Нархнинг бозорда пасайиши.
 - C. Бозорда нарх ўзгариши.
 - D. Ҳар хил харидорга ҳар хил нархни белгилаш.
- 4. Нархлар оралиғидаги фарқларнинг пулдаги миқдорий ифодаси қандай ном билан аталади?**
 - A. Нарх кўрсаткичи.
 - B. Нарх диапозони.
 - C. Нарх чегараси.
 - D. Нарх паритети (нисбати).

5. Нарх-...:

- A. Қийматнинг ва нафлиликнинг пулдаги ифодаси.
- B. Бозор омили.
- C. Ишчи кучининг баҳоси.
- D. Товар қийматининг пулдаги ифодаси.

6. Бозор иқтисодиёти шароитида қандай нархлар амал қилади?

- A. Фақат шартномавий нархлар.
- B. Фақат эркин нархлар.
- C. Фақат бозор нархлари.
- D. Бу нархларнинг ҳаммаси.

7. Республикада нархлар қайси даврдан бошлаб эркинлаштирила бошланди?

- A. 1991 йилдан.
- B. 1993 йилдан.
- C. 1994 йилдан.
- D. 1992 йилдан.

8. Нарх тизими ўз ичига қандай нархларни олади?

- A. Иқтисодиётда амал қилиб турмайдиган барча нархларни.
- B. Давлат томонидан белгиланадиган ва тартибга солиб туриладиган нархларни.
- C. Жаҳон валютасини.
- D. Бозор хизматларини.

9. Давлат бюджети маблағлари ҳисобидан махсус арзонлаштирилган нархлар қандай ном билан аталади?

- A. Демпинг нарх.
- B. Улгуржи нарх.
- C. Нуфузли нарх.
- D. Дотацияланган нарх.

10. Нарх шаклланишига қандай омиллар таъсир кўрсатади?

- A. Товарнинг нафлилиги.
- B. Рақобат ва давлат сиёсати.
- C. Иқтисодий ҳаражатлар.
- D. Талаб ва таклиф, товарларнинг нафлилиги, рақобат ва давлат сиёсати, иқтисодий ҳаражатлар.

МАВЗУ 10. БОЗОР ИҚТИСОДИЁТИНИНГ ТАРТИБЛАНИШИ

Мавзуга оид саволлар:

1. Иқтисодиётни тартибга солишнинг моҳияти ва зарурияти
2. Давлатнинг иқтисодий роли ва вазифалари
3. Иқтисодиётни тартибга солишнинг методлари ва қуроллари

Мавзу бўйича билишингиз лозим бўлган янги ибора ва тушунчалар: бозорни тартиблаш, давлатнинг иқтисодий роли, давлат сектори, иқтисодий имтиёз, субсидия, макроиқтисодий сиёсат, маъмурий методлар, иқтисодий методлар.

1. Иқтисодиётни тартибга солишнинг моҳияти ва зарурияти

Иқтисодиёт назарияси тарихида давлатнинг иқтисодиётдаги роли масаласи илмий асосда дастлаб А.Смит томонидан кўриб чиқилган. Унинг “Халқлар бойлигининг табиати ва сабабларини тадқиқ қилиш ҳақида” (1776 йил) деган китобида бозор усуллари орқали иқтисодиётнинг ўзини- ўзи тартибга солишнинг зарурлиги таъкидлаб ўтилган. А.Смитнинг фикрича, хусусий товар ишлаб чиқарувчилар бозори давлат назоратидан тўлиқ озод бўлиши зарур. Ана шундагина истеъмолчилар талабига мос равишда ишлаб чиқарувчиларни ташкил қилиш имкони мавжуд бўлади. Бунда бозор воситасида тартибга солиш, ҳар қандай четдан аралашувисиз ишлаб чиқарувчиларни бутун жамият манфаатлари учун ҳаракат қилишга мажбур қилади.

А.Смит давлатнинг иқтисодий жараёнларига ҳар қандай аралашуви охир оқибатда фақат вазиятни ёмонлаштиради, деб ҳисоблайди. Бироқ, унинг мазкур назарияси 1929-1933 йилларда бозор иқтисодиётига асосланган деярли барча мамлакатларни қамраб олган иқтисодий инқироз даврида танқидга учрайди. Иқтисодий таназзул ва оммавий ишсизлик давлатнинг иқтисодий жараёнларига аралашувини кучайтиришни тақазо этади.

Давлатнинг иқтисодиётдаги ролини ошириш масаласи Ж.М. Кейнснинг “Иш билан бандлик, фоиз ва пулнинг умумий назарияси” (1936- йил) номли китобида ўз аксини топди. Бу китобда муаллиф давлат фискал ва кредитни тартибга солиш воситаларидан фойдаланиб, жамиятнинг ялпи талабини рағбатлантиришини ва аҳолининг иш билан бандлигини таъминлаши зарурлигини исботлайди.

Урушдан кейинги даврда Кейнс назариясидаги кўрсатмалар у ёки бу даражада бозор иқтисодиёти амалда устун бўлган барча мамлакатларда фойдаланилди. Шу билан бирга, давлатнинг иқтисодиётдаги ролини янада кўпроқ ошиб бориши рўй берди. Ҳозирги даврда давлат томонидан тартибга солишнинг муҳим мақсади

сифатида нафақат циклга қарши тартибга солиш ва иш билан бандлигини таъминлаш, балки иқтисодий ўсишнинг юқори даражасининг яхлит такрор ишлаб чиқариш жараёнини оптималлаштиришни рағбатлантириш тан олинди. Бугунги кунда иқтисодиётни бошқаришнинг пул назарияси, инфляция билан кураш муаммолари 1976 йилги Нобель мукофоти совриндори америкалик Мильтон Фиридман бошлиқ Чикаго мактаби олимлари томонидан зўр бериб ишлаб чиқилмоқда.

Иқтисодиётни давлат томонидан тартибга солишнинг неоклассик модели. Бу йўналишдаги иқтисодчилар давлатнинг жамиятдаги даромадларни оқилона тақсимлаш ва алоқацион, яъни иқтисодиётдаги ресурсларни самаралироқ жойлаштириш мақсадидаги вазифаларини эътироф этилади. Неоклассик йўналиш тарафдорларининг фикрига кўра, капиталнинг эркин оқиб туриши, тўсиқларни бартараф этиш учун ҳам давлатнинг тартиблаш механизми зарурлигини таъкидлайдилар.

Бозор иқтисодиёти бошқа номоддий тизимларга нисбатан катта устунликларга эга. У иқтисодиётнинг бош масаласини ҳал этишда бошқа иқтисодий тизимларга кўра кўпроқ ижобий натижа беришга қодир. Лекин бозор иқтисодиётининг ҳам ўзига хос муаммо ва камчиликлари мавжуд. Бу камчиликлар қуйидагилар:

- қайта тикланмайдиган ресурсларнинг сақлашини таъминлаб бера олмайди;

- атроф муҳитни муҳофаза қилиш каби долзарб муаммони ечишга қодир эмас;

- ижтимоий неъмат, жамоавий истеъмол учун керак бўлган товар ва хизматларни ишлаб чиқаришни рағбатлантириш механизмларига эга эмас;

- аҳоли турли қатламлари ўртасидаги моддий табақаланишни кучайтиради;

- фанда фундаментал тадқиқотларни рағбатлантирмайди;

- иқтисодий беқарорлик ва инқирозларни келтириб чиқаради ва уларга қарши курашолмайди;

- рақобат муҳитини ҳимоялашни кафолатламайди ва монополияларни вужудга келишига имконият яратади;

- аҳоли тўла бандлигини таъминлаб бера олмайди, ишсизликнинг юзага келиши ва кучайишига сабаб бўлади;

- ишсизларни ва бошқа тоифадаги иқтисодий ночор аҳоли қатламларини ижтимоий ҳимоялашга қодир эмас.

Юқорида зикр этилган, лекин бозор иқтисодиёти ўзидаги мавжуд механизмлар воситасида ечишга қодир бўлмаган, аммо ечилиши лозим бўлган бу ўткир ижтимоий ҳамда иқтисодий муаммоларни кимдир ҳал

қилиши, бозорнинг камчиликларини бартараф этмоғи лозим. Бозор тизими ҳукмронлик қиладиган жамиятда бундай масъулиятли вазифани ўз зиммасига оладиган ягона куч – давлат. Унинг бутун қонунчилиги, иқтисодий ва сотциал сиёсати, куч-қудрати, имконияти мавжуд муаммоларни ҳал этиш, бозорни тартибга солиш, унинг оқилона бошқаришни таъминлай олади.

Давлатнинг бозор иқтисодиётига аралашуви ва уни тартибга солишдаги роли асосан қуйидагилардан келиб чиқади ва зарурият ҳисобланади: жамиятнинг мамлакат хавфсизлигини таъминлаш, муҳофаа, экология, фундаментал фан ва бошқа муаммоларни бартараф этиш давлат томонидан маблағ билан таъминланади. Бу соҳадаги жараёнлар давлат томонидан бошқарилади:

- моддий бойликларга ва даромадларнинг қайта тақсимланиш йўли билан аҳолини ижтимоий ҳимоялаш;
- давлат сектори орқали иқтисодиётга таъсир этиш;
- вақти-вақти билан иқтисодиётнинг самарали фаолият кўрсатишга қаратилган ислохотлар ўтказиш;
- иқтисодий ўсишни барқарорлаштириш ва тартибга солиш.

Бозор иқтисодиёти шароитида ишлашни истаганларнинг барчасининг меҳнат қилиш ҳуқуқининг тўла таъминланишини кафолатлаб бўлмайди. Шу сабабли давлатнинг бу ўткир муаммони ҳал этишга аралашуви, ишсизликни пасайтириш чораларини кўриши талаб қилинади.

Бозор иқтисодиёти монополия, инфляция, умумий иқтисодий фаолият пасайиши кабиларга курашиш қобилиятига эга эмас. Бозор ўз ички резервалари билан буларнинг олдини ололмайди. Бундай шароитда ҳам давлат ташаббуси ва аралашуви зарур ҳисобланади.

Юқорида таъкидлаганлардан шу нарса келиб чиқадики, жамиятдаги мувозанатни таъминлаш учун бозор иқтисодиёти тартибга солишга муҳтож ва давлат ўз фаолияти билан бозор фаолиятини тўлдириб боради. Бу борада ривожланган мамлакатлар тажрибалари яққол мисол бўла олади. Соф бозор иқтисоди деярли йўқ, у аллақачон аралаш иқтисодиётга айланган.

2. Давлатнинг иқтисодий роли ва вазифалари

Иқтисодиётнинг давлат томонидан тартибланиши ва бошқарилишининг асосий мақсади иқтисодий мувозанатга эришиш ва шу асосда тушқинлик ва тангликни олдини олиш, ижтимоий ишлаб чиқаришнинг барқарор ўсишини таъминлаш, миллий иқтисодиёт равнақи учун инкониятлар яратиш, шунингдек, аҳолининг турли табақалари ўртасида ижтимоий мувозанатга эришишдан иборатдир.

Иқтисодиётни давлат томонидан тартибга солишда бозор механизмининг самарали ишлаши учун шарт-шароит яратиш муҳим аҳамият касб этади. Бунда давлат рақобатни рағбатлантириш орқали бозор тизимини сақлашни ўз зиммасига олади. Бозор ўз - ўзини бошқариш мувозанатини барқарор сақлашга қодир эмаслиги амалда давлат механизмларидан фойдаланиш заруратини туғдиради. Бунда давлат куйидаги вазифаларни бажаради:

- иқтисодиёт субъектларининг фаолият олиб бориш қоидаларини белгилайди;

- аҳолини бозор шароитлари тўғрисида ишончли ахборотлар билан таъминлайди;

- барқарор иқтисодий муҳитни таъминлайди;

- иқтисодиёт субъектлари ўртасидаги мунозара, бахс, зиддиятларни ҳал қилишда кўмаклашади;

- рақобат муҳитини сақлаш мақсадида монополияга қарши курашади;

- аҳолини бозорнинг салбий, зарарли оқибатларидан химоя қилади;

- инфратузилмаларни шакллантиради ва уларнинг ривожланишини таъминлайди;

- макроиқтисодий барқарорликни таъминлашга кўмаклашади;

- монетар сиёсат воситасида кучли инфляциянинг олдини олади.

Иқтисодиёт кўпчилик субъектларни ўзаро боғланган фаолияти натижасидир. Ишлаб чиқаришнинг ижтимоийлашуви муқаррар бўлганлигидан макроиқтисодий миқёсидаги алоқа ва боғланишларни уюштиришини давлат ўз қўлига олади. Тадбиркорлик хатари бор экан, улар давлатнинг ёрдамига мухтож бўладилар. Давлат тадбиркорлик эркинлигини, бозор қоидаларига амал қилишни назорат остига олади. У иқтисодиётни тартибга солишда фаол қатнашади. Иқтисодиётни давлат томонидан тартибланиш деганда давлатнинг ўз чора тадбирлари, ўзининг иқтисодий сиёсати орқали такрор ишлаб чиқаришга таъсир этиши тушунилади.

Давлат иқтисодиётни тартиблар экан, макроиқтисодиёт фаолиятини рағбатлантириш орқали ишлаб чиқаришни барқарорлашуви ва ўсишини таъминлайди. Умумиқтисодий мувозанатга эришиш миллий иқтисодиётни келажаги учун йўл очиш, даромадларни қайта тақсимлаш воситасида социал мувозанатга эришиш кабиларни мўлжаллайди. Бозор иқтисодиёти шароитида давлат мулк соҳиби ва тадбиркор сифатида, ҳамда истеъмолчи сифатида майдонга чиқади. Тадбиркор сифатида товар ва хизматлар ишлаб чиқариб сотади, истеъмолчи сифатида эса товар ва хизматларни сотиб олади.

Давлатнинг иқтисодий тартиблаш механизмида жамиятда сиёсий, ижтимоий барқарорликни таъминлаш мақсадида аҳолининг иқтисодий жihatдан ночор яшаётган гуруҳларини ижтимоий ҳимоялаш муҳим ўрин эгаллайди.

Шу мақсадда давлат миллий даромадни тақсимлашни амалга оширади. Ундан ташқари, жамиятда макроиқтисодий барқарорликни таъминлаш ҳам иқтисодни тартиблашнинг муҳим йўналиши ҳисобланади. Бу борада давлат иқтисодий рўй берадиган циклик ривожланиш салбий оқибатларини енгиб ўтишга кўмаклашади.

Давлат ўз мулкига таянган ҳолда, бошқа мулк субъектлари сингари тадбиркорлик билан шуғулланиш, ҳеч қачон монопол мавқега эга бўлмаслиги лозим.

Демак, давлат мамлакат ишлаб чиқариш воситаларининг бир қисмига эга сифатида бевосита ишлаб чиқариш жараёнини ташкил қилади. Ушбу фаолият орқали у бошқа секторларнинг ривожланишига кўмаклашади, чунки у фан-техника инқилобини амалга ошириш инқониятига эга ва шу орқали мамлакат иқтисодий самарали ривожланиши учун имконият яратишга кўмаклашади. Бунга имкон берадиган асосий ресурслар, ер ости бойликлари, энергетика, темир йўл, автомобил йўллари унинг қўлида ва улар жамият манфаатлари йўлида ишга солинади.

Давлат корхоналарида ишлаб чиқилган товар ва хизматлар нисбатан паст даражадаги ёки ишлаб чиқариш ҳаражатларига яқин бўлган (таннархга) баҳоларда сотилиши лозим, бу билан давлат аҳоли турмуш даражасига ижобий таъсир кўрсатиши мумкин.

Бундан ташқари, давлат хусусий, жамоа, ширкат, фермер ва бошқа тоифадаги корхоналардан товарлар сотиб олиши (бундай иқтисодий чоралар айниқса айрим товарлар ва хизматларга талаб паст бўлиб, нархлар тушган пайтларда катта ижобий самара беради) ёки зарурият туғилганда товар ва хизматларни сотиши мумкин.

3. Иқтисодий тартибга солишнинг методлари ва қуроллари

Бозор иқтисодий тартибга солишнинг давлат томонидан тартибга солиши ва бошқарилиши заруриги хусусида юқорида қисман тўхталиб ўтдик. Бу борада давлат турли усуллар ва механизмлардан оқилона фойдаланади, ундан кўзланган асосий мақсад - мамлакат иқтисодий тартибга солишнинг ривожлантириб, ўз фуқаролари турмуш даражасини ошириш, социал ҳимоялаш ва, пировард натижада, халқ фаровонлигини оширишдир.

Бозор иқтисодий тартибга солишнинг давлат томонидан тартиблашда икки хил методлар қўлланилади:

- маъмурий методлар;
- иқтисодий методлар.

Иккала турдаги методлар бир-бирини тўлдириши ва ягона механизм каби ҳаракат қилиши лозим, акс холда кўзланган мақсадга эришиб бўлмайди.

Бозорни тартиблашда қўлланиладиган маъмурий методлар давлатнинг иқтисодиётга бевосита, тўғридан-тўғри аралашувини англатади. Бозорга аралашувни давлат мулкани кенгайтириш, тадбиркорлик фаолияти билан шуғулланиш, товар ва хизматларни истеъмол қилиш, кредитлар бериш кабилар орқали амалга оширилади. Давлатнинг иқтисодий сектори электрон энергетика, темир йўл ва ҳаво транспорти, атом энергетикаси каби тармоқларда, ялпи ишлаб чиқариш капитали бағоят катта бўлган соҳаларда кенг тарқалган.

Бозорни тартибга солишда қўл келадиган маъмурий методларга қуйидагилар киради:

- бозор тизимининг барча бўғинлари ўртасидаги муносабатларни тартибга келтиришга ва ривожлантиришга қаратилган қонунларни қабул қилиш ва ижросини таъминлаш;

- бошқа бозор субъектларига давлат кредитларини бериш;

- давлат мулкига асосланган корхоналарни ташкил қилиш ва уларни бошқариш;

- давлат корхона ва муассасалари томонидан товар ва хизматларни истеъмол қилиш;

- ижтимоий-иқтисодий ривожланишнинг Давлат дастурларини ишлаб чиқиш, уларнинг бажарилишини таъминлаш;

- бозорларда монполияга қарши қўлланиладиган методлар.

Улар ёрдамида монополияларнинг иқтисодиётга келтирадиган зарарларини бартараф этиш ёки камайтириш чоралари кўрилади.

Ушбу мақсадларда давлат томонидан баҳоларга аралашини, монополиялар фаолиятини чеклаш, рақобатли муҳит яратиш ва бошқа маъмурий методлар қўлланилади:

- айрим иқтисодий фаолият турларини умуман ман этиш, кескин тартибга солиш, қатъий чегаралаш орқали табиат инъомларидан тўғри фойдаланиш, экологик муҳитни муҳофазалаш;

- иқтисодиёт ва атроф муҳитни ҳимоя қилиш мақсадида турли миллий стандартлар ишлаб чиқиш ва уларнинг ижросини қаттиқ назорат қилиш;

- иқтисодий ночор аҳоли қатламларининг манфаатларини ҳимоя қилиш, яъни уларнинг камбағаллик ва қашшоқлик даражасига тушмаслик чора - тадбирларини ишлаб чиқиш ва амалга ошириш;

- жахон хўжалиги тизимида мамлакат миллий манфаатларни ҳимоя қилиш (экспорт лицензияси, давлат томонидан капитал экспорти ва импортини назорат қилиш, инвестиция сиёсати);

- давлат сектори корхоналарига нисбатан маъмурий чораларга асосланган мақсадли дастурларни амалга ошириш.

Иқтисодиётнинг тартибга солишнинг иқтисодий меътодлари, уларнинг маъмурий методларидан фарқли ўлароқ, давлатнинг иқтисодиётга билвосита, яъни тўғридан-тўғри эмас, балки турли иқтисодий механизмлар воситасида аралашувини англатади. Буларга қуйидагилар киради:

- пул массаси ва айланиш тезлигини назорат қилиш;
- кредит тизимини шакллантириш ва кредит сиёсатини амалга ошириш;
- бюджетни шакллантириш ва тақсимлаш;
- солиққа тортиш;
- ижтимоий дастурларни қабул қилиш ва амалга тадбиқ қилиш;
- инфляцияга қарши чора-тадбирлар;
- аҳоли бандлигини таъминлаш чоралари.

Давлатнинг бозор иқтисодиётига аралашуви, унинг тартибга солиш жараёни катта эҳтиёткорлик талаб қилиб, маъмурий ва иқтисодий усулларни бошқариш ва тартибга солишда давлатнинг роли каттадир. Давлат иқтисодиётга фаол аралашиб, бозор механизмининг амал қилишига кўмаклашади, рақобатчилик муҳитини яратиб, аҳолини бозорнинг салбий оқибатларидан ҳимоялаш чора-тадбирларини кўради. Бозор иқтисодиётини давлат томонидан бошқариб, тартибга солишдан асосий мақсад – бозор муносабатларини муайян маълум йўналишлар асосида ривожлантириб, иқтисодий танглик ва қийинчиликларнинг олдини олиш ҳамда аҳоли турмуш даражасини пасайишига йўл қўймасликдан иборатдир. Бунга бозор муносабатлари асосида ривожланган илғор мамлакатлар эришган ютуқлар мисол бўла олади. Бозор иқтисодиёти эндигина ривожланаётган Ўзбекистон Республикасида давлат томонидан тартибга солинадиган ва бошқариладиган, ижтимоий йўналтирилган бозор иқтисодиётини шакллантириш мақсадида иқтисодий ислохотлар муваффақиятли тарзда амалга оширилмоқда. Ушбу ўзгаришларда давлат муҳим вазифаларни бажариб, иқтисодиётни тартиблаш ва бошқариш томонларини таркиб топтирмоқда.

Ҳар қандай жамият «нима ишлаб чиқаради?, қандай ишлаб чиқарилади?, ким фойдаланади?, кимларга мўлжалланган?»- деган савол қўйиш ва унга жавоб топиш лозим бўлади. Ушбу саволларга жавоб беришга қараб, иқтисодиёт тизимлари бир-биридан фарқ

қилади. Шу саволларга қай тариқа жавоб топишга қараб, уларни тартиблаш ва бошқариш механизмлари ҳам турлича бўлади.

Якка ҳокимликка асосланган режали иқтисодиёт асосан давлатнинг маъмурий воситалари ва буйруқлари орқали бир марказдан туриб тартибга солинади ва бошқарилади. Аммо бундай бошқариш, тартибга солиш иқтисодий субъектлар эркинликларини, фаоллигини ва ташаббускорлигини чеклайди. Бунинг натижасида янгиликка интилиш, изланиш каби ҳарактерлар бўлмайди. Иқтисодиёт маълум тор доирада, буйруқлар таъсири остида ривожланади.

Бозор иқтисодиёти шароитида нарх иқтисодиётни тартиблашнинг энг муҳим воситаси ҳисобланади. Чунки нархнинг чекловчи самараси мавжуддир, яъни бозор иқтисодиётида товарлар ва хизматлар нархларга мувофиқ ишлаб чиқарилади, истеъмол қилинади ва қайта тақсимланади. Нархлар ўзгариб туриши ишлаб чиқарувчиларнинг ҳатти - ҳаракатларига таъсир кўрсатади. Унинг таъсири остида товар ва хизматларнинг шакллари, сифати ва турлари ўзгаради. Бозордаги нарх - навога қараб ишлаб чиқаришни кенгайтирадилар, ёки аксинча, ишлаб чиқариш ҳажмини қисқартирадилар умуман тўхтатиб қўядилар. Нархлар воситасида тармоқ ичидаги ва тармоқлараро рақобат вужудга келади. Шу сабабли давлатнинг иқтисодиётни тартиблаш борасидаги фаолиятининг ажралмас қисми - нархларни тартибга солиш борасидаги сиёсатдир. Ушбу сиёсат орқали давлат нархларнинг шаклланишини тартибга солади.

Давлатнинг иқтисодиётни тартиблаш механизмида жамиятда сиёсий, ижтимоий барқарорликни таъминлаш мақсадида аҳолининг иқтисодий жиҳатдан ночор яшаётган гуруҳларини ижтимоий ҳимоялаш муҳим ўрин эгаллайди.

Шу мақсадда давлат даромадларини қайта тақсимлашни амалга оширади. Ундан ташқари, жамиятда макроиқтисодий барқарорлик таъминлаш ҳам иқтисодни тартиблашнинг муҳим йўналиши ҳисобланади. Бу борада давлат иқтисодиётда рўй берадиган циклик ривожланишнинг салбий оқибатларини енгиб ўтишга кўмаклашади.

Иқтисодиётни давлат томонидан тартибга солишда қуйидагилар муҳим аҳамият касб этади. Давлат ўз мулкига таянган ҳолда бошқа мулк субъектлари сингари, тадбиркорлик билан шуғулланиши, ҳеч қачон монопол мавқега эга бўлмаслиги лозим.

Демак, давлат мамлакат ишлаб чиқариш воситаларининг бир қисмига эга сифатида бевосита ишлаб чиқариш жараёнини ташкил қилади, режалаштиради ва уни назорат қилади. Ушбу фаолият орқали бошқа секторларнинг ривожланишига кўмаклашади, чунки у янги техника - технология инқилобини амалга ошириш имкониятига эга, шу

орқали мамлакат иқтисодиётини самарали ривожланиши учун имконият яратишга хизмат қилади.

Иқтисодни давлат томонидан тартиблаш ва бошқаришнинг энг муҳим шаклларида бири – дастурлаш ва режалаштиришдир. Иқтисодиётнинг ривожланишини режалаштириш (истикболни аниқлаш), прогнозлаштириш, қисқа муддатларга (1-2 йил), ўрта (5 йил) ва узоқ муддатга (20 йил) га мўлжалланиши мумкин. Бу режаларда иқтисодиётнинг ҳозирги ҳолати, бозор структурасининг ўзгариб бориши тенденциялари, келгусида иқтисодий аҳвол қандай бўлиши, қандай натижаларга эришиш мумкинлиги башорат қилинади.

Ушбу прогнозлар бўйича дастурлар ишлаб чиқилади. Бу дастурларда иқтисодиёт ривожланишининг моддий ва социал мақсадлари кўрсатилади. Ушбу мақсадларни амалга ошириш бўйича капитал маблағлар ҳажми билан талаб ўртасидаги нисбатлар ўрганилади, импорт ва экспорт ҳисобга олинади, тармоқлараро баланслар тузилади, ҳар томонлама муҳокама этилиб, тегишли хулосалар қилингандан кейин, шу асосда иқтисодиёт ривожланишининг умумдавлат дастури асосида режалар қабул қилинади.

Бозор иқтисодиёти ва мулкчилик шакллари хилма-хиллиги шароитида дастур ва режалар давлат корхоналари учун директив (кўрсатма), хусусий сектор учун эса таклиф характерга эга бўлади.

Ушбу режаларни амалга оширишда ишбилармон соҳибкорларга уларни рағбатлантириш мақсадида турли имтиёзлар, яъни солиқ тўлашда, кредит, субсидия (ёрдам, нархлар ўртасидаги фарқ)лар, хомашё, ёқилғи, асбоб-ускуналар олишда, товарларни экспорт қилишда имтиёзлар берилиши кўзда тутилади.

Умуман иқтисодиётни давлат томонидан дастурлаш ва режалаштиришдан мақсад, бозор иқтисодиётида юз бериши мумкин бўлган турли номуносивбликлар ва ортиқча ишлаб чиқариш, инқирозларнинг олдини олишдан иборатдир.

Айтилганлардан ташқари, давлат бозор иқтисодиётини ривожлантиришнинг асосларидан бири бўлган рақобат механизмнинг тўлиқ ишлаши учун иқтисодий монополизмга қарши чоратадбирларни амалга оширади.

Бюджет даромадларни тақсимлаш ва қайта тақсимлаш, ишлаб чиқарувчиларни рағбатлантириш ва рақобатни кучайтиришда давлатнинг иқтисодий қуроли бўлиб хизмат қилади. Бунда жаҳон солиқ тизими андозасидан ҳам оқилона фойдаланиш кўзда тутилади.

Мавзуни ўрганиш бўйича кўргазмали материаллар

Иқтисодий давлат томонидан тартибга солиш

Бу жамият аъзоларининг эҳтиёжларини қонириш даражасини ошириш учун чекланган ишлаб чиқариш ресурсларидан янада самарали фойдаланишни таъминловчи, умумий иқтисодий мувозанатга эришишга йўналитирилган, ижтимоий такрор ишлаб чиқариш жараёнини ташкил этиш бўйича давлатнинг фаолиятидир.

Давлатнинг иқтисодий роли ва вазифалари

- иқтисодий субъектларнинг фаолият олиб бориш қоидаларини белгилайди;
- Аҳолини бозор шароитлари тўғрисида ишончли ахборотлар билан таъминлайди;
- Барқарор иқтисодий муҳитни таъминлайди;
- Иқтисодий субъектлар ўртасидаги мунозара, баҳс, зиддиятларни ҳал қилишга кўмаклашади;
- Рақобат муҳитини сақлаш мақсадида монополияларга қарши курашади;
- Аҳолини бозорнинг салбий, зарарли оқибатларидан ҳимоя қилади;
- Инфратузилмани шакллантиради ва уларнинг ривожланишини таъминлайди;
- Макроиқтисодий барақарорликни таъминлашга кўмаклашади;
- Монетар сиёсат воситасида кучли инфляциянинг олдини олади.

Бозорни тартиблашда қўлланиладиган маъмурий методлар давлатнинг иқтисодийга бевосита, тўғридан тўғри аралашувини англатади

Бевосита таъсир қилиш усуллари

- Таъқиқлаш, руҳсат бериш ва мажбур қилиш*
- Иқтисодийнинг айрим бўғинлари – транспорт, алоқа, атом ва электр энергетикаси, коммунал хизмат ва бошқа соҳаларни бевосита бошқариш*
- Нархлар ва иш хақини “музлатиб” қўйиш сиёсати*
- Иш билан бандлик хизмати фаолияти (меҳнат биржалари)ни ташкил қилиш*
- Иқтисодий соҳани тартибга солишни кўзда тутувчи қонунларни ишлаб чиқиш ва қабул қилиш*

Билвосита таъсир қилиш усуллари

ПУЛ-КРЕДИТ СИЁСАТИ	БЮДЖЕТ-СОЛИҚ СИЁСАТИ
Хисоб ставкасини тартибга солиш	Бюджет харажатларини ўзгартириш
Молия-кредит муассасаларининг банкдаги захиралари минимал ҳажмини ўрнатиш ва ўзгартириш	Бюджет даромадларини ўзгартириш
Давлат муассасаларининг қимматли қоғозлар бозоридаги операциялари	

Билимларни баҳолаш ва такрорлаш учун савол ва топшириқлар

1. Иқтисодиётни тартибга солишнинг моҳияти.
2. Иқтисодиётни давлат томонидан тартибга солишнинг заруриятини асослаб беринг.
3. Иқтисодиётни тартибга солишнинг мақсади ва вазифаларини айтиб беринг.
4. Иқтисодиётни тартибга солишда давлатнинг роли тўғрисида илмий қарашлар.
5. Бозор иқтисодиётини давлат томонидан тартиблашда қандай методлар қўлланилади?
6. Бозорни тартибга солишда қўл келадиган қанақа маъмурий методларни биласиз?
7. Иқтисодиётни тартибга солишнинг иқтисодий механизмларини тушунтириб беринг.

Мавзуга оид тест саволлар

- 1. Бозор ўз-ўзини бошқаришидан келиб чиқиши мумкин бўлган асосий салбий оқибат нима?**
 - A. Бозор инқироzi.
 - B. Бозорнинг монополлашиб кетиши.
 - C. Ижтимоий адолатнинг пайдо бўлиши.
 - D. Солиқларнинг кўпайиши.
- 2. Даромадларни тақсимлаш муаммосини давлат қандай хал қилади?**
 - A. Бойлардан пулни олиб камбағалларга бериш орқали.
 - B. Муаммони бозорнинг ихтиёрига қолдириш орқали.
 - C. Пул - кредит сиёсат ёрдамида.
 - D. Фискал сиёсати дастаклари ёрдамида.
- 3. Давлат бозор иқтисодиётини тартибга солишда қандай усуллардан фойдаланади?**
 - A. Иқтисодий.
 - B. Маъмурий.
 - C. Буйруқбозлик.
 - D. Иқтисодий ва мамурий.
- 4. Давлатнинг пулга бўлган талаб ва таклифни ўзгартириш борасидаги сиёсати қандай сиёсат деб юритилади?**
 - A. Пул-кредит.
 - B. Фискал.

- C. Дискрет-фискал сиёсат.
- D. Монетар.

5. Давлат бюджети даромадининг молиялаштириш усулларини кўрсатинг.

- A. Пул эмиссияси.
- B. Давлат заёмларини чиқариш.
- C. Давлат бюджетига солиқ тушумларини кўпайтириш.
- D. Юқоридаги барча жавоблар тўғри.

6. Бозор иқтисодиётини давлат томонидан тартиблашнинг неча хил методи мавжуд?

- A. 1;
- B. 4;
- C. 3;
- D. 2;

7. Бозор иқтисодётининг давлат томонидан тартиблашнинг қайси методлари қўлланилади?

- A. Ижтимоий ва сиёсий методлар.
- B. Моддий ва маънавий методлари.
- C. A ва B жавоблар тўғри.
- D. Маъмурий ва иқтисодий методлар.

8. Бозор иқтисодиётни тартибга солиш вазифасини қандай бажаради?

- A. Талаб ва таклиф нисбатига мувофиқ иқтисодий ресурсларни тармоқлар ўртасида оқиб ўтишини таъминлаш орқали.
- B. Ишлаб чиқаришни узлуксиз такрорлаб туриши орқали.
- C. Маҳсулотни истеъмолчиларга етказиб бериш орқали.
- D. Иш кучини мунтазам такрор ишлаб чиқаришга хизмат қилиш орқали.

9. Давлат томонидан тартибга солишнинг бевосита усуллари - бу:

- A. Товар ва хизматларнинг давлат томонидан харид қилиниши.
- B. Давлат трансферт тўловлари.
- C. Очиқ бозордаги операциялар.
- D. Фойдага солинадиган солиқлар.

10. Давлатнинг солиқларни тартибга солиш сиёсати қуйидагилардан қайси бирида ифодаланади?

- A. Монетар сиёсатда.
- B. Фискал сиёсатда.
- C. Пул миқдорини ўзгартиришга қаратилган сиёсатда.
- D. Ташқи иқтисодий сиёсатда.

МАВЗУ 11. АГРАР МУНОСАБАТЛАР

Мавзуга оид саволлар:

1. Аграр муносабатлар ва уларнинг хусусиятлари
2. Ер рентаси ва унинг турлари. Ер нархи
3. Агрофирмалар ва агросаноат бирлашмалари
4. Ўзбекистонда аграр ислохотлар ва янги аграр муносабатларнинг шаклланиши

1. Аграр муносабатлар ва уларнинг хусусиятлари

Ишлаб чиқаришнинг асосий ресурсларидан бири - табиий ресурслардир. Табиий ресурсларга нафақат ернинг ўзи, балки барча ер устки ва ер ости табиий бойликлари (ўрмонлар, дарёлар, ҳаво, қазилма бойликлар ва ҳоказолар) киради. Ишлаб чиқариш мақсадларида фойдаланадиган барча табиий ресурсларни 2 турга бўлиш мумкин:

- қайта тикланадиган;
- қайта тикланмайдиган.

Қайта тикланадиган табиий ресурсларга такрор ишлаб чиқарилиши мумкин бўлган ресурслар киради. Масалан, ўрмонлар кесилгандан кейин яна ўсиб чиқади, яъни тикланади, дарёдаги сувларни ишлатгандан кейин, яна қорлар эриб, оқишда давом этади. Қайта тикланмайдиган табиий ресурсларга ер ости қазилма бойликлари киради. Бир марта қазиб олгандан кейин, улар тамоман тугайди ва уларни қайта тиклаш имкони мавжуд эмас. Табиий ресурсларнинг муҳим таркибий қисми ер ҳисобланади. Аграр соҳада ишлаб чиқариш кўп жиҳатдан ер билан боғлиқ бўлиб, у асосий мулк ҳисобланади. Унинг ўзига хос жиҳати шундаки, уни кўчириб, бошқа бир жойга олиб бориб бўлмайди. Ёки ернинг нархи ошишига қараб майдонини кенгайтиришнинг ҳам иложи йўқ. Ер чекланган, уни ишлаб чиқариб бўлмайди, аммо фойдаланилмайдиган ерларни инвестиция сарфлаб кўпайтириш мумкин. Масалан, куруқ ерларни суғориш, ботқоқ ва заҳ ерларни қуритиш.

Бизнинг мамлакатимизда ер давлат мулки ҳисобланиб, у узок муддатда ижара сифатида фойдаланишга берилади. Шунингдек, қишлоқ хўжалигида муҳим ишлаб чиқариш воситаси ҳисобланган ер пул билан баҳоланмаслиги, яъни қиймати ўлчанмаслиги туфайли, капитал қиймати таркибида ҳисобга ҳам олинмайди. Лекин қишлоқ хўжалигида аграр муносабатларни ерсиз тасаввур қилиб бўлмайди.

Ер ҳамда ер усти ва ер ости бойликлари аксарият қисмининг қатъий чекланганлиги аграр соҳадаги, яъни қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари ишлаб чиқариш билан боғлиқ бўлган иқтисодий

муносабатларнинг миллий иқтисодиётнинг бошқа соҳа ва тармоқларидаги иқтисодий муносабатлардан муайян даражада фарқлантиради. Шу сабабли «Иқтисодиёт назарияси» фани таркибида аграр муносабатлар алоҳида ўрганилади.

Аграр муносабатлар деб - ерга эгалик қилиш, тасарруф этиш ва ундан фойдаланиш билан боғлиқ бўлган муносабатларга айтилади. Қишлоқ хўжалигида такрор ишлаб чиқаришнинг муҳим хусусиятларидан бири шундаки, бу ерда ишлаб чиқариш жараёни бевосита тирик мавжудотлар - ер, ўсимлик, чорва моллари билан боғлиқ бўлади ва табиий қонунлар иқтисодий қонунлар билан боғланиб кетади. Бунда ер меҳнат қуроли ва меҳнат предмети сифатида қатнашади. Ернинг бошқа ишлаб чиқариш воситаларидан фарқи шундаки, ундан фойдаланиш жараёнида у ейилмайди, эскирмайди, аммо унумдорлигини йўқотиб боради. Шунинг учун ундан тўғри фойдаланиш катта аҳамият касб этади.

Ернинг ҳосил бериш қобилиятига тупроқ унумдорлиги дейилади. Ердан олинадиган ҳосил кўпроқ тупроқ унумдорлигига боғлиқ. У икки турга бўлинади:

- табиий унумдорлик;
- иқтисодий унумдорлик.

Узоқ йиллар давомида кишиларнинг ҳеч қандай аралашувисиз, табиий ўзгаришлар натижасида ернинг устки қатламида ўсимлик «озикланиши» мумкин бўлган турли моддаларнинг вужудга келиши **ернинг табиий унумдорлиги** дейилади.

Агар тупроқ унумдорлиги кишиларнинг табиатга таъсири натижасида, яъни тупроқ таркиби ва дехқончилик усулларини яхшилаш сунъий йўл билан, масалан, ерни органик ва кимёвий ўғитлаш, ишлаб чиқаришни механизациялаш, илмий асосланган суғориш, ирригация ва мелиорация каби ишлаб чиқариш усулларини жорий қилиш ҳамда бошқа шу каби йўллар билан амалга оширилса, бу **иқтисодий унумдорликни** ташкил қилади.

Қишлоқ хўжалигидаги иқтисодий муносабатлар ҳам, иқтисодиётнинг бошқа тармоқлари сингари, ишлаб чиқариш омилларининг бевосита бирикиши асосида содир бўлади. Бунда ишчи кучи фаол бўлиб, асосий ролни ўйнайди.

Қишлоқ хўжалигида ишлаб чиқариш жараёни мавсумийлиги билан ҳам ажралиб туради. Миллий иқтисодиётнинг бошқа тармоқларидан фарқли ўлароқ, қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқариши мавсумийлигининг икки жихати бор:

Биринчидан, қишлоқ хўжалик маҳсулотларини етиштириш вақти йил давомида 7-8 ойни ташкил этади (маҳсулотни экиб, уни йиғиб-

териб олгунга қадар). Қолган 4-5 ой давомида қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари ишлаб чиқариш жараёни деярли тўхтайди.

Иккинчидан, қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини ишлаб чиқариш вақти, яъни экинларни экиш, уларга ишлов бериш, ҳосилни йиғиб олиш вақти одатда 2-3 ойни ташкил этади, яъни қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини етиштириш вақтидан 2-3 марта кам. Бу ҳол қишлоқ хўжалигида мавжуд бўлган меҳнат воситаларидан, яъни техника, турли экиш ҳамда маҳсулотларни йиғиб олиш асбоблари ва шу кабилардан ҳамда ишчи кучидан фойдаланиш вақтига бевосита таъсир ўтказади. Бошқача қилиб айтганда, бу меҳнат воситаларидан ҳамда ишчи кучидан йилнинг маълум муддатларидагина самарали фойдаланилади, қолган вақтда эса улар бекор туради. Масалан, сеялкадан фақат экиш давомида фойдаланилса, ғалла ўриш комбайнлари, пахта териш машиналари эса йилига 20-30 кун йиғим-терим пайтида ишлатилади, холос. Шунинг учун ҳам қишлоқ хўжалигида меҳнатнинг капитал ва энергия билан қуролланиш даражаси моддий ишлаб чиқаришнинг бошқа тармоқларига нисбатан юқори бўлишини тақозо этади. Лекин бу ерда асосий ва айланма капитал ҳаракати сустроқ, иқтисодий самарадорлиги эса нисбатан пастроқ. Қишлоқ хўжалигининг бу жиҳати ишни ташкил қилиш ва унинг самарадорлигини оширишга жиддий таъсир кўрсатади. Бизнинг мамлакатимизда аҳолининг нисбатан зичлиги ва қишлоқ хўжалигига яроқли ерларнинг чекланганлигини ҳисобга олиб, ерга хусусий мулкчилик жорий қилинмади, унга давлат мулки сақлаб қолинди. Лекин, бозор иқтисодиёти талабларига мос равишда оқилона аграр ислохотлар амалга оширилмоқда ва бу жараён чуқурлаштирилмоқда. Қишлоқ хўжалик корхоналарида ердан бошқа барча ишлаб чиқариш воситалари хусусий, шахсий, жамоа мулки шаклида бўлиши мумкин. Ҳозирги пайтда қишлоқларда хўжалик юритишнинг асосий шакллари ҳисобланган ширкат, фермер, деҳқон хўжалиги кўринишларида фаолият олиб борилади.

Ўзбекистонда ер давлат мулки ҳамда умуммиллий бойлик бўлганлиги сабабли ерга бўлган мулкчилик, ерга эгалик қилиш ва ердан фойдаланиш масалалари алоҳида ажратиб таҳлил қилиниши лозим.

Ерга эгалик - жисмоний ва ҳуқуқий шахсларнинг маълум ер участкасига тарихан таркиб топган асослардаги ёки қонун ҳужжатларида белгиланган тартибдаги эгалик ҳуқуқини тан олинишини билдиради. Ўзбекистон Республикасининг Ер кодексида таъкидланганидек, «Ер участкалари юридик ва жисмоний шахсларга доимий ва муддатли эгалик қилиш ҳамда улардан фойдаланиш учун берилиши мумкин».

Ердан фойдаланиш ҳуқуқи – бу ўрнатилган урф-одатлар ёки қонуний тартибда ундан фойдаланишни билдиради. Ердан фойдаланувчи ер эгаси бўлиши шарт эмас. Реал хўжалик ҳаётида ерга эгалик қилиш ва ердан фойдаланишни кўпинча ҳар хил жисмоний ва ҳуқуқий шахслар, хусусан ҳозир бизда асосан деҳқон ва фермер хўжаликлари амалга оширади.

Қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришининг ўзига хос хусусиятларидан яна бири тармоқ маҳсулотларига нархнинг шаклланиши билан боғлиқ. Ер ресурслари мутлоқ чекланганлиги ва уларни кўпроқ ишлаб чиқариш ва шу асосда уни кенгайтириш имкониятларининг мавжуд эмаслиги бор ерларнинг ҳаммасидан, ҳаттоки унумдорлиги энг паст бўлган ерлардан ҳам ишлаб чиқариш эҳтиёжлари йўлида тўла фойдаланишни тақозо этади. Модомики шундай экан, жамият ана шу табиий унумдорлиги энг паст бўлган, нисбатан ёмон ер майдонларида маҳсулот ишлаб чиқариш ҳаражатларини қоплашни ўз зиммасига олишга мажбур.

Демак, қишлоқ хўжалигида саноатдан фарқли равишда, ижтимоий зарурий меҳнат сарфлари табиий ҳосилдорлиги энг паст ер майдонларида маҳсулот ишлаб чиқариш сарфларига мувофиқ шаклланади. Бу эса қишлоқ хўжалигида даромадларнинг шаклланишида, ер рентасининг вужудга келишида ўз ифодасини топади.

2. Ер рентаси ва унинг турлари. Ер нархи

Аграр муносабатларнинг асосини рента муносабатлари ташкил қилади. Рента назарияси дастлаб физиократлар мактабининг асосчилари Ф.Кенэ ва А.Тюрголарнинг илмий асарларида кўриб чиқилган. Улар рентанинг вужудга келиш сабабини табиат, ернинг қандайдир сирли кучи, табиат эҳсони, ернинг қўшимча маҳсулот ярата олиш қобилияти натижаси орқали изоҳлаганлар. Шунингдек, улар қишлоқ хўжалигида қўшимча ва соф маҳсулотлар яратишда табиатнинг роли муҳим аҳамият касб этишини кўрсатишга ҳаракат қилганлар.

Ер рентаси ер эгалигини иқтисодий жиҳатдан амалга ошириш (реализация қилиш)нинг шаклидир. Ер рентаси куйидаги турларга бўлинади: абсолют (мутлоқ) ер рентаси, дифференциал (табақалашган) рента I ва II, монопол рента, қазилма бойликлар, қурилишлар жойлашган ерлардан олинadиган рента. Уларнинг ҳаммаси ерга капитал қўйилиб, меҳнат сарфланиши натижасида келадиган ва ер эгасига тегадиган даромаддир.

Ер участкаларининг унумдорлиги ва жойлашган жойидаги фарқлар натижасида вужудга келадиган қўшимча даромад (қиймат)нинг бир қисми рента шаклини олади ва у дифференциал рента деб аталади.

Дифференциал рента I ернинг табиий унумдорлиги билан боғлиқ бўлган, саноат марказларига, бозорларга ва алоқа йўлларига яқин жойлашган серунум ер участкаларида вужудга келади. Чунки бундай ер участкаларидаги сарф-харажатлар бошқа ер участкаларидаги сарф-харажатларга нисбатан анча кам бўлади. Дифференциал рента I нинг ҳосил бўлишини қуйидаги шартли мисол ёрдамида кўриш ҳам мумкин. (1-жадвал)

1-жадвал

Дифференциал рента I нинг ҳосил бўлиши								
Ер участкаси	Ижтимоий ишлаб чиқариш харажатлари (сўм)	Ўртача фойда (сўм)	Ижтимоий қиймат (сўм)	Ялпи маҳсулот (тонна)	Маҳсулотнинг индивидуал қиймати (сўм)	Ижтимоий қиймат – бозор нархи (сўм)	Ялпи сотилган маҳсулот (сўм)	Дифференциал рента I (сўм)
A	8000	2000	10000	20	500	500	10000	-
B	8000	2000	10000	25	400	500	12500	2500
C	8000	2000	10000	30	333	500	15000	5000

Дифференциал рента II тупроқнинг иқтисодий ҳосилдорлиги натижасидир. Ерга қўшимча маблағ сарфлаб, унга ишлов бериш орқали ҳосилдорликни ошириш натижасида олинган рента дифференциал рента II бўлади (2-жадвал).

2-жадвал

Дифференциал рента II нинг хосил бўлиши

Ишлаб чиқариш даври	Ишлаб чиқариш харажатлари (сўм)	Ялпи маҳсулот (тонна)	1 тонна маҳсулотнинг индивидуал қиймати (сўм)	1 тонна маҳсулотнинг ижтимоий қиймати (сўм)	Сотилган маҳсулот суммаси, сўм	Қўшимча маҳсулот, яъни дифференциал рента II, сўм
Биринчи йил	10000	20	500	500	10000	-
Иккинчи йил	15000	40	375	500	20000	10000

Мисолимизда ерга қўшимча 5 минг сўм харажат сарф қилиш натижасида биринчи йилга нисбатан қўшимча олинган 20 тонна маҳсулот ёки 10 минг сўм даромад дифференциал рента II ни ташкил этади. Шунинг учун ҳам қишлоқ хўжалигини интенсив ривожлантириш учун алоҳида эътибор берилади.

Абсолют (мутлоқ) рента ер участкаларининг сифатидан қатъий назар, ер мулк бўлгани учун унинг эгалари оладиган рента. Абсолют ер рентасининг вужудга келиш механизми шундан иборатки, ер эгалари ерни ишловчи ижарачиларга фойдаланиш учун ижарага берадилар ва улардан ердан фойдаланганлик учун оладиган тўлов абсолют ер рентаси деб ном олган. Агар ер ижарага берилганда, шу ерда турли хил иншоотлар, бинолар қурилган бўлса, уларнинг ижара ҳақи алоҳида ҳисобланади.

Рента назариясига кўра қишлоқ хўжалигида рентанинг яна бир тури – **монопол рента** – бу бошқа ерда учрамайдиган табиий шароит, баъзан ноёб қишлоқ хўжалик маҳсулотлари (узумнинг алоҳида навларини, цитрус экинлари, чой ва ҳоказоларнинг алоҳида турларини) етиштириш учун имконият яратадиган ерлардан олинадиган рентадир. Бундай товарлар монопол нархлар билан сотилади. Натижада монопол нархлар шундай маҳсулотларнинг индивидуал қийматидан анча юқори бўлиши мумкин. Бу эса ер эгаларига монопол рента олиш имконини беради.

Фақат қишлоқ хўжалигида эмас, балки ундирма саноатда ҳам қўшимча даромад олинади. Ер остидаги бойликлар унинг қадрини оширади, чунки ер ости бойликлари бўлмаса, ундирма саноат ишлай олмайди. Маълумки, фойдали қазилма конлари жойлашуви жиҳатидан ҳам, коннинг бойлиги жиҳатидан ҳам бир-биридан фарқ қилади.

Худди қишлоқ хўжалигидаги сингари, ўрта ва яхши конлардан корхоналар кўшимча фойда оладилар, у ҳам дифференциал рентага айланади. **Ундирма саноатдаги рента** тупроқ ҳосилдорлигига эмас, балки ер остидаги қазилма бойликларига, уларнинг сифатига, қазиб олиш харажатларига боғлиқ бўлади.

Ижара ҳақи. Рента муносабатларини қараб чиқишда рентанинг ижара ҳақидан фарқига эътиборни қаратиш зарур. Агар ижарага бериладиган ерга олдин бино, иншоот ва шу кабилар қуриш билан боғлиқ равишда капитал қўйилмалар сарфланмаган бўлса, ижара ҳақи ва ер рентаси миқдоран бир-бирига тўғри келади. Акс ҳолда, ижара ҳақи ер рентасидан фарқ қилади.

Ижара ҳақи қуйидагилардан иборат: ердан фойдаланганлик учун тўланадиган рента (R), ерга илгари сарфланган капитал учун фоиз (r) ер участкасини ижарага бергунга қадар унга қурилган иншоотлар амортизацияси (A). Буни формулада қуйидагича ёзиш мумкин:

$$ИХ = R + r + A$$

Маълумки, бозор иқтисодиёти шароитида ер фақат ижара объекти эмас, балки олди-сотди объекти ҳамдир. Ер ҳам қишлоқ хўжалик маҳсулоти етиштириш ва табиий қазилма бойликлар қазиб олиш учун, ҳар хил ишлаб чиқариш ва турар жой бинолари, иншоотлар, йўллар, аэропортлар ва ҳоказолар қуриш учун сотиб олинади. Бундай ҳолларда ернинг нархи нима билан белгиланади?

Ернинг нархи қуйидаги формула бўйича аниқланади:

$$ЕН = (R / r^*) \times 100\% ;$$

Бунда, $ЕН$ - ер нархи; R - рента; r^* - ссуда фоизи меъёри.

Фараз қилайлик, $R = 15$ минг долл., $r^* = 5\%$. Бунда $ЕН = 300$ минг долл.га тенг бўлади. Ер эгаси фақат шу нархдагина ерини сотиши мумкин, чунки муайян миқдордаги капиталдан олинандиган фоиз унга банкдан шундай йиллик даромад олишга имкон берадики, у рентага тенг бўлади. Рента миқдори ўсиб, ссуда фоизи меъёри пасайиб борган тақдирда ернинг нархи ўсиб боради.

3. Агрофирмалар ва агросаноат бирлашмалари

Агросаноат интеграцияси – қишлоқ хўжалиги билан унга хизмат қилувчи ва маҳсулотни истеъмолчига етказиб берувчи туташ саноат тармоқлари ўртасида ишлаб чиқариш алоқаларининг ривожланиши ҳамда уларнинг узвий бирикиш жараёнидир.

Агросаноат мажмуаси (АСМ) – бу қишлоқ хўжалик маҳсулотлари етиштириш, уни сақлаш, қайта ишлаш ва истеъмолчиларга етказиб бериш билан шуғулланувчи иқтисодиёт тармоқларидир.

АСМ тўртта соҳани ўз ичига олади:

Биринчи соҳа - қишлоқ хўжалигига ишлаб чиқариш воситалари етказиб берадиган саноат тармоқлари, шунингдек, қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришига техника хизмати кўрсатиш билан банд бўлган тармоқлар;

Иккинчи соҳа – қишлоқ хўжалигининг ўзи;

Учинчи соҳа – қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини истеъмолчига етказиб беришни таъминлайдиган тармоқлар (тайёрлаш, қайта ишлаш, сақлаш, ташиш, сотиш);

Тўртинчи соҳа - одамлар ҳаёти ва фаолиятининг умумий шароитларини таъминлайдиган инфратузилма (йўл-транспорт хўжалиги, алоқа, моддий-техника хизмати, маҳсулотни сақлаш тизими, омбор ва тара хўжалиги)дан иборат.

Республикамизнинг Биринчи Президенти И.А.Каримов таъкидлаганидек: «Қишлоқни янгилаш ва қайта қуриш чора-тадбирлари тизимида ишлаб чиқариш ва ижтимоий инфратузилмани жадал ривожлантириш жуда катта аҳамиятга эга».

Қишлоқ аҳолиси учун янги иш жойларини ташкил этишда бозор инфратузилмаси муҳим аҳамият касб этади. Шунингдек, у ижтимоий муаммоларини ҳал этиш, меҳнат фаоллигини ошириш, юртимизда эркин ва фаровон ҳаёт барпо этиш, аҳолининг турмуш даражасини янада юксалтиришга хизмат қилади.

Инфратузилмани ривожлантириш кўп меҳнат талаб қиладиган кенг кўламли соҳа ҳисобланади. Бу янги иш ўринларини ташкил этиш, аҳолининг иш билан бандлигини таъминлаш, одамларнинг даромади ва фаровонлигини ошириш имконини ҳам беради. Бу борада мамлакатимизнинг Биринчи Президенти И.А.Каримовнинг “Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари” номли асарида шундай дейилган: “Айни чоғда биз бундан буён ҳам иқтисодиётда таркибий жихатдан ўзгаришлар қилиш, энг аввало, қишлоқ жойларда ихчам ишлаб чиқариш корхоналарини ташкил этиш, кичик ва хусусий тадбиркорликни ривожлантиришни рағбатлантириш ҳисобига аҳолининг иш билан бандлигини таъминлаш сиёсатини фаол амалга оширмоқчимиз”.

Дарҳақиқат, қишлоқда ишлаб чиқариш инфратузилмасини ривожлантириш учун энг аввало, қишлоқ жойларида саноат корхоналарини, кичик қайта ишлаш цехларини ташкил этиш ва уларни ривожлантириш бўйича чора-тадбирлар ишлаб чиқиш ва уларни амалга ошириш мақсадга мувофиқ ҳисобланади. Шунингдек, инфратузилма қишлоқ хўжалик корхоналарида маҳсулот етиштиришдан ёки қайта ишлашдан ташқари, хизмат кўрсатиш

соҳасидаги фаолиятларини ҳам ривожлантиришга кўмаклашади. Булар қишлоқлардаги ижтимоий-иқтисодий муаммоларни ижобий ҳал қилишга ёрдам беради. Ушбу масалани ижобий ҳал қилиш кўп жиҳатдан ҳудудларда аҳолини иш билан таъминлаш бўйича олиб бориладиган чора-тадбирларга боғлиқ. Бунинг учун ҳар бир ҳудуддаги ижтимоий - иқтисодий вазиятни таҳлил қилиш мақсадга мувофиқдир.

4. Ўзбекистонда аграр ислохотлар ва янги аграр муносабатларнинг шаклланиши

Ҳар бир мамлакатнинг миллий иқтисодиёти таркибида шундай соҳа ва тармоқ борки, у мамлакатнинг нуфузини, жаҳон бозорида ва халқаро меҳнат тақсимоотида ўрнини белгилашда ҳамда рақобатбардошлигини таъминлашда муҳим рол ўйнайди. Ўзбекистонда шундай тармоқлардан бири қишлоқ хўжалиги бўлиб ҳисобланади.

Ўзбекистон қишлоқ хўжалик маҳсулотларини ишлаб чиқариш ва уларни ички ва ташқи бозорда реализация қилиш бўйича дунёнинг аксарият мамлакатларига нисбатан мутлоқ монопол устунликка эга. Шунингдек, Ўзбекистон ўзининг географик жойлашиши бўйича ҳам турли хил витаминларга бой ва энг сифатли қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини етиштиришга мослашган. Қишлоқ хўжалиги инсоният ҳаёти учун энг зарур бўлган озиқ-овқат маҳсулотлари, саноат тармоқлари учун эса хом-ашё ишлаб чиқаради. Демак, мамлакатнинг иқтисодий ўсишини таъминлашда аграр соҳа муҳим ўрин тутаяди. Шу сабабли қишлоқ хўжалигини ривожлантириш мамлакат иқтисодий сиёсатининг устувор йўналиши сифатида қаралади. Қишлоқ хўжалигини ривожланиш истиқболлари қишлоқ аҳолиси турмуш даражасини ошириш ва фаровонлигини таъминлаш, шунингдек, қишлоқларда жойлашган салмоқли меҳнат ресурсларидан оқилона фойдаланиш каби муҳим ижтимоий муаммоларни ҳал этиш билан узвий боғлиқ. Бежизга Республикаимизнинг Биринчи Президенти И.А.Каримов «Республика саноатининг кўпгина тармоқларини, жумладан, пахта тозалаш, тўқимачилик, кимё саноатини, қишлоқ хўжалиги машинасозлигини ва бошқаларни ривожлантириш истиқболлари, уларнинг мураккаб ўтиш давридаги иқтисодий аҳволи бевосита қишлоқ хўжалигига боғлиқдир»¹, деб таъкидламаган. Демак, аҳоли учун зарур бўлган товарлар бозорини тўлдириш учун қишлоқ хўжалиги тармоқларида ҳали ишлатилмаган имкониятлар бор. Шунинг учун ҳам қишлоқ хўжалигида яширинган улкан салоҳиятни рўёбга чиқариш, уни тафаккур ва тасаввур доирасидан чиқариб, эмперик реал ҳақиқатга айлантириш мамлакат стратегик тараққиётининг устувор

вазифаларидан бири ҳисобланади. Бошқа соҳалар каби қишлоқ хўжалигида ҳам такрор ишлаб чиқариш жараёнида кишилар ўртасида муайян иқтисодий алоқа ва муносабатлар содир бўлади.

Агробизнес деганда қишлоқ хўжалиги соҳасидаги бизнес тушунилади ва у бозор тизимининг таркибий қисмларидан бирини ташкил қилади.

Агробизнес фаолиятининг мақсади - истеъмол бозорини етарли миқдорда сифатли қишлоқ хўжалик маҳсулотлари билан, саноатни эса хомашё билан узлуксиз таъминлаш орқали фойда кўришдан иборат. Агробизнеснинг асосий шакли ва бирламчи бўғини бўлиб фермер ва деҳқон хўжаликлари ҳисобланади. Чунки улар бевосита қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини ишлаб чиқаради. Бу хўжаликлар ўз ерида ёки ижарага олинган ерда иш юритиб, унда мулк эгаси ва ишлаб чиқарувчи фермернинг ўзи ва оила аъзолари ҳисобланади, айрим ҳолларда ёлланма меҳнатдан ҳам фойдаланишади.

Фермер хўжалигининг афзаллиги шундан иборатки, унда мулк ва меҳнат бевосита кўшилади, бу эса юқори самарани таъминлайди. Фермер хўжаликлари мустақил тузилма бўлганлиги боис ўз фаолиятини бозор конъюнктурасига тез мослаштира олади. Хорижий тажрибани ҳисобга олган ҳолда, Ўзбекистонда фермер хўжаликлари ривожланишига катта эътибор қаратилди, уларнинг эркин фаолият юритиши учун зарур иқтисодий шарт-шароитлар яратилди, меъёрий-ҳуқуқий асослар ишлаб чиқилди ва жорий этилди.

Ҳозирда мамлакатимизда 4,6 млн.дан ортиқ деҳқон хўжаликлари фаолият кўрсатиб, ушбу хўжалик юритиш шаклида 1630,0 минг нафар аҳоли 462,4 минг гектар майдонда меҳнат қилишмоқда. Кейинги йилларда республикада ишлаб чиқарилаётган ялпи қишлоқ хўжалиги маҳсулотларининг умумий ҳажмида деҳқон хўжаликларининг салмоғи тобора ортиб бормоқда. Жумладан, 2000 йилда деҳқон хўжаликларининг ялпи қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари ишлаб чиқаришдаги улуши 47,5 фоизни ташкил этган бўлса, ҳозирги даврга келиб 64,0 фоизга етди. Ўз навбатида, бир деҳқон хўжалигига тўғри келадиган ер майдони 2000 йилда 0,12 гектарни ташкил қилган бўлса, деҳқон хўжаликларининг ер майдонлари кўпайиши ҳисобига бугунги кунга келиб, ҳар бир хўжаликка ўртача 0,24 гектар ер майдонлари тўғри келмоқда. 2013 йилда деҳқон хўжаликлари учун ажратилган ер майдони 470,4 минг гектарни ташкил этиб, унинг республика умумий экин майдонидаги улуши 27,8 фоизни ташкил қилмоқда. 2013 йилда мамлакатимизда ишлаб чиқарилаётган ялпи қишлоқ хўжалиги маҳсулотларининг 34,0 фоизи фермер хўжаликлари улушига тўғри келиб, шу жумладан пахтанинг 99,1 фоизи, ғалланинг 79,2 фоизи улар томонидан ишлаб чиқарилди. Фермер ва деҳқон хўжаликлари

ихтиёридаги ер майдонлари кенгайиб, ҳозирги кунда улар қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари ишлаб чиқаришнинг етакчи субъектларига айландилар (3-жадвал).

3-жадвал

Қишлоқ хўжалигидаги ялпи ички маҳсулотнинг хўжалик шакллари бўйича тақсимооти

Йиллар	Қишлоқ хўжалигида яратилган ЯИМ, млрд сўм	Шу жумладан					
		Деҳқон хўжаликларида		Фермер хўжаликларида		Бошқа турдаги хўжаликларида	
		Млрд сўм	Ҳоизи	Млрд сўм	Ҳоизи	Млрд сўм	Ҳоизи
2010	16774,7	10468,9	62,4	5962,8	35,5	343,0	2,1
2011	19633,6	12498,6	63,7	6702,3	34,1	432,7	2,2
2012	17235,5	10823,8	62,8	6049,6	35,1	361,9	2,1
2013	20941,6	13402,6	64,0	7120,1	34,0	418,8	2,0

Республикада ислоҳотларни амалга оширишнинг дастлабки босқичларидаёқ, Биринчи Президентимиз И.А.Каримов фермер хўжаликлари - қишлоқ хўжалик ишлаб чиқаришини ташкил этишнинг асоси сифатида фаолият кўрсатиши лозимлигини таъкидлаб ўтган эди. Шу сабабли республикада қишлоқ хўжалигини фермерлаштириш аграр ислоҳотларнинг таркибий қисми ҳисобланади.

Республикада фермер ва деҳқон хўжаликларини ташкил қилиш, ривожлантириш ва улар фаолиятини тартибга солиш Ўзбекистон Республикасининг «Фермер хўжалиги тўғрисида»ги, «Деҳқон хўжалиги тўғрисида»ги, «Қишлоқ хўжалиги кооперативи (ширкат хўжалиги) тўғрисида»ги қонунлар ҳамда қишлоқ хўжалигида ислоҳотларни чуқурлаштиришга қаратилган бошқа ҳуқуқий битимлар ва ҳукумат қарорлари билан асосланади.

Республикада фермер хўжаликлари самарали ишлаши учун зарур хизмат кўрсатувчи инфратузилма - агрофирмалар, машина-трактор парклари, таъмирлаш устахоналари, тайёрлов пунктлари, қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини қайта ишловчи кичик корхоналар тизими шаклланди.

Агробизнес турларидан бири агрофирмалардир. Улар маълум турдаги қишлоқ хўжалик маҳсулотларини етиштириш ва уни пировард маҳсулот даражасигача қайта ишлашни қўшиб олиб борадиган корхоналардир.

Агрофирмалар ҳам қишлоқ хўжалиги, ҳам саноатга хос ресурсларни ишлатиб, истеъмолга тайёр бўлган маҳсулот яратади. Мазкур турдаги корхоналар турли мулкчиликка асосланиши, чунончи

оилавий хўжалик асосида ҳам ташкил топиб, кичик заводлар билан бирикиши мумкин. Агросаноат бирлашмалари ва комбинатлари агробизнеснинг янги турларидир.

Агросаноат бирлашмалари бир турдаги маҳсулот ишлаб чиқарувчи ва унга боғлиқ ишлаб чиқариш фаолияти билан шуғулланувчи бир неча хўжалик ҳамда корхоналарнинг бирлашишидир. Масалан, боғдорчилик ва узумчилик билан шуғулланувчи хўжаликлар, улар маҳсулотини қайта ишловчи цех ва заводлар, етказиб берувчи савдо-сотик корхоналари бир технологик жараёнга бирлашиб агросаноат бирлашмаларини ташкил қилади. Бирлашма иштирокчилари ишлаб чиқариш, хўжалик ва молиявий мустақилликларини сақлаб қолиши билан бирга, уларнинг умумий мулки ҳам таркиб топиб боради.

Қишлоқ хўжалигидаги давлат корхоналари, жамоа хўжаликлари ва ширкатлари, турли хил мулкчилик асосида ташкил қилинган кўшма корхоналар ҳам агробизнес турлари сифатида фаолият кўрсатади.

Ўзбекистонда аграр ислохотнинг негизи ерга бўлган мулкчилик масаласидир. Республика Конституциясида ер хусусий мулк қилиб сотилиши мумкин эмаслиги, балки уни узоқ муддатли ижара шартлари билан топшириш мумкинлиги таъкидланган.

Шундай экан, қишлоқда бозор муносабатларини шакллантиришга ерни мерос қилиб қолдириш ҳуқуқи билан умрбод фойдаланиш учун ижарага бериб қўйиш орқали эришиш кўзда тутилган.

Республикада ерга бўлган мулкчилик муносабатларини ислох қилишнинг бошқа хусусияти шундан иборатки, мелиорация, ирригация, ерларнинг унумдорлигини ошириш дастурларини бажаришни давлат ўз зиммасига олади. Буни биздаги деҳқончиликнинг хусусияти тақозо қилади. Бу хусусият фақат суғориладиган ерларга хосдир. Республикада барча ҳайдаладиган ерларнинг 3/4 қисмидан кўпроғи (4,2 млн.га) суғориладиган ерлар бўлиб, унинг ярмидан кўпроғи яхши мелиоратив ҳолатда, қолган ерлар эса мелиорация ишлари (қайта ўзлаштириш, коллектор-дренаж тармоқларини реконструкция қилиш)ни олиб боришни талаб қилади. Ҳозирги вақтда суғориб келинган ҳар гектар ерни қайта ўзлаштириш учун 1990 йилги даражадан 14-15 баравар кўп ҳаражат талаб қилинади. Бундан хулоса шуки, бирорта ҳам фермер ирригация ва мелиорация ишларини ўзи мустақил амалга ошира олмайди. Фақат давлатгина мелиорация тармоқларини реконструкциялашга, қуришга ва ирригация тадбирларини амалга оширишга қодирдир.

Қишлоқ хўжалигини ислох қилишнинг муҳим йўналиши - бу шахсий томорқаларни кенгайтириш, янги суғориладиган ерларни шахсий хўжаликлар ва боғ, дала ҳовли участкаларига ажратиб бериш

орқали аҳолини ер билан таъминлашдан иборатдир. Шу кўрилган чора-тадбирлар ҳисобига, биринчидан, қишлоқ жойларда ишсизликнинг кучайиб бориш хавфини барҳам топтиришга, иккинчидан, аҳолининг реал даромадларини оширишга, учинчидан, аҳолини ҳаётий муҳим озиқ-овқат маҳсулотлари билан таъминлашдаги кескинликка барҳам беришга ва тўртинчидан, якка тартибда уй-жой қурилиш кўламини анча кенгайтиришга муваффақ бўлинди.

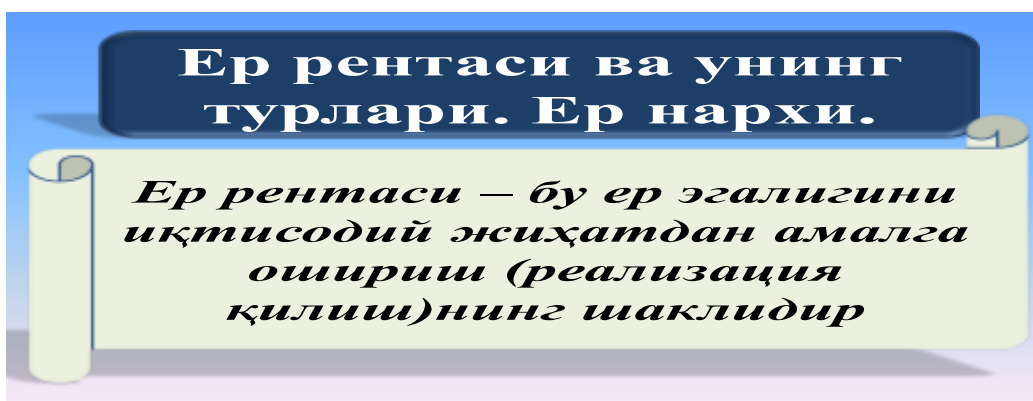
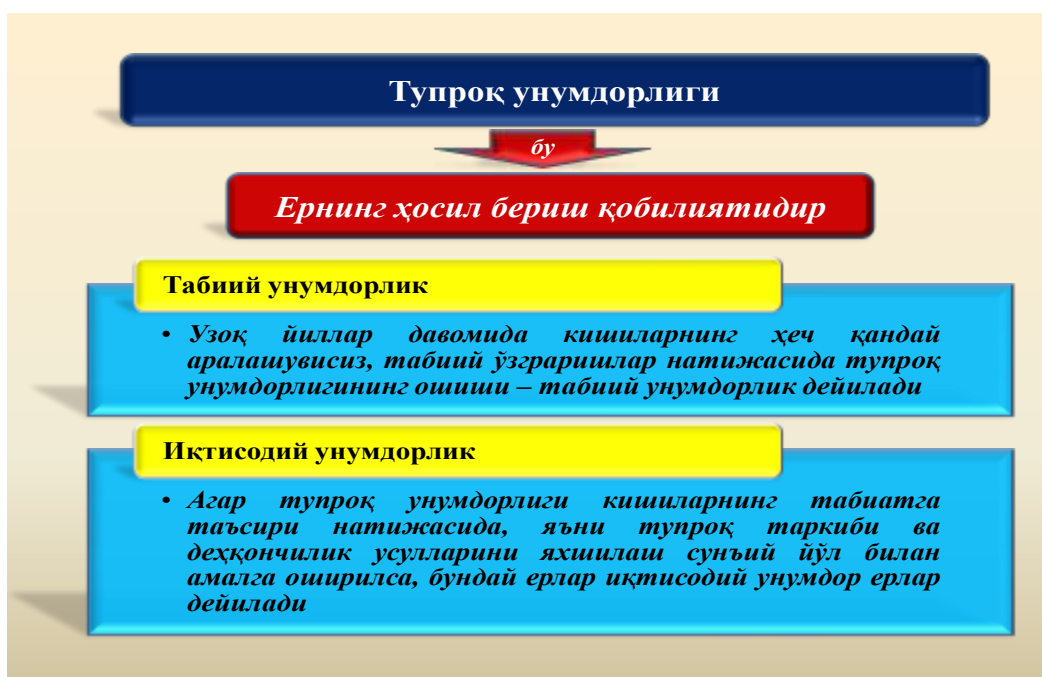
Республикада аграр ислоҳотларнинг навбатдаги йўналиши – бу қишлоқ хўжалик ишлаб чиқаришининг таркибий тузилишини такомиллаштиришдир. Бунда хўжаликларга экин майдонлари таркибини ва ишлаб чиқариш ҳажмини мустақил белгилаш ҳуқуқи берилади. Масалан, дон мустақиллигига эришиш ва бошқа озиқ-овқат маҳсулотларини тайёрлашни тиклаш йўли изчил амалга оширилиши натижасида донли экинлар майдони анча кенгайди, пахта экиладиган майдонлар эса тегишли равишда қисқарди.

Республикада аграр ислоҳотларни чуқурлаштиришнинг навбатдаги йўналиши - барча давлат ва ширкат, қишлоқ хўжалик корхоналарини (биринчи навбатда зарар кўриб ишлаётганларини) фермер хўжаликларига айлантиришдан иборатдир.

Ҳозирги даврда аграр ислоҳотни тубдан ҳал этишни тақозо қилаётган ғоят муҳим йўналиш – қишлоқ хўжалигида банд бўлган ортиқча ишчи кучини бўшатиб олиш ва уларни иқтисодиётнинг бошқа тармоқларига (саноат, хизмат кўрсатиш соҳаларига) жалб этишдан иборатдир.

Қишлоқ хўжалигида ишлаб чиқариш ва ижтимоий инфратузилмани жадал ривожлантириш – аграр ислоҳотнинг ҳозирги кундаги устувор йўналишидир.

Мавзуни ўрганиш бўйича кўргазмали материаллар

Ҳозирги кунда рентанинг асосий турлари

Абсолют рента

Дифференциал рента

Рента турлари

Монопол рента

Ундирма саноатдаги рента

Абсолют рента

Тупроқ унумдорлигидан қатъий назар ердан фойдаланганлик учун тўланадиган рента

Монопол рента

Бошқа ерда учрамайдиган алоҳида табиий-иқлимий шароит, баъзан ноёб қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари (узумнинг алоҳида навларини, цитрус экинлари, чой ва ҳоказоларнинг алоҳида турларини) етиштирадиган ерлардан олинадиган рента

Дифференциал рента

Ер участкасининг унумдорлиги ва жойлашган жойдаги фарқлар натижасида вужудга келадиган рента дифференциал рента деб аталади

Турлари

Дифференциал рента I

- Ернинг табиий унумдорлиги билан боғлиқ бўлган, саноат марказларига, бозорларга ва алоқа йўлларига яқин жойлашган серунум ер участкаларида вужудга келадиган рента

Дифференциал рента II

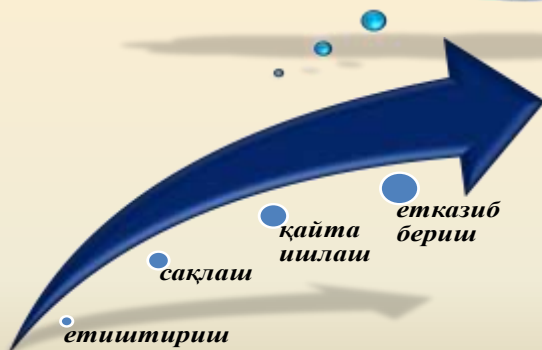
- Ернинг ҳосилдорлигини ошириш учун қўшимча харажатлар сарф қилиш билан боғлиқ ҳолда вужудга келадиган рента

Ундирма саноатдан олинадиган рента

Фойдали қазилма бойликлар конлари жойлашган ерлардан олинадиган рента

Агросаноат мажмуаси (АСМ)

Бу қишлоқ хўжалик маҳсулотларини етиштириш, уни сақлаш, қайта ишлаш ва истеъмолчиларга етказиб бериш билан шугилланувчи иқтисодий тармоқларидир

Билимларни баҳолаш ва такрорлаш учун савол ва топшириқлар

1. Аграр муносабатларнинг мазмунини, иқтисодий муносабатларда тутган ўрнини ва хусусиятларини кўрсатиб беринг.
2. «Ерга эгалик» ва «ердан фойдаланиш» тушунчаларини изоҳланг.
3. Ер рентаси назарияларининг умумий томонлари ва туб фарқларини биласизми?
4. Ер рентасининг асл мазмунини тушунтиринг.
5. Дифференциал (I ва II) ва абсолют рентанинг ҳосил бўлиш шарт-шароитлари, манбалари ва тақсимланишини тушунтириб беринг.
6. Монопол рента нима?
7. Қазиб олувчи ва ундирма саноатда рента қандай ҳосил бўлади?
8. «Ижара ҳақи» ва «ер рентаси»нинг фарқларини изоҳланг.
9. Агробизнеснинг иқтисодий моҳиятини тушунтиринг.
10. Агросаноат мажмуаси ва агросаноат интеграциясига оид ҳаётий мисоллар келтиринг.

Мавзуга оид тест саволлар

1. Аграр муносабатлар нима?

- A. Ернинг асосий меҳнат воситаси ва предмети бўлиши.
- B. Ерга эгалик қилиш, тасарруф этиш ва ундан фойдаланиш билан боғлиқ бўлган барча муносабатлар.
- C. Иқтисодий қонунларнинг табиат қонунлари билан боғланиб кетиши.

- D. Қишлоқ хўжалигида ва ишлаб чиқариш жараёнида кишилар ўртасидаги иқтисодий алоқа ва муносабатлар.
- 2. Рента тушунчаси қайси бандда тўғри кўрсатилган?**
- A. Ер нархининг ўзгариши.
 - B. Ернинг унумдорлиги.
 - C. Ерга бўлган талаб ва таклифнинг ўзгариши.
 - D. Ердан фойдаланганлик учун унинг эгасига тўланадиган ҳақ.
- 3. Ер рентаси даражасини белгилаб берувчи асосий омилни аниқланг.**
- A. Ерга бўлган талаб, ернинг унумдорлиги, ерда етиштириладиган маҳсулот нархи.
 - B. Маҳсулот нархи.
 - C. Ернинг баҳоси.
 - D. Рақобат.
- 4. Ер таклифи доимий бўлганда, қуйидаги омиллардан қайси бири унинг ўзгаришига таъсир кўрсатмайди?**
- A. Ерга бўлган таклифнинг ўзгариши.
 - B. Рақобатнинг ўзгариши.
 - C. Ер сифатининг ўзгариши.
 - D. Ер рентаси, ер нархи, ижара ҳақининг ўзгариши ва ерга бўлган талабнинг ўзгариши.
- 5. Ер участкаларининг табиий унумдорлиги ва жойлашган жойидаги фарқлардан келиб чиқадиган рента қандай ном билан аталади?**
- A. Дифференциал рента I.
 - B. Абсолют рента.
 - C. Дифференциал рента II.
 - D. Монопол рента.
- 6. Қуйидаги ер участкаларининг қайси бирида дифференциал рента I ҳосил бўлмайди?**
- A. Унумдорлиги юқори.
 - B. Унумдорлиги ўртача.
 - C. Унумдорлиги паст.
 - D. Унумдорлиги жуда юқори
- 7. Агросаноат мажмуаси ташкил топишининг шарт-шароитларини нима ташкил қилади?**
- A. Ихтисослашувнинг чуқурлашуви.
 - B. Ижтимоий меҳнат тақсимооти.
 - C. Ишлаб чиқаришнинг тўпланиши ва марказлашиши.
 - D. Агросаноат интеграцияси.

8. Агросаноат мажмуаси (АСМ) нима?

- A. Қишлоқ хўжалик маҳсулотлари етиштириш, уни сақлаш, қайта ишлаш ва истеъмолчиларга етказиб бериш билан шуғулланувчи иқтисодий тармоқларидир.
- B. Қишлоқ хўжаликдаги фермерлар уюшмаси.
- C. Қишлоқ жўжалигидаги МТП (машина- трактор парклари) уюшмаси.
- D. A ва B жавоблар тўғри.

9. АСМ нечта соҳани ўз ичига олади?

- A. 4;
- B. 3;
- C. 2;
- D. 1;

10. Ернинг ҳосил бериш қобилиятига нима дейилади?

- A. Иқтисодий унумдорлик.
- B. Маъмурий унумдорлик.
- C. Тупроқ унумдорлиги.
- D. Ижтимоий унумдорлик.

МАВЗУ 12. ЯЛПИ МИЛЛИЙ МАҲСУЛОТ

Мавзуга оид саволлар:

1. **Ижтимоий такрор ишлаб чиқариш. Макро ва микроиқтисодий тизимнинг яхлитлиги**
2. **Миллий иқтисодиёт. Макроиқтисодий кўрсаткичлар ва уларни ҳисоблаш усуллари**
3. **Ялпи миллий маҳсулотнинг тақсимланиши ва қайта тақсимланиши**
4. **Ўзбекистонда ялпи ички маҳсулотни кўпайтириш муаммолари**

Мавзу бўйича билишингиз лозим бўлган янги ибора ва тушунчалар: ижтимоий такрор ишлаб чиқариш, оддий такрор ишлаб чиқариш, кенгайтирилган такрор ишлаб чиқариш, миллий ҳисоблар тизими, ялпи ички маҳсулот, ялпи миллий маҳсулот, соф даромад, соф миллий маҳсулот, макроиқтисодий кўрсаткич, номинал ялпи ички маҳсулот, реал ялпи ички маҳсулот, кўшилган қиймат.

1. **Ижтимоий такрор ишлаб чиқариш. Макро ва микроиқтисодий тизимнинг яхлитлиги**

Жамият аъзоларининг эҳтиёжлари мунтазам равишда янгиланиб, миқдоран кўпайиб ва сифат жиҳатидан такомиллашиб боради. Эҳтиёжларнинг узлуксиз ўзгариб туриши ҳар қандай жамиятга хосдир. Шунинг учун ҳам жамиятда қандай иқтисодий тизим ҳукмронлик қилишидан қатъий назар, аҳоли эҳтиёжларини қондиришга қаратилган ишлаб чиқариш жараёни тўхтовсиз янгиланиб, такроран амалга оширилади. Жамият миқёсидаги ишлаб чиқаришни бир зумга ҳам тўхтатиб бўлмайди ва унинг иложи ҳам йўқ. Чунки ишлаб чиқариш, айирбошлаш, тақсимлаш ва истеъмол жараёнлари бир-бирлари билан ўзаро боғланиб кетган. Биргина ишлаб чиқариш жараёнининг узилиши ялпи маҳсулот ҳажмининг кескин камайиб кетишига ҳамда жамият аъзолари эҳтиёжларининг қондирилмай қолишига олиб келади. Шу сабабли мамлакат аҳолисинининг эҳтиёжларини мунтазам равишда қондирилишида ижтимоий такрор ишлаб чиқариш муҳим рол ўйнайди. Ижтимоий такрор ишлаб чиқариш деб жамият миқёсидаги ишлаб чиқариш жараёнларининг мунтазам равишда янгиланиб ва такроран амалга оширилиб турилишига айтилади.

Ижтимоий такрор ишлаб чиқариш икки кўринишда амалга оширилади: оддий такрор ишлаб чиқариш ва кенгайтирилган такрор ишлаб чиқариш.

Оддий такрор ишлаб чиқариш – бу ишлаб чиқариш ҳажми ўзгармаган ҳолда такрорланишини ифодалайди. Одатда бундай ишлаб чиқариш кўпроқ анъанавий иқтисодиёт тизимига мос келади. Оддий такрор ишлаб чиқариш ўз ички эҳтиёжларини қондиришга йўналтирилган ишлаб чиқариш ҳисобланади. У айирбошлаш учун мўлжалланмаган.

Кенгайтирилган такрор ишлаб чиқариш – бу ишлаб чиқариш ҳажми мунтазам равишда ошириб боришга асосланган ҳолдаги такрорланишни ифодалайди. Бу турдаги ишлаб чиқариш барча ривожланган мамлакатлар иқтисодиётининг асосини ташкил этади ва у айирбошлаш учун мўлжалланган.

Ижтимоий такрор ишлаб чиқариш натижасида мамлакат миқёсида миллий маҳсулот яратилади. Миллий маҳсулот барча моддий ва номоддий неъматлар ҳамда хизматларни ўз ичига олади.

Макро ва микроиқтисодий тизимнинг яхлитлиги.

Макроиқтисодиёт – бу мамлакат миқёсида моддий ишлаб чиқариш ва номоддий соҳаларни бир бутун қилиб бирлаштирган миллий ва жаҳон хўжалиги даражасидаги иқтисодиётдир. Макроиқтисодиёт ўз ичига иқтисодиётнинг моддий ва номоддий ишлаб чиқариш ҳамда хизмат кўрсатиш соҳаларини олади.

Миллий иқтисодиётнинг асосий функционал аҳамияти мамлакат аҳолисининг доимий равишда ўсиб боровчи ижтимоий-иқтисодий эҳтиёжларини қондиришда намоён бўлади. Миллий иқтисодиётнинг асосий муаммоси макроиқтисодий таҳлил ёрдамида аниқланади. Бунда макроиқтисодий жараёнларнинг субъектлари бўлиб алоҳида хўжалик юритувчи субъектлар (ишчи, тадбиркор, бошқарувчи ва бошқалар) эмас, балки уларнинг нисбатан кенгроқ тоифалари – аҳоли, меҳнат ресурслари, банд бўлган ишчи кучи, ишсизлар ва бошқалар билан ҳисобланади.

Макроиқтисодий таҳлилнинг мақсади – такрор ишлаб чиқариш жараёнини объектив равишда акс эттирувчи кўрсаткичлардан фойдаланиш асосида мамлакат ижтимоий-иқтисодий ривожланишида вужудга келган ҳолатларни баҳолашдан иборат.

Микроиқтисодий кўрсаткичлар ёрдамида корхоналар фаолиятига баҳо берилиб, улар фаолиятининг ривожланиш тамойиллари аниқланса, макроиқтисодий кўрсаткичлар орқали бутун иқтисодиётнинг ҳолати, унинг ўсиши ёки пасайиши таҳлил қилиниб, хулоса чиқарилади. Улар ёрдамида давлат ўз иқтисодий ҳолатини ва келажакдаги истиқболини белгилайди. Бу тизимга кирувчи турли хил кўрсаткичлар, биринчидан, бизга маълум вақт оралиғидаги ишлаб чиқариш ҳажмини ҳисоблаш ва миллий иқтисодиётнинг фаолият юритишига бевосита таъсир қилувчи омилларни аниқлаш имконини

беради. Иккинчидан, макроиқтисодий кўрсаткичлар тизими миллий маҳсулот ҳаракатининг барча босқичларини, яъни ишлаб чиқариш, айирбошлаш, тақсимлаш, қайта тақсимлаш ва натижада фойдаланиш босқичларини кўргазмали шаклда акс эттириш имконини беради. Ниҳоят, учинчидан, мазкур кўрсаткичлар тизими мавжуд ресурслар ва улардан фойдаланишнинг мос келиши кузатилганда, мамлакатдаги умумий иқтисодий мувозанатлик ҳолатини акс эттиради.

2. Миллий иқтисодиёт. Макроиқтисодий кўрсаткичлар ва уларни ҳисоблаш усуллари

Миллий иқтисодиёт - бу барча тармоқлар ва соҳаларни, микро- ва макродаражадаги иқтисодиётларни, функционал иқтисодиётни, кўплаб инфратузилмаларни ўз ичига олган яхлит иқтисодиётдир. Миллий хўжаликнинг таркиб топган тузилиши ижтимоий меҳнат тақсимоти ривожининг натижасидир.

Миллий иқтисодиётни жаҳон ҳамжамиятидаги бошқа мамлакатлардан ажратиб турувчи тарихий, табиий-географик, сиёсий ва ижтимоий-иқтисодий хусусиятларга эга бўлади.

Миллий иқтисодиёт таркибий тузилмасининг шаклланишига қуйидаги омиллар таъсир кўрсатади:

- мавжуд бозор конъюнктураси;
- бозорлар сифими ва монополлашув даражаси;
- мамлакатнинг халқаро меҳнат тақсимотидаги иштироки;
- ишлаб чиқарувчи кучларнинг ривожланиш даражаси;
- фан-техника тараққиётининг миқёслари, тавсифи ва ривожланиш суръатлари;
- ишлаб чиқариш ресурсларининг сифати;
- ҳудудларнинг ер майдонлари ва инфратузилма объектлари билан таъминланганлиги;
- экология ҳолати.

Миллий иқтисодиётда ишлаб чиқариш, хизмат кўрсатиш ҳажми ва уларнинг ўсиши бир қатор кўрсаткичлар тизими орқали микро- ва макроиқтисодий даражада аниқланиб, таҳлил қилинади.

Миллий иқтисодиётда яратилган ЯИМнинг ҳажмини аниқлаш, таркиби ва ҳаракат шаклларини ўрганиш доимий равишда иқтисодиёт назарияси фани учун асосий макроиқтисодий муаммолардан бири бўлиб ҳисобланади.

Бутун миллий иқтисодиёт ҳолатини тавсифловчи муҳим макроиқтисодий кўрсаткичлар мавжуд бўлиб, буларга қуйидагилар киради: ялпи миллий маҳсулот (ЯММ), ялпи ички маҳсулот (ЯИМ),

соф миллий маҳсулот (СММ), миллий даромад (МД), ишчи кучи бандлиги, ишсизлик, инфляция ва бошқалар.

Бу кўрсаткичлар моддий ишлаб чиқариш ва хизмат кўрсатиш соҳаларининг умумий ва пировард натижаларини қамраб олади.

Ялпи ички маҳсулот (ЯИМ) - бу маълум вақт давомида, масалан, бир йилда яратилган ва бевосита истеъмолчиларга бориб етадиган барча тайёр маҳсулот ва кўрсатилган хизматларнинг бозор нархидаги қийматидир. У моддий неъматлар ишлаб чиқариш ва хизмат кўрсатиш соҳалари йиллик фаолиятининг умумий самараси бўлиб ҳисобланади.

Ялпи миллий маҳсулот (ЯММ) билан ялпи ички маҳсулотнинг фарқи шундаки, ялпи миллий маҳсулотга ҳар бир мамлакат ичидаги ва бошқа турли мамлакатлардаги корхоналарида ва қўшма корхоналарида вужудга келтирилган маҳсулотлар (шу мамлакат ҳиссасига тўғри келадиган қисми) ҳисобга олинади, яъни ЯММ кўрсаткичига соф экспорт киради (1-чизма).

1-чизма

Демак, 1-чизмадан кўринадики, мамлакат ЯММ ($M_2 + M_3$) 13 трлн. сўмни, ЯИМ эса ($M_2 + M_1$) 12 трлн. сўмни ташкил этади.

ЯММ ва ЯИМ ўртасидаги фарқ у қадар аҳамиятли эмас. Бу фарқ ривожланган мамлакатларда ЯИМнинг $\pm 1\%$ ни ташкил этади. БМТ статистика хизмати асосий кўрсаткич сифатида ЯИМдан фойдаланишни тавсия этилган.

Кўшилган қиймат – бу корхона томонидан ишлаб чиқарилган маҳсулот қийматидан мол етказиб берувчилардан сотиб олинган ва истеъмол қилинган хом-ашё ва материаллар, ёнилғи, мойлаш

материаллари, энергия ва бошқа инвентарлар қиймати чиқариб ташлангандан кейин қолган қисмининг бозор қийматидир.

Бошқача қилиб айтганда, қўшилган қиймат – бу корхона ялпи маҳсулотидан ёки ишлаб чиқарган маҳсулотининг бозор нархидан (амортизация ажратмасидан ташқари) жорий моддий ҳаражатлар чиқариб ташланган миқдорига тенг.

Жорий бозор нархларида ҳисобланган миллий маҳсулот **номинал миллий маҳсулот** деб аталади. Ўзгармас, қиёсий нархларда ҳисобланган миллий маҳсулотга эса **реал миллий маҳсулот** деб айтилади. Ҳар хил йилларда ишлаб чиқарилган ЯИМ қийматини фақат нарх ўзгармаган тақдирда ўзаро таққослаш мумкин бўлади. Бундан ташқари, нарх даражаси бизга иқтисодиётда инфляция (нарх даражасининг ўсиши) ёки дефляция (нарх даражасининг камайиши) ўрин тутганлигини ва унинг миқёси қандайлигини билиш имконини беради.

Нарх индекси жорий йилдаги маълум гуруҳ товарлар ва хизматлар тўплами нархлари суммасини, худди шундай товарлар ва хизматлар миқдорининг базис даврдаги нархлари суммасига таққослаш орқали ҳисобланади, яъни:

Нарх индекси = жорий йилдаги истеъмол товарлари нархи / базис йилдаги истеъмол товарлари нархи

Шартли мисол: 2013 йил ЯИМ қиймати 9837,8 млрд. сўмни ташкил қилган. 2014 йил Республикамиз иқтисодиётида 12189,5 млрд. сўмлик ЯИМ ишлаб чиқарилган. 2014 йилги ЯИМ нарх индекси $12189,5 : 9837,8 = 1,23$ ёки 123,0%га тенг бўлади.

Демак, **Реал ЯИМ = Номинал ЯИМ / Нарх индекси**

ЯИМдан жорий йилда ишлаб чиқариш жараёнида истеъмол қилинган асосий капитал қиймати ёки йиллик амортизация суммаси айириб ташланса, **соф миллий маҳсулот (СММ)** кўрсаткичи ҳосил бўлади.

СММдан эгри солиқлар чиқариб ташланса, **миллий даромад (МД)** кўрсаткичи ҳосил бўлади.

Ишлаб чиқарилган миллий даромад – бу янгидан яратилган қийматнинг бутун ҳажми бўлса, фойдаланилган миллий даромад – бу ишлаб чиқарилган миллий даромаддан йўқотишлар (табiiй офатлар, маҳсулотларни захирада сақлашдаги йўқотишлар ва ҳ.к.) ва ташқи савдо қолдиғи чиқариб ташланган миқдорга тенгдир.

Шахсий даромад кўрсаткичини топиш учун миллий даромаддан уй хўжаликлари қўлига келиб тушмайдиган даромадларнинг юқоридаги учта турини чиқариб ташлашимиз ҳамда жорий меҳнат фаолиятининг натижаси ҳисобланмаган даромадларни унга қўшишимиз зарур.

Шахсий даромаддан солиқлар тўлангандан кейин уй хўжаликларининг тўлиқ тасарруфида қоладиган даромад шаклланади.

Миллий маҳсулотни ҳисоблашда миллий ҳисоблар тизимидан (МХТ) фойдаланилади. МХТ-мамлакат бўйича яратилаётган маҳсулот (хизмат) ва даромадларни ҳисоблаш услубияти бўлиб, уларнинг ҳосил бўлиши, тузилиши, тақсимланиши ҳамда улардан фойдаланиш жараёнларидаги ҳаракатини ифодалайди. МХТнинг шаклланиши ва ривожланиши икки ярим асрлик тарихга эга.

МХТ БМТ томонидан эълон қилинган «Миллий ҳисоблар ва ёрдамчи жадваллар тизими» номли ҳужжат асосида халқаро статистикада стандарт тизим сифатида 1953 йилдан бошлаб қўлланила бошлади. Ҳозирги даврда дунёнинг 100дан ошиқ мамлакатларида, шу жумладан Ўзбекистонда ҳам мазкур тизим кенг қўлланилади.

Ушбу миллий ҳисоблар тизими асосида ЯИМ уч хил усул билан ҳисобланади.

Биринчи усул – бу ЯИМни ҳисоблашга қўшилган қийматлар бўйича ёндошув. Бунда миллий иқтисодиётнинг барча тармоқлари бўйича яратилган қўшилган қийматлар қўшиб чиқилади (ЯИМ тармоқ ва ишлаб чиқаришлар бўйича). Бу усул билан ҳисобланган ЯИМ алоҳида тармоқларнинг шу маҳсулотни яратишдаги ўрнини ва ҳиссасини аниқлаш имконини беради.

Иккинчи усул – бу ЯИМни ҳисоблашга сарф-харажатлар бўйича ёндошув. Бунда мазкур йилда ишлаб чиқарилган барча маҳсулот (хизмат)лар ҳажмини сотиб олишга қилинган бутун сарфлар қўшиб чиқилади.

Миллий иқтисодиётда ишлаб чиқарилган пировард маҳсулотларни мамлакат ичида хўжаликнинг учта субъекти – уй хўжаликлари, давлат, тадбиркорлар ҳамда ташқаридан чет эллик истеъмолчилар сотиб олиши мумкин.

Уй хўжаликларининг истеъмол сарфлари. Бу кундалик эҳтиёждаги товарларга, хизматларга, узоқ муддат фойдаланиладиган истеъмол буюмларига ва бошқаларга қилинадиган сарфлардир.

Инвестицион сарфлар тадбиркорлик секторининг асосий капитални ялпи жамғаришга қиладиган сарфларидир. Инвестицион сарфлар асосан учта қисмдан иборат: а) тадбиркорлар томонидан машина, ускуна ва станокларнинг барча хариди; б) барча қурилишлар; в) заҳираларнинг ўзгариши.

Давлат сарфлари (ДС) – бу маҳсулотларни ва иқтисодий ресурсларни, хусусан ишчи кучини сотиб олишга давлатнинг (бошқарувнинг қуйи ва маҳаллий органлари билан бирга) қилган барча сарфларини ўз ичига олади.

Чет элликларнинг миллий иқтисодиёт товарларига сарфлари худди мамлакат ичидаги истеъмолчилик сарфлари каби миллий ишлаб чиқариш даражасига боғлиқ. Буни ҳисоблаш учун экспорт ва импорт миқдорлари ўртасидаги фарқ аниқланади. Бу фарқ товар ва хизматларнинг соф экспорти ёки оддий қилиб соф экспорт дейилади.

Демак, **ЯИМ = Истеъмол + Ялпи жамғариш + Давлат Сарфлари + Соф экспорт.**

Учинчи усул – бу ЯИМни ҳисоблашга даромадлар бўйича ёндошув.

Мазкур йилда ишлаб чиқарилган пировард маҳсулот ҳажмидан олинган барча даромадлар уй хўжаликлари ихтиёрига иш ҳақи, рента тўловлари, фоиз ва фойда шаклида келиб тушади. Шу сабабли бу усулда ЯИМ пировард маҳсулот ҳисобидан олинган ана шу барча даромадларни қўшиб чиқиш орқали аниқланади.

2. Ялпи миллий маҳсулотнинг тақсимланиши ва қайта тақсимланиши

Мамлакатда ЯММнинг яратилиши кўплаб иқтисодий жараёнлар билан амалга ошади. Ялпи миллий маҳсулотни ишлаб чиқариш ҳажмини ошириб боришда уни тақсимлаш ва қайта тақсимлаш муҳим аҳамият касб этади. Шу сабабли давлат ЯММни тақсимлаш ва уни қайта тақсимлаш вазифасини бажаради. Давлат иқтисодиёт тармоқларида яратиладиган ялпи маҳсулотни учга бўлиб тақсимлайди. Биринчиси, яратилган ялпи миллий маҳсулотни солиқ кўринишда ундириш, иккинчиси тармоқда ишловчи ходимларга иш ҳақи кўринишда ажратиш, учинчиси тармоқда фойда тариқасида қолдириш. Ушбу жараён давлат томонидан бошқарилади. ЯММ қайта тақсимланиши деганда ЯММ яратишдан олинган солиқ кўринишдаги даромадни иқтисодиётнинг турли соҳа ва тармоқларида ЯММ ишлаб чиқаришни фаоллаштириш учун сарфланиш тушунилади. ЯММни қайта тақсимланиши стратегик ҳарактерга эга бўлган соҳаларга, жумладан, соғлиқни сақлаш, мудофаага, шунингдек, аҳолининг кам таъминланган қатламларига сарфланади. Масалан, АҚШ соғлиқни сақлаш тармоғининг ривожланиши учун ЯИМнинг 12-15 фоизини, Россия Федерацияси эса 5 фоизини сарфлайди. Одатда, давлатнинг ЯММни қайта тақсимлаш сиёсатига қараб унинг иқтисодий қудратини, жаҳон ҳамжамиятига кириб бориш имконини ҳамда жаҳон иқтисодиётидаги тутган ўрнини ҳам баҳолаш мумкин. Чунки, ЯММ таркибида солиқ юки қанчалик кам бўлса, ходимларнинг иш ҳақи ва корхонанинг фойдаси эса қанча юқори бўлса ижобий хулоса чиқариш мумкин. Шунингдек, ЯММни тақсимлаш ва қайта тақсимлаш сиёсати

давлатнинг иқтисодийни бошқариши, ёки, умуман, бошқаришда иштирок этмаслиги билан боғлиқ муаммоларни ечишда ҳам муҳим рол ўйнайди.

4. Ўзбекистонда ялпи ички маҳсулотни кўпайтириш муаммолари

Ҳар бир мамлакат олдидаги энг муҳим вазифа ЯИМ ҳажмини ошириб боришдир. Бу борада мамлакатнинг табиий географик ўрни, табиий ва меҳнат ресурслари, уларнинг таркиби, табиий иқлим шароити муҳим рол ўйнайди. Шунингдек, мамлакатда олиб бориладиган макроиқтисодий сиёсат ҳам муҳим аҳамият касб этади. Иқтисодий тараққиёт ўз-ўзидан содир бўлмайди. Бу мамлакатда тўғри белгиланган иқтисодий тараққиёт стратегиясига боғлиқ. Бунинг учун миллий иқтисодий тармоқларида ишлаб чиқарилаётган маҳсулот ҳажми ва банд аҳоли ўртасида мувозанат бўлиши талаб этилади. Шу сабабли ЯИМ ҳажмини кўпайтиришга таъсир этадиган омилларни ўрганиш муҳим вазифа ҳисобланди. Ушбу омиллар ичида энг муҳими бандлик ҳисобланади. ЯИМ ҳажмининг кўпайиши мамлакатнинг иқтисодий ўсишини белгилайди. Шунинг учун ЯИМ ҳажмининг кўпайишига таъсир этадиган омилларни таҳлил қилиш муҳим аҳмият касб этади. Бандлик ва ЯИМ ўсиши ўртасида тўғри ва, бир вақтнинг ўзида, тесқари боғланиш мавжуд. Агарда бирон-бир мамлакатда аҳоли бандлиги ва ЯИМ ўсиш ўртасида тўғри боғланиш таъминласа, ўша мамлакатда иқтисодий тараққиёт бўлади. Акс ҳолда мавжуд иқтисодий тараққиёт ҳам таназзулга учраб, ижтимоий муаммоларни келтириб чиқаради.

Меҳнат унумдорлиги ҳам мамлакат ЯИМ ҳажмининг кўпайишида муҳим рол ўйнайди. Меҳнат унумдорлиги ЯИМга тўғри пропорционал бўлиб, унинг ошиб бориши ЯИМ ҳажмини ҳам ошириб боради. Аммо, меҳнат унумдорлиги ҳамма вақт ҳам иқтисодий ўсишни таъминланишида ижобий самара бермайди. Чунки, меҳнат унумдорлиги ва бандлик ўртасида ҳам турли боғланиш мавжуд. Уларнинг фақатгина тўғри мутаносиблиги ЯИМ ҳажмининг кўпайишига таъсир этади. Акс ҳолда эса иқтисодий тармоқларида банд аҳоли сони қисқариб, ишсизлик муаммосини келтириб чиқаради.

ЯИМ ҳажмининг ошишига таъсир этадиган навбатдаги омил инвестиция ҳисобланади. Макроиқтисодий барқарорликнинг таъминланишида инвестициянинг алоҳида ўрни бор. Инвестиция қўшимча иш ўринларини яратиш, меҳнат унумдорлигини ошириш, табиий ресурслардан оқилона фойдаланиш имконини беради. Шунинг учун ҳам мамлакат иқтисодий сиёсатида инвестицион муҳитни яратиш, уни яхшилашга алоҳида эътибор қаратилади. Қўшни

давлатлардаги сиёсий барқарорлик ҳам қайсидир жиҳатдан мамлакат ҳудудига инвестиция киритилиши учун салбий таъсир этиши мумкин. Умуман олганда, ушбу омиллардан тўғри фойдаланилса, ЯИМ ҳажмини ошириш имкони пайдо бўлади.

Мавзунини ўрганиш бўйича кўргазмалар материаллари

Ижтимоий такрор ишлаб чиқариш

Жамият миқёсидаги ишлаб чиқариш жараёнларининг мунтазам равишда янгилашиб ва такроран амалга оширилиб турилишига айтилади

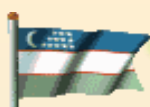
 Оддий такрор ишлаб чиқариш

Бу ишлаб чиқариш ҳажми ўзгармаган ҳолда такрорланишини ифодалайди. Одатда, бундай ишлаб чиқариш кўпроқ анъанавий иқтисодиёт тизимига мос келади. Оддий такрор ишлаб чиқариш ўз ички эҳтиёжларини қондиришга йўналтирилган ишлаб чиқариш ҳисобланади. У айирбошлаш учун мўлжалланмаган.

Кенгайтирилган такрор ишлаб чиқариш

Бу ишлаб чиқариш миқёсларини мунтазам равишда ошириб боришга асосланган ҳолдаги такрорланишидир. Бу турдаги ишлаб чиқариш барча ривожланган мамлакатлар иқтисодиётининг асосини ташкил этади

Миллий иқтисодиёт

Бу барча тармоқлар ва соҳаларни, микро- ва макродаражадаги иқтисодиётларни, функционал иқтисодиётни, кўплаб инфратузилмаларни ўз ичига олган яхлит иқтисодиётдир

Миллий иқтисодиёт таркибий тузилмасининг шаклланишига таъсир кўрсатадиган омиллар

- 1 • *Мавжуд бозор конъюктураси, бозорлар сизими ва монополашув даражаси;*
- 2 • *Мамлакатнинг халқаро меҳнат тақсимотидаги иштироки;*
- 3 • *Ишлаб чиқарувчи кучларнинг ривожланиш даражаси;*
- 4 • *Фан-техника тараққиётининг миқёслари, тавсифи ва ривожланиш суръатлари;*
- 5 • *Ишлаб чиқариш ресурсларининг сифати;*
- 6 • *Ҳудудларнинг ер майдонлари;*
- 7 • *Инфратузилма объектлари билан таъминланганлиги;*
- 8 • *Экология ҳолати.*

Макроиктисодиёт

Бу мамлакат миқёсида моддий ишлаб чиқариш ва номоддий соҳаларини бир бутун қилиб бирлаштирган миллий ва жаҳон хўжалиги даражасидаги иқтисодиётдир

Унинг таркиби

Моддий ишлаб чиқариш

Номоддий ишлаб чиқариш

Хизмат кўрсатиши

Макроиктисодий кўрсаткичлар

ЯММ

• Ялпи миллий маҳсулот;

ЯИМ

• Ялпи ички маҳсулот;

СММ, СИМ

• Соф миллий маҳсулот, соф ички маҳсулот;

МД

• Миллий даромад;

Молиявий кўрсаткичлар

• Пул оқими, бюджет ҳолати, инфляция (дефляция);

Ижтимоий кўрсаткичлар

• Аҳоли даромадалари, ишсизлик даражаси, аҳоли сони ва ҳ.к.

Ялпи миллий маҳсулот

бу

Маълум вақт давомида, масалан, бир йилда мамлакат миқёсида яратилган ва бевоита истеъмолчиларга бориб етадиган барча тайёр маҳсулот ва хизматларнинг бозор нархидаги қийматидир

Ялпи ички маҳсулот

бу

Маълум вақт давомида, масалан, бир йилда мамлакат ҳудудидида яратилган ва бевоита истеъмолчиларга бориб етадиган барча тайёр маҳсулот ва кўрсатилган хизматларнинг бозор нархидаги қийматидир

ЯИМнинг иккита тури

Номинал ЯИМ

• Жорий бозор нархларида ҳисобланган миллий маҳсулот

Реал ЯИМ

• Ўзгармас, қиёсий нархларда ҳисобланган миллий маҳсулот

$$\text{Реал ЯИМ} = \text{Номинал ЯИМ} / \text{нарх индекси}$$

Соф ички маҳсулот (СИМ)

$\text{ЯИМ} - \text{амортизация йиллик суммаси} = \text{СИМ}$

Миллий даромад (МД)

$\text{СИМ} - \text{бизнесга эгри солиқ} = \text{Миллий даромад}$

Шахсий даромад (ШД)

$\text{ШД} = \text{МД} - \text{ижтимоий сугурта тўловлари} - \text{солиқлар} + \text{ижтимоий тўловлар}$

Билимларни баҳолаш ва такрорлаш учун савол ва топшириқлар

1. Оддий ва кенгайтирилган такрор ишлаб чиқаришнинг фарқи нимада?
2. Миллий иқтисодиётнинг қандай таркибий қисмлари мавжуд?
3. Макроиқтисодий кўрсаткичлар нималар ва улар миллий иқтисодиётда қандай рол ўйнайди?
4. ЯИМ ва СММ бир-биридан нима билан фарқланади?
5. Миллий маҳсулот ҳаракат шакллари тавсифини беринг.
6. ЯИМ қандай усулларда ҳисобланади?
7. Номинал ва реал ЯИМ тушунчаларини изоҳланг.

Мавзуга оид тест саволлар

- 1. Макроиқтисодиёт қайси даражадаги иқтисодиёт?**
 - A. Бутун миллий ва жаҳон иқтисодиёти.
 - B. Иқтисодиётнинг давлат сектори.
 - C. Иқтисодиётнинг кооператив сектори.
 - D. Иқтисодиётнинг хусусий сектори.
- 2. Макроиқтисодий кўрсаткичлар ёрдамида нималар таҳлил қилинади?**
 - A. Миллий иқтисодиёт фаолиятига таъсир кўрсатувчи омиллар аниқланади.
 - B. Ялпи миллий маҳсулот ва унинг ҳаракат шакллари ҳисобланади.
 - C. Миллий иқтисодиётдаги мувозанатлик ва бандликка нарх берилади.
 - D. Юқоридагиларнинг барчаси таҳлил қилинади.
- 3. Ялпи миллий маҳсулот тушунчаси**
 - A. Янгидан вужудга келтирилган қиймат.
 - B. Оралиқ маҳсулотлар қиймати.
 - C. Бир йил давомида ишлаб чиқарилган пировард маҳсулот ва кўрсатилган хизматларнинг бозор нархида ҳисобланган ҳажми.
 - D. Йил давомида моддий ишлаб чиқариш соҳаларида яратилган барча маҳсулотлар қиймати.
- 4. 2016 йилда Ўзбекистон ЯИМ неча фоизга ўсди?**
 - A. 8,0 фоиз.
 - B. 7,8 фоиз.
 - C. 8,5 фоиз.
 - D. 6,3 фоиз.

5. 2016 йил якунларига кўра саноат маҳсулотларининг ўсиши неча фоизни ташкил этди?

- A. 8,0 фоиз.
- B. 7,8 фоиз.
- C. 6,6 фоиз.
- D. 8,5 фоиз.

6. Номинал ЯММ қандай усул билан реал ЯММга айлантирилади?

- A. Номинал ЯММ х нарх индекси.
- B. Номинал ЯММ / жорий нархлар.
- C. Номинал ЯММ / доимий нархлар.
- D. Номинал ЯММ / нарх индекси.

7. Номинал ЯММ нима?

- A. Ишлаб бериш, қайта ишлаш ва қайта сотиш мақсадларида сотиб олинган маҳсулотлар.
- B. ЯММни ишлаб чиқариш, тақсимлаш ва ундан фойдаланишнинг расмий ҳисоб-китоблардан яширин қисми.
- C. Улгуржи ва чакана нархларда ҳисобланган ЯММ.
- D. Жорий нархларда ҳисобланган ЯММ.

8. Реал ЯММ нима?

- A. Ишлаб чиқарилган маҳсулот қийматидан сотиб олинган ва унумли истеъмол қилинган хомашё ва материаллар қиймати чиқариб ташлангандан кейин қолган қисмининг бозор қиймати.
- B. Иқтисодий харажатлар бўйича ҳисобланган ЯММ.
- C. Жорий бозор нархларида ҳисобланган ЯММ.
- D. Нархларнинг ўзгаришини ҳисобга олиб доимий нархларда ҳисобланган ЯММ.

9. Нарх индекси қандай ҳисобланади?

- A. Номинал ЯММ ҳажмини реал ЯММ ҳажмига кўпайтмаси олинади.
- B. Жорий йилдаги истеъмол товарлари нархини базис йилдаги истеъмол товарлари нархига таққослаш орқали.
- C. ЯММдан йиллик амортизация суммасининг айирмаси.
- D. ЯММдан соф экспорт айирмаси

10. Қуйидаги қайси кўрсаткич ЯММ ҳажмига кирмайди?

- A. Импорт товарлар.
- B. Экспорт товарлар.
- C. Амортизация ажратмаси.
- D. СММ.

МАВЗУ 13. ИСТЕЪМОЛ, ЖАМҒАРИШ ВА ИНВЕСТИЦИЯЛАР

Мавзуга оид саволлар:

1. Истеъмол ва жамғаришнинг иқтисодий мазмуни, уларнинг ўзаро боғлиқлиги.
2. Жамғаришнинг моҳияти, омиллари ва самарадорлиги.
3. Инвестиция ва унинг даражасини белгиловчи омиллар.
4. Жамғариш билан истеъмол ўртасидаги оптимал нисбати муаммолари.

Мавзу бўйича билишингиз лозим бўлган янги ибора ва тушунчалар: истеъмол, шахсий истеъмол, унумли истеъмол, истеъмол сарфлари, жамғариш нормаси, капитал кўйилмалар, инвестиция, инвестицион фаолият, инвестициялар самарадорлиги, жамғариш, истеъмолга ўртача мойиллик, жамғаришга ўртача мойиллик.

1. Истеъмол ва жамғаришнинг иқтисодий мазмуни, уларнинг ўзаро боғлиқлиги

Мамлакатда яратиладиган ялпи миллий даромад истеъмол ва жамғариш мақсадларида сарфланади. Улар миллий иқтисодиётнинг мувозанатини таъминлашда ҳамда мамлакатда соғлом пул муомиласига эришишда муҳим рол ўйнайди. Ялпи сарфларнинг асосий таркибий қисмини истеъмол ташкил қилади.

Истеъмол жамият иқтисодий эҳтиёжларини қондириш мақсадида ишлаб чиқарилган товар ва хизматлардан фойдаланиш жараёнидир. Истеъмол икки турга бўлинади: оралик (унумли) истеъмол ва якуний (шахсий) истеъмол.

Унумли (оралик) истеъмол – бевосита ишлаб чиқариш жараёнига тегишли бўлиб, ишлаб чиқариш воситалари ва ишчи кучининг истеъмол қилинишини, яъни улардан ишлаб чиқариш мақсадида фойдаланиш жараёнини англатади.

Шахсий (якуний) истеъмол – ишлаб чиқариш жараёни охирига етгандан кейин рўй беради, бунда товарлар ва хизматлардан истеъмолчилар бевосита фойдаланадилар.

Миллий даромаднинг жамият аъзолари моддий ва маънавий эҳтиёжларини қондиришга сарфланадиган қисми **истеъмол фонди** деб айтилади. Истеъмол фонди бутун аҳолининг шахсий истеъмолини, аҳолига ижтимоий хизмат қиладиган муассасалардаги, шунингдек, илмий муассасалар ва бошқаришдаги барча сарфларни ўз ичига олади.

Истеъмол сарфлари - бу аҳоли жорий даромадларининг тирикчилик неъматлари ва хизматлар учун ишлатиладиган қисмидир. Даромадларнинг истеъмол сарфларидан ортиб қолган қисми жамғарилади.

Жамғариш – бу аҳоли, корхона (фирма) ва давлат жорий даромадларининг келажакдаги эҳтиёжларини қондириш ва даромад олиш мақсадларида тўпланиб боришидир. Унинг ҳажми (J) барча хўжаликлар даромадидан (D) истеъмол сарфларини (I) айириб ташлаш йўли билан аниқланади: $J=D-I$.

Истеъмол билан жамғариш ўртасида тескари пропорционаллик мавжуд. Аҳоли даромади таркибида истеъмол сарфлари улуши қанчалик юқори бўлса, жамғариш улуши шунчалик кам бўлади. Жамғаришнинг ўсиши эса иқтисодий маънода маблағларнинг истеъмол буюмлари ҳарид қилишда инвестицион товарлар ҳарид қилишга йўналтирилишини билдиради. Шундан келиб чиқиб, жамғаришни муддат жиҳатидан кечиктирилгани истеъмол сифатида қараш мумкин. Лекин, жамғаришнинг аҳоли истеъмолига айлангунича маълум давр ўтиши лозим бўлади. Мана шу давр оралиғида иқтисодиёт мувозанати кескинлашади. Шунинг учун ҳам аҳоли истеъмоли ва жамғариши ўртасидаги мувозанатни доимий равишда таҳлил қилиб бориш мақсадга мувофиқ. Аҳоли истеъмоли ва жамғариш мамлакатнинг ижтимоий ва иқтисодий ҳолатини белгилайди. Макроиқтисодий кўрсаткичлар таркибида ушбу икки (истеъмол ва жамғариш) кўрсаткичлари аҳоли турмуш даражаси ва фаровонлиги даражасини белгилайди. Шу сабабли аҳоли истеъмоли ва жамғаришлар нисбати муҳим аҳамиятга эга. Аҳоли истеъмоли таркибида қанчалик хизматларнинг улуши кўп бўлса, ўша мамлакат аҳолисининг турмуш даражаси яхшилигидан далолат беради. Масалан, иқтисодиёти ривожланган мамлакатларда аҳоли истеъмол ҳаражатлари таркибида хизматларнинг улуши 50-60 фоизни ташкил этади, иқтисодий қолоқ мамлакатларда эса у 30 фоиздан ошмайди.

Истеъмол ва жамғариш даражасини аниқлаб берувчи асосий омил **миллий даромад** ҳисобланади. Лекин миллий даромад таркибида тўғри солиқлар ҳам мавжуд бўлади. Шу сабабли солиқлар тўлангандан кейин аҳоли қўлида қоладиган даромад истеъмол сарфлари ва шахсий жамғариш йиғиндисига тенг бўлади.

Истеъмол ва шахсий жамғаришнинг даражаси ялпи даромаддан бевосита солиқлар тўлангандан кейинги қолган қисми билан аниқланади. Ялпи даромаднинг бу қисми ихтиёрдаги ёки соф даромад деб айтилади.

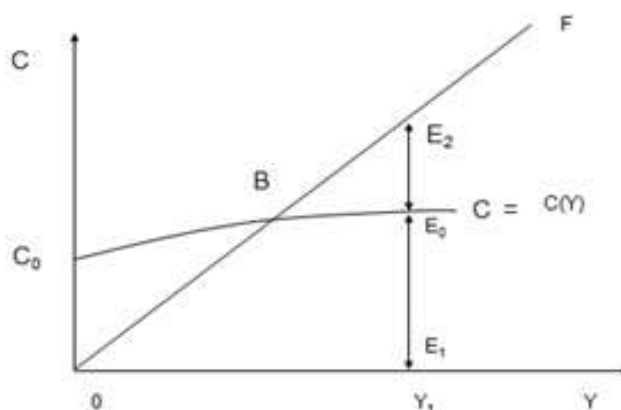
Истеъмол ва жамғариш ҳажми ҳамда унга таъсир кўрсатувчи омиллар ўртасидаги боғлиқлик истеъмол ва жамғариш функцияси дейилади.

Классик иқтисодчилар фикрига кўра, истеъмол реал фоиз ставкасининг пасайиб боровчи функцияси ҳисобланади.

Ж.М.Кейнс фикрига кўра, истеъмол уй хўжаликлари жорий даромадларининг ўсиб боровчи функцияси ҳисобланади. Истеъмол функциясини график кўринишида ҳам тасвирлаш мумкин.

1-чизма.

Истеъмол функциясининг графиги.

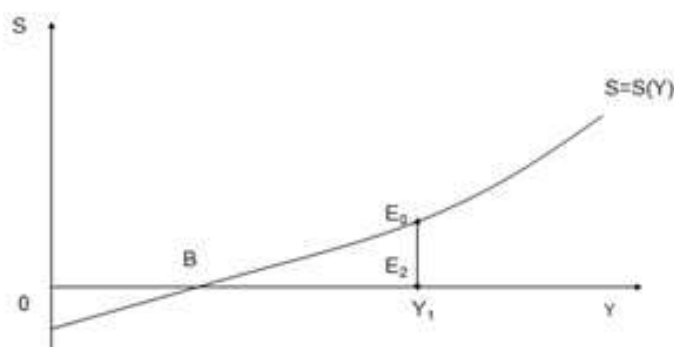
Бунда тик ўққа истеъмол сарфлари, ётиқ ўққа эса аҳоли ихтиёридаги даромад миқдори жойлаштирилади.

Ҳар иккала ўқ ўртасидан 45 градус остида ўтувчи OF тўғри чизик истеъмол сарфлари ва ихтиёрдаги (соф) даромаднинг миқдоран тенглигини ифодалайди. B нуқтада аҳоли даромадлари ва сарфларининг мувозанатига эришилади.

Жамғариш функциясининг графикдаги тасвири бироз ўзгача кўринишда бўлади.

2-чизма.

Жамғариш функциясининг графиги.

Истеъмол ва жамғариш ҳажмига даромаддан ташқари яна бир қатор омиллар таъсир кўрсатади. Бу омиллар 2 гуруҳга бўлинади:

- объектив омиллар;
- субъектив омиллар.

Объектив омиллар алоҳида истеъмолчининг ихтиёрига, идрокига боғлиқ бўлмаган омиллардан иборат бўлиб, улардан асосийлари қуйидагилар:

- барча хўжаликлар томонидан жамғарилган мол-мулк;
- нархлар даражаси;
- реал фоиз ставкалари;
- истеъмолчининг қарздорлиги даражаси;
- истеъмолчиларни солиққа тортиш даражаси.

Субъектив омиллар асосан истеъмолчининг ўзига, унинг руҳияти ва бозордаги ҳатти-ҳаракатига боғлиқ бўлади. Бу қуйидаги омиллардир:

- истеъмол ва жамғаришга бўлган мойиллик;
- келгусидаги нарх;
- пул даромадлари;
- солиқлар;
- товарлар мавжудлиги даражасининг ўзгаришига нисбатан муносабат.

Субъектив омиллар таъсирида истеъмол ва жамғариш даражасининг ўзгаришини жадвал орқали тасвирлаш мумкин.

1-жадвал.

Истеъмол ва жамғариш даражаси, млрд. сўм

Йиллар	Даромад даражаси (Y)	Истеъмол (C)	Жамғарма (S)	Истеъмолга ўртача мойиллик (C:Y)	Жамғаришга ўртача мойиллик (S:Y)	Истеъмолга кейинги қўшилган мойиллик ($\Delta C: \Delta Y$)	Жамғаришга кейинги қўшилган мойиллик ($\Delta S: \Delta Y$)
2005	1500	1300	200	0,87	0,13	-	-
2010	1800	1500	300	0,83	0,17	0,67	0,33
2015	2200	1700	500	0,77	0,23	0,50	0,50

Жадвалда келтирилган маълумотлардан 2005-2015 йиллар давомида соф даромад ҳажми ошиб бориши билан унинг истеъмол ва жамғаришга тақсимланиши ўртасидаги нисбат ҳам ўзгариб бораётганлигини кузатиш мумкин. Истеъмолчиларнинг даромадлари ўсиб борган сари, уларнинг жамғаришга бўлган мойилликлари ҳам шунчалик ошиб боради. Буни истеъмол ва жамғаришга бўлган ўртача

ва кейинги кўшилган мойиллик кўрсаткичлари орқали ҳам ифодалаш мумкин.

Аҳоли даромадининг истеъмолга сарфланадиган улуши истеъмолга ўртача мойиллик (ИЎМ) дейилади ва у қуйидаги формула билан аниқланади:

$$\text{ИЎМ} = \text{Истеъмол сарфлари ҳажми} / \text{Соф даромад ҳажми} = C / Y$$

Аҳоли даромадининг жамғаришга кетадиган улуши эса жамғаришга ўртача мойиллик (ЖЎМ) дейилади ва у қуйидаги формула билан аниқланади:

$$\text{ЖЎМ} = \text{Жамғарма ҳажми} / \text{Соф даромад ҳажми} = C / Y$$

Бунда, $\text{ИЎМ} + \text{ЖЎМ} = 1$ бўлади.

Иқтисодий нуқтаи назардан истеъмол ёки жамғаришга кейинги кўшилган мойиллик кўрсаткичи ҳам аҳамиятлидир. Бу кўрсаткич истеъмолчи даромадининг навбатдаги ўзгариши унинг истеъмол ва жамғаришга нисбатан муносабати қандай ўзгаришини акс эттиради. Даромад ҳажмининг ўзгариши натижасида истеъмол сарфлари ҳажмининг ўзгариш даражаси истеъмолга кейинги кўшилган мойиллик дейилади (ИКМ) ва қуйидаги формула ёрдамида аниқланади:

$$\text{ИКМ} = \text{Истеъмолдаги ўзгариш} / \text{Соф даромаддаги ўзгариш} = \Delta C / \Delta Y$$

Даромад ҳажмининг ўзгариши натижасида жамғариш ҳажмининг ўзгариши даражаси жамғаришга кейинги кўшилган мойиллик (ЖҚМ) дейилади ва у қуйидаги формула билан аниқланади, яъни:

$$\text{ЖҚМ} = \text{Жамғаришдаги ўзгариш} / \text{Соф даромаддаги ўзгариш} = \Delta C / \Delta Y$$

Демак, соф даромаднинг ўсган қисми ҳам истеъмолга ҳамда жамғаришга сарфланади. Бу сарфланган қисмлар ўртасидаги нисбат ҳар қандай ўзгарган тақдирда ҳам уларнинг умумий йиғиндиси 1 га тенг бўлиб қолаверади.

Иқтисодиётнинг барқарор ривожланиши, тадбиркорлик фаолиятининг самарали амалга ошишида жамғариш жараёнларининг аҳамияти бекиёсдир. Шунга кўра, жамғаришнинг моҳияти, унинг омиллари ва самарадорлиги кўрсаткичларини алоҳида кўриб чиқиш мақсадга мувофиқ.

2. Жамғаришнинг моҳияти, омиллари ва самарадорлиги

Жамғариш деб миллий даромад бир қисмининг асосий ва айланма капиталларни, шунингдек, эҳтиёт заҳираларини кўпайтириш учун сарфланишига айтилади.

Қамраб олиш соҳалари ҳамда ўз мақсадига кўра жамғариш икки турга бўлинади:

- ишлаб чиқариш соҳасидаги жамғариш;
- ижтимоий – маданий соҳадаги (ноишлабчиқариш) жамғариш.

Амалда жамғариш капитал маблағлар ёки инвестицион сарфлар шаклида юзага чиқиб, у янги асосий капитални ҳосил қилиш, ишлаб чиқаришни кенгайтириш, реконструкциялаш ва янгилашга қилинадиган харажатларни ифодалайди.

Ишлаб чиқариш ва ноишлаб чиқариш мақсадидаги жамғариш бири-биридан фаркланади. Жамғарилган маблағларнинг моддий ишлаб чиқариш соҳасининг асосий капиталларини ва айланма маблағларини кенгайтиришга кетадиган қисми ишлаб чиқариш соҳасидаги жамғариш суммасини ҳосил қилади. Ишлаб чиқариш соҳасидаги жамғариш қтисодий ўсишнинг муҳим омили ҳисобланади.

Ижтимоий – маданий соҳадаги жамғариш (ноишлаб чиқариш жамғариши) уй-жой фондини, касалхоналар, ўқув муассасалари, маданият, соғлиқни сақлаш, спорт муассасалари, яъни номоддий ишлаб чиқариш тармоқларини кенгайтириш, реконструкциялаш, янгилашга сарфланади. Ноишлаб чиқариш соҳасини кенгайтириш ҳам ишлаб чиқаришни ривожлантиришнинг зарур шартидир.

Жамғариш суммаси, унинг ҳажми ва таркиби такрор ишлаб чиқариш суръатларини белгилаб берадиган ҳал қилувчи омиллардир.

Жамғариш нормаси бевосита жамғариш суммасининг бутун миллий даромад ҳажмига нисбати билан аниқланади:

$$\text{ЖН} = (\text{ЖС} / \text{МД}) \times 100\%.$$

Бунда: ЖН – жамғариш нормаси; ЖС – жамғариш суммаси; МД – миллий даромад.

Жамғариш ҳажми миллий даромаднинг бир қисмини ташкил этади ва шу сабабли миллий даромад ҳажми кўпайишини белгилайдиган омилларнинг барчаси жамғариш миқдорини ҳам белгилаб беради. Бу омиллардан асосийси қўлланиладиган ресурслар массаси ва уларнинг унумдорлигидир. Жамғариш миқдори ишлаб чиқариш жараёнида хом ашё, материаллар, энергияни тежаб-тергаб сарфлашга ҳам боғлиқ.

Жамғариш миқдори миллий даромаддаги жамғариш ва истеъмол ҳажмлари ўртасидаги нисбатга ҳам боғлиқ бўлади. Ўзбекистонда ЯИМ таркибида бундай нисбатнинг ўзгаришини 2-жадвал маълумотлари орқали кузатиш мумкин.

**Ўзбекистонда 2000-2013 йилларда ЯИМ таркибида истеъмол
ва жамғариш ўртасидаги нисбат ўзгариши, %**

Давр	Якуний истеъмолда харажатлар жами, %		Ялпи жамғариш, %	Соф экспорт, %
	Уй хўжалиги	Давлат		
2000	60,9	18,7	19,6	-0,2
2001	60,6	18,5	21,1	-1,1
2002	59,3	18,0	21,2	0,6
2003	54,5	17,4	20,8	6,2
2006	48,3	16,6	24,8	9,1
2007	47,0	15,6	28,2	8,3
2008	46,4	15,9	32,0	4,7
2009	47,7	15,5	30,0	5,8
2010	47,9	15,8	26,6	8,6
2011	48,1	16,1	24,1	13,3
2012	46,7	16,3	23,2	13,8
2013	47,6	15,3	24,1	13,0
2014	47,3	16,1	24,0	12,9
2015	46,6	15,9	24,5	13,0

3. Инвестициялар ва унинг даражасини белгиловчи омиллар

Инвестициялар – асосий ва айланма капитални қайта тиклаш ва кўпайтиришга, ишлаб чиқариш қувватларини кенгайтиришга қилинган сарфларнинг пул шаклидаги кўринишидир. **Инвестиция лотин тилидан олинган бўлиб, кийинтирмоқ деган маънони англатади.** У пул маблағлари, банк кредитлари, акция ва бошқа қимматли қоғозлар кўринишида бўлади. Инвестицияларнинг икки турини фарқлаш лозим:

- реал инвестициялар;
- номинал инвестициялар.

Пул маблағлари кўринишидаги инвестицияларга номинал инвестиция, ана шу пул маблағларига сотиб олиш мумкин бўлган инвестицияларга эса **реал инвестиция** дейилади.

Инвестицияларни рўёбга чиқариш бўйича амалий ҳаракатлар – инвестицион фаолият, инвестицияларни амалга оширувчи шахс эса **инвестор** дейилади.

Инвестиция фаолияти куйидаги манбалар ҳисобига амалга оширилади:

- инвесторларнинг ўз молиявий ресурслари ҳисобидан (фойда, амортизация ажратмалари, пул жамғаришлари ва ҳ.к.);
- қарз олинган молиявий маблағлар ҳисобидан (облигация заёмлари, банк кредитлари);

- жалб қилинган молиявий маблағлар ҳисобидан (акцияларни сотишдан олинган маблағлар, жисмоний ва ҳуқуқий шахсларнинг пай ва бошқа тўловлари);

- давлат бюджети маблағлари ҳисобидан;

- чет элликлар маблағлари ҳисобидан.

Ўзбекистонда инвестицияларни молиялаштириш манбалари таркиби ҳам йиллар давомида ўзгариб борган. Жумладан, йилдан йилга давлат бюджети маблағларининг улуши камайиб, чет эл инвестициялари ва кредитлари ҳамда аҳоли маблағларининг улуши ошиб борди(3-жадвал).

3-жадвал.

Республикада асосий капиталга инвестицияларнинг молиялаштириш манбалари бўйича тузилиши (% ҳисобида)

Кўрсаткичлар	1992	2000	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015
Жами капитал қўйилмалари	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100
Шу жумладан:											
Давлат бюджети маблағлари	26,6	29,2	10,3	8,5	8,1	5,6	6,0	5,1	5,3	4,9	5,2
Корхона ва аҳоли маблағлари	52,9	39,1	50,2	41,2	46,9	49,0	50,2	52,7	55,2	56,1	57,3
Банклар кредитлари	0,3	7,2	4,1	5,4	5,2	9,7	11,1	11,3	10,3	11,0	10,9
Чет-эл инвестициялари ва кредитлари	20,2	23,2	18,5	30,3	32,4	28,3	25,1	20,4	19,3	18,8	19,0
Бошқа маблағлар	-	1,3	7,1	14,9	7,4	7,4	7,6	10,7	9,9	9,2	7,6

Инвестицияларга сарфлар даражасини иккита асосий омил белгилаб беради:

- инвестиция сарфларидан кутилаётган фойда нормаси;
- фоиз ставкаси.

Инвестицияларга қилинадиган сарфларнинг ҳаракатлантирувчи мотиви фойда ҳисобланади. Тадбиркорлар ишлаб чиқариш воситаларини, қачонки улар фойда келтирадиган бўлса, сотиб оладилар.

Инвестициялар даражасини белгилайдиган иккинчи омил фоизнинг реал ставкаси ҳисобланади. Фоиз ставкаси бу реал асосий

капитални сотиб олиш учун зарур бўлган, банд қилинган пул капиталига корхона тўлаши лозим бўлган пул миқдори ҳисобланади. Агар кутилаётган соф фойда нормаси (масалан, 10 фоиз) фоиз ставкаси (7 фоиз)дан ортиқ бўлса, инвестицияни амалга ошириш мақсадга мувофиқ бўлади. Аксинча, фоиз ставкаси (айтайлик, 12 фоиз) кутилаётган соф фойда нормасидан (10 фоиз) ортиқ бўлса, инвестициялаш самарасиз ҳисобланади.

Инвестиция даражасига кутилаётган соф фойда нормаси ва фоиз ставкасидан ташқари, бошқа қуйидаги омиллар ҳам таъсир кўрсатади:

1. Машина ва ускуналарни харид қилиш, ишлатиш ва уларга хизмат кўрсатиш харажатлари.

2. Тадбиркорлардан олинадиган солиқ миқдори.

3. Технологик ўзгаришлар.

Ялпи сарфларнинг инвестицияларга оид қисми **ялпи инвестициялар** деб айтилади. Ялпи инвестициялар билан бир қаторда “соф инвестициялар” деган тушунча бор.

Ялпи инвестициялар жорий йил давомида истеъмол қилинган асосий капитални қоплашга мўлжалланган (амортизация) ҳамда иқтисодиётдаги капитал ҳажмига ҳар қандай соф қўшимчалардан иборат барча инвестицион товарларни ўзичига олади.

Соф инвестициялар эса жорий йил давомида қўшимча равишда жалб қилинган инвестицион товарлардан иборат. Бошқача қилиб айтганда, соф инвестиция ялпи инвестиция билан амортизация ажратмаларининг айирмасига тенг. Соф инвестиция асосий ва айланма капиталнинг ўсишини таъминлайди.

Ялпи инвестициялар билан амортизация ҳажми ўртасидаги нисбат иқтисодиёт ривожланишининг ҳолатини кўрсатади.

Ўзбекистонда амалга оширилаётган инвестиция сиёсатининг ўзига хос томони авваломбор, рақобатбардош маҳсулотларни ишлаб чиқаришни таъминлайдиган юксак замонавий технологияларни киритиш, маҳаллий хом ашё ресурсларидан самарали фойдаланиш, шу асосда янги иш жойларини яратиш ва аҳоли даромадларини оширишни назарда тутганлигида. Иқтисодиётга хорижий инвестицияларни кўпроқ жалб этилишида эркин иқтисодий зоналарнинг ташкил этилиши муҳим рол ўйнайди. Мамлакатимизда инвестиция муҳитини янада яхшилаш, хорижий ҳамкорларни кўпайтириш ва уларни жалб этиш мақсадида Биринчи Президентимизнинг 2008 йил 2 декабрда “Навоий вилоятида эркин индустриал-иқтисодий зона ташкил этиш тўғрисида”ги, 2013 йил 18 мартда “Жиззах махсус индустриал зонасини барпо этиш тўғрисида”ги ва 2013 йил 13 апрелда “Ангрен махсус индустриал зонасини барпо этиш тўғрисида”ги Фармонлари чиқарилди. Ушбу фармонларнинг ижроси натижасида “Ангрен”

махсус индустриал зонаси ҳудудида қисқа муддатда умумий қиймати қарийб 44 миллион доллар бўлган 5 та лойиҳа асосида энергияни тежайдиган диодли ёруғлик лампалар, турли катталиқдаги мис қувурлари, кўмир брикетлари каби юксак технологиялар асосида маҳсулотлар ишлаб чиқариш йўлга қўйилди. “Жиззах” махсус индустриал зонасида хитойлик сармоядорлар билан ҳамкорликда 10 та саноат корхонаси фаолиятини йўлга қўйиш бўйича ишлар олиб борилмоқда. “Навоий” эркин индустриал-иқтисодий зонаси ташкил этилганидан буён унинг ҳудудида умумий қиймати 100,0 миллион доллардан зиёд бўлган 19 та инвестиция лойиҳаси бўйича ишлаб чиқариш корхоналари ишга туширилган. Эркин иқтисодий зоналар иқтисодий муносабатларнинг ривожланиши ҳамда глобаллашув жараёнининг таъсири натижасида улар ҳам миқдор ва сифат жиҳатдан ўзгариб туради. Шунини алоҳида таъкидлаш ўринлики, эркин ва махсус иқтисодий зоналарнинг ташкил этилиши мамлакат иқтисодий пойдеворини мустаҳкамлаб боради. Ҳалқаро ташкилотларнинг берган маълумотларига кўра дунёда 3,5 мингдан зиёд эркин иқтисодий зоналар бўлиб, улар 140 тага яқин мамлакатларда жойлашган.

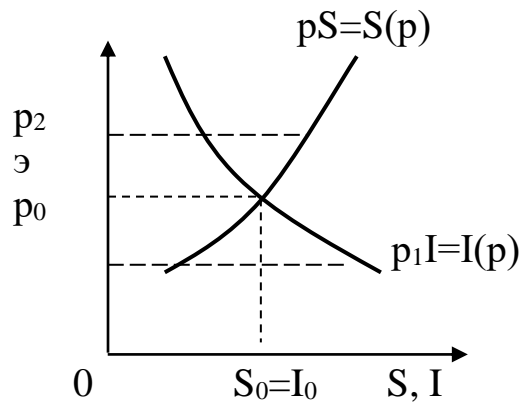
Бутун дунёдаги эркин иқтисодий зоналарда салкам 70 миллиондан ортиқ киши меҳнат қилади. Уларнинг йиллик савдо айланмаси эса 500,0 млрд. АҚШ доллардан зиёддир. Айни пайтда эркин иқтисодий зоналарнинг турлари кўпайиб бормоқда.

5. Жамғариш билан истеъмол ўртасидаги оптимал нисбати муаммолари

Мамлакатдаги инвестиция даражаси иқтисодий ривожланишда катта аҳамият касб этади. Инвестиция фаолиятини амалга ошириш учун эса жамғариш жараёни меъёрида амалга оширилиши лозим. Демак, жамғариш ва инвестиция ўртасидаги макроиқтисодий мувозанатга эришиш барқарор иқтисодий ўсишнинг шартини ҳисобланади.

Классик иқтисодчилар нуқтаи назарига мувофиқ, фоиз ставкаси ҳам инвестициянинг, ҳам жамғаришнинг функцияси сифатида қаралади (3-чизма).

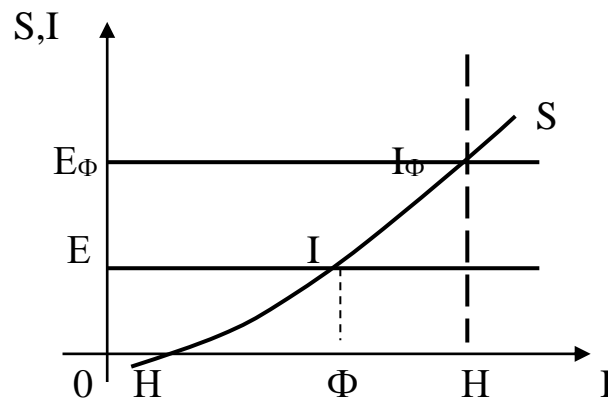
3-чизма.

Чизмадан кўришиб турибдики, инвестиция ва фоиз ставкаси ўртасида тескари функционал боғлиқлик мавжуд: фоиз ставкаси қанчалик юқори бўлса, инвестиция ҳажми шу қадар паст бўлади ва аксинча. Жамғариш эса тўғри, ўсувчи функционал боғлиқликка эга, яъни фоиз ставкасининг юқори бўлиши жамғариш даражасининг ҳам юқори бўлишига олиб келади.

Кейнсчиларнинг инвестиция ва жамғариш ўртасидаги мувозанат модели ўз тузилишига кўра классик моделдан фарқ қилади. Бунда энг марказий нуқта жамғариш фоиз ставкасининг эмас, балки даромаднинг функцияси деб қаралиши ҳисобланади: $C=C(Y)$. Инвестиция эса, классик моделдаги сингари, фоиз ставкасининг функцияси деб олинади: $I = I(p)$ (4-чизма).

4-чизма.

Кейнс талқинига кўра, инвестиция ва жамғариш даражасининг мувозанати тўла бандлик бўлмаган шароитда ҳам таъминланиши мумкин: графикдаги миллий даромаднинг N ҳажмида айнан шу ҳолатга (E нуқта) эришилади.

Демак, юқоридагилардан шундай хулоса чиқариш мумкин: жамғариш ва инвестиция ўртасидаги мувозанатнинг кейнсча модели классик моделга нисбатан асосланган, реал ҳаёт, яъни иқтисодиётнинг тўла бандлиги мавжуд бўлмаган ҳолатга нисбатан ҳам татбиқ этилиб, такомиллаштирилган модел ҳисобланади.

Мавзуни ўрганиш бўйича кўргазмали материаллар

1. Истеъмол ва жамғарманинг иқтисодий мазмуни, уларнинг ўзаро боғлиқлиги

Истеъмол турлари

Шахсий истеъмол

• Ишлаб чиқариш соҳасидан ташқарида рўй берадиган истеъмол бўлиб, бунда истеъмол буюмлари бевосита фойдаланилади.

Умумий истеъмол

• Бевосита ишлаб чиқариш жараёнига тегишли бўлиб, ишлаб чиқариш воситалари ва ишчи кучининг истеъмол қилинишидир.

Якка тартибда истеъмол

• Алоҳида шахснинг ўз ихтиёрида бўлган неъматларни истеъмол қилиши.

Жамоавий истеъмол

• жамият аъзолари турли гуруҳларининг неъматларидан биргаликда фойдаланиш

Ижтимоий истеъмол

• Бутун бир жамият аъзоларининг ижтимоий неъматларидан биргаликда фойдаланиш.

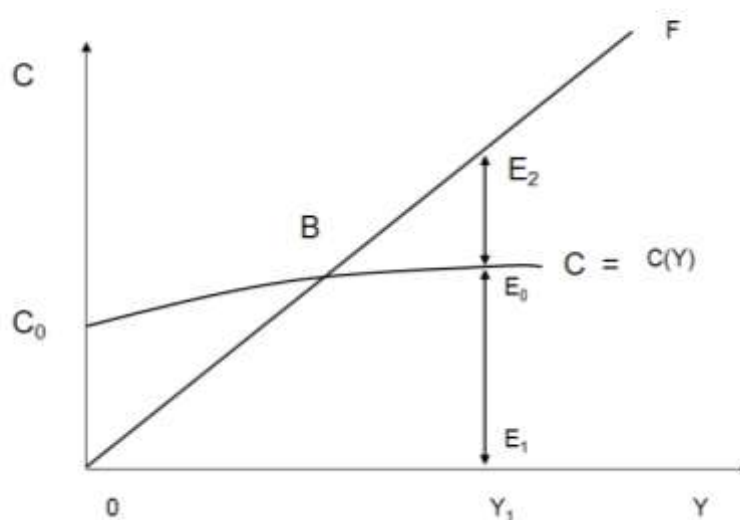
Жамғарма

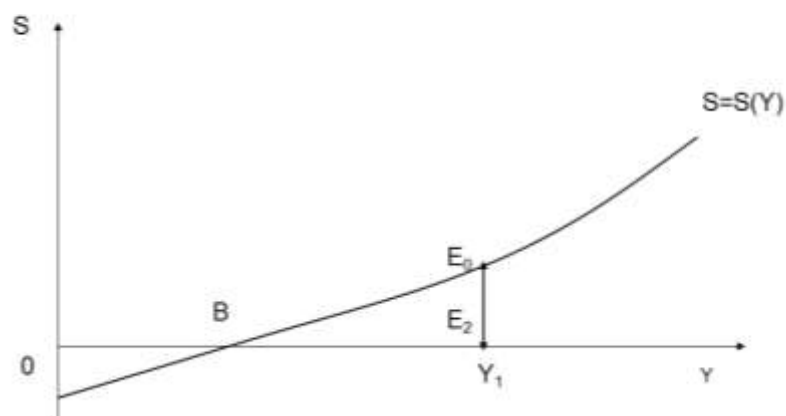
*Бу аҳоли,
корхона(фирма) ва
давлат жорий
даромадларининг
келажакдаги
эҳтиёжларини
қондириши ва
даромад олиши
мақсадларида
тўпланиб бориши.*

Истеъмол функциясининг графиги

Жамгарма функциясининг графиги

2. Жамғаришнинг моҳияти, омиллари ва самарадорлиги

Жамғарма

Бу узоқ мuddат хизмат қиладиган товарларни ҳарид қилиш, турли хилдаги фавқулотда ҳолатларни сугурталаш ҳамда фоизли даромад олиш мақсадида пул маблағларининг тўпланиб боришидир.

Жамғарма билан инвестициянинг алоқадорлиги

Жамғарма

Инвестицион тавсифдаги товарларга талаб даражасини белгилайди.

Жамғариш турлари

Ишлаб чиқариш соҳасидаги жамғариш
(бу асосий ва айланма капитални кенгайтиришга ишлатилади)

Ижтимоий – маданий соҳадаги жамғариш
(бу номоддий ишлаб чиқариш тармоқларини кенгайтириш, реконструкциялаш, янгиланишга сарфланади)

3. Инвестициялар ва унинг даражасини белгиловчи омиллар

Инвестициялар

Инвестициялар

Бу асосий ва айланма капитални қайта тиклаш ва қўпайтиришга, ишлаб чиқариш қувватларини кенгайтиришга қилинган сарфларнинг пул шаклидаги кўринишидир.

Инвестицияларнинг шаклланиш манбалари

инвесторларнинг ўз молиявий ресурслари

- фойда, амортизация ажратмалари, пул маблағлари ва ҳ.к.

қарз олинган молиявий маблағлар

- облигация заёмлари, банк кредитлари

жалб қилинган молиявий маблағлар

- акцияларни сотишдан олинган маблағлар, жисмоний ва ҳуқуқий шахсларнинг пай ва бошқа тўловлари

давлат бюджети маблағлари

- субсидия, дотация ва бошқалар

чет – элликлар маблағлари

Инвестициялар даражасига таъсир қилувчи омиллар

Фойда нормаси

Фойз ставкаси

Технологик харажатлар

Солиқ

Технологик ўзгаришлар

Билимларни баҳолаш ва такрорлаш учун савол ва топшириқлар

1. Истеъмол, жамғариш ва инвестицияларнинг иқтисодий мазмунига қисқача таъриф беринг.
2. Истеъмол ва жамғаришнинг миқдорини аниқловчи асосий омилларини санаб кўрсатинг.
3. Жамғариш нормаси қандай аниқланади?
4. Истеъмолга ва жамғаришга ўртача мойиллик деганда нимани тушунаси?
5. Истеъмол ва жамғаришга қўшилган мойиллик қандай аниқланади?
6. Инвестицияларга сарфларнинг даражасини қандай омиллар белгилаб беради?
7. Ялпи инвестиция ва амортизация нисбати ўзгаришининг иқтисодиётга таъсири қандай?
8. Жамғариш ва инвестиция ўртасидаги мувозанат классик моделининг моҳиятини изоҳланг.
9. Жамғариш ва инвестиция ўртасидаги мувозанат моделлари моҳиятини тушунтириб беринг.

Мавзуга оид тест саволлар

1. Қайси омил аҳоли истеъмоли ва пул жамғаришлари даражасини белгилайди?
 - A. Шахсий даромад.
 - B. Солиқлар даражаси.

- C. Фоиз ставкаси.
- D. Миллий даромад.

2. Қуйидаги омиллардан қайси бири аҳоли истеъмоли ва пул жамғаришлари ўртасидаги нисбатга таъсир кўрсатади?

- A. Истеъмолчилар сони.
- B. Аҳоли омонатлари.
- C. Товар хажми.
- D. Нархлар даражаси, аҳоли жамғарган бойлик даражаси, истеъмолчи қарзлари ва солиқ ставкалари даражаси, даромадлар ва товарлар таклифи ўзгаришининг кутилиши.

3. Жамғариш нормаси қандай аниқланади?

- A. Шахсий даромаднинг истеъмол даражасига нисбатининг фоиздаги ифодаси.
- B. Миллий даромад ўсган қисмининг инвестицион сарфлар суммасига нисбатининг фоиздаги ифодаси.
- C. Жамғариш фондининг бутун миллий даромад ҳажмига нисбатининг фоиздаги ифодаси.
- D. Аҳоли умумий даромадларининг тирикчилик неъматлари ва хизматлар учун ишлатиладиган қисми.

4. Қуйидагилардан қайси бири инвестицияларнинг ички манбаи ҳисобланади?

- A. Облигация заёмлари, банк кредитлари.
- B. Акцияларни сотишдан олинган маблағлари.
- C. Фойда, амортизация ажратмалари.
- D. Бюджет маблағлари.

5. Қуйидагилардан қайси бири инвестицион фаоллик ҳақида хулоса чиқариш имконини беради?

- A. Инвестицияларнинг тармоқ тузилиши.
- B. Реал инвестициялар даражасининг ўзгариши.
- C. Инвестицияларнинг такрор ишлаб чиқариш тузилиши.
- D. Инвестицияларнинг технологик тузилиши.

6. Инвестициялар мақсадга мувофиқ ҳисобланганда унинг даражаси қайси омилга боғлиқ бўлади?

- A. Талаб ҳажмига.
- B. Таклифга.
- C. Рақобатга.
- D. Солиқлар даражасига, техника тараққиёти ва технологик ўзгаришларга.

7. Инвестицион сарфлар ўзгарувчанлигининг сабабини кўрсатинг?

- A. Рақобатнинг кучайиши.
- B. Бозорда мувозанатнинг юзага келиши.
- C. Давлат иқтисодий сиёсатининг ўзгариши.
- D. Товар нархининг ўзгариши.

8. Инновация -

- A. Экспорт учун маблағларни йўналтириш.
- B. Кредит бериш.
- C. Истеъмол товарлари импортини кучайтириш.
- D. Янги техника-технологияларни ишлаб чиқариш учун маблағларни йўналтириш.

9. Жамғариш деб.....

- A. Миллий даромад бир қисмининг асосий ва айланма капиталларни, шунингдек, эҳтиёт заҳираларини кўпайтириш учун сарфланишига айтилади.
- B. Шахсий даромад бир қисмининг сарфланишига айтилади.
- C. Ялпи даромад ва айланма маблағларни жамланмасига айтилади.
- D. Асосий ва айланма маблағларнинг жамланмасига айтилади.

10. Жамғариш қамраб олиш соҳалари ҳамда ўз мақсадига кўра неча турга бўлинади?

- A. Икки турга бўлинади.
- B. Уч турга бўлинади.
- C. Тўрт турга бўлинади.
- D. Беш турга бўлинади.

МАВЗУ 14. ИШЧИ КУЧИ ВА УНИНГ БАНДЛИГИ

Мавзуга оид саволлар:

- 1. Ишчи кучини такрор ҳосил қилиш ва унга таъсир этувчи омиллар**
- 2. Ишсизлик ва унинг турлари. Ишсизликнинг оқибатлари**
- 3. Самарали бандлик муаммолари ва Ўзбекистонда ишсизларни ижтимоий ҳимоялаш**

Мавзу бўйича билишингиз лозим бўлган янги ибора ва тушунчалар: ишчи кучи, ишчи кучини такрор ҳосил қилиш, фаол ишчи кучи, аҳоли (иш кучи) миграцияси бандлик, ишсизлик, меҳнат биржаси, фрикцион ишсизлик, циклик ишсизлик, институционал ишсизлик, тўлиқ бандлик, ишсизлик даражаси, ишсизларни ижтимоий ҳимоялаш.

1. Ишчи кучини такрор ҳосил қилиш ва унга таъсир этувчи омиллар

Жамиятнинг ялпи миллий маҳсулоти ҳисобига ишлаб чиқаришнинг моддий- ашёвий омилларигина эмас, балки шахсий омили — ишчи кучи, яъни жамиятнинг асосий ишлаб чиқарувчи кучи ҳам такрор ҳосил этилади ва сифат жиҳатдан анча юқори даражада такрор юзага чиқарилади.

Ишчи кучи деганда мамлакат аҳолисининг меҳнатга жисмонан ва ақлий жиҳатдан лаёқатли бўлган ҳамда миллий иқтисодий соҳаларида фаолият кўрсатиб юрганларнинг умумий сони тушунилади. Меҳнатга лаёқатлилар қаторига 16 ёшдан 55 ёшгача бўлган аёллар; 16 ёшдан 60 ёшгача бўлган эркеклар; катта ёшдаги ишловчи аҳоли (55-60 ёшдан ўтганлар) киради.

Республикада ишчи кучи ресурсларининг 2015 йилдаги ўртача сони 17.9 млн. кишини ташкил қилиб, бу мамлакат аҳолисининг **58.7** фоизига тенгдир.

Ишчи кучини такрор ҳосил қилиш - инсоннинг жисмоний кучи ва ақлий қобилиятларини узлуксиз қайта тиклаб ва таъминлаб туриш, янги ишчи авлодини тайёрлаш, уларнинг меҳнат малакасини ошириб бориш, умумий билим ва касбий тайёргарлик даражасининг ўсишини таъминлаш демакдир. Ишчи кучини такрор яратиш ходимларни ишлаб чиқаришга жалб этишни, тармоқлар, корхоналар, минтақалар ўртасида меҳнат ресурсларини тақсимлаш ва қайта тақсимлашни, уларнинг ходимларга бўлган эҳтиёжлари қондирилишини ва айни пайтда

аҳолининг иш билан тўла ва самарали банд бўлишини таъминлайдиган ижтимоий-иқтисодий механизмини яратишни ҳам ўз ичига олади.

Ишчи кучини такрор ҳосил қилиш нисбатан мустақил иқтисодий ва ижтимоий муаммо бўлиб, бу муаммо аҳолининг табиий ҳаракатлари шаклида намоён бўлади. Шу сабабли ишчи кучини такрор ҳосил қилишнинг асоси аҳолининг табиий кўпайишидир.

Ишчи кучи ресурсларининг сифати мамлакат аҳолисининг сони, жинси, ёши ва маълумоти билан белгиланади. Булар эса уз навбатида, аҳолининг табиий ҳаракатланишига боғлиқ бўлади.

Аҳолининг табиий ҳаракатланиши, уни такрор ишлаб чиқариш характери кўпгина ҳолатлар билан мамлакатнинг индустриал тараққиёти ва урбанизация даражаси, ижтимоий шарт-шароитлар, маданият ва маиший турмуш анъаналари, аниқ тарихий омиллар билан белгиланади.

Улар жумласига демография омилини ҳисобга олган ҳолда уй-жой шароитларини яхшилаш, болаларга нафақалар бериш, уларни болалар муассасалари билан таъминлаш, ҳомиладорлик ва бола туғилгандан кейинги таътилларни узайтириш, оилани мустаҳкамлаш, шунингдек, жамоада маънавий муҳитни яхшилаш киради.

Ишчи кучини такрор ҳосил қилиш, уларнинг тўла ва самарали иш билан банд бўлиш муаммосини ҳам ўз ичига олади. Иш билан тўла банд бўлишни мутлақ маънода тушунмаслик керак. Биринчидан, ишсизликнинг маълум даражаси иқтисодиёт учун меъёрдаги ҳол ҳисобланади. Иккинчидан, иш билан тўла банд бўлиш меҳнатга лаёқатли барча кишилар албатта умумлашган (давлат ва жамоа корхоналарида) ишлаб чиқаришга жалб этилиши зарурлигини англатмайди. Уларнинг бир қисми ўзини оилада хизмат кўрсатишга, болалар тарбиясига, шунингдек, хусусий корхоналар ва шахсий ёрдамчи хўжаликда меҳнат қилишга, якка тартибдаги меҳнат фаолияти билан шугулланишга багишлаши мумкин. Учинчидан, иш билан тўла банд бўлиш унинг самарадорлиги билан, меҳнат ресурсларидан ғоят оқилона фойдаланиш билан қўшиб олиб борилиши керак.

Ишчи кучи таркибида иқтисодий фаол аҳоли билан бир қаторда иқтисодий нофаол кишилар ҳам фарқланади.

Иқтисодий фаол аҳоли таркибига миллий хўжаликда банд бўлган барча кишилар билан бир қаторда, иш қидириб юрган меҳнатга лаёқатли ишчилар ҳам киради.

Иқтисодий фаол аҳоли миқдорига икки омил таъсир кўрсатади:

1. Аҳолининг табиий ўсиши;
2. Аҳоли (иш кучи) миграцияси.

Аҳоли (иш кучи) миграцияси иш кучини кўчиб юришини ифодалайди. Иш кучининг миграциясига кўп омиллар сабаб бўлади, лекин уларнинг асосийлари иккита:

- иш ҳақидаги фарқ;
- ишсизлик.

Иш билан самарали банд бўлиш меҳнат ресурсларидан фойдаланишнинг интенсив турига таянмоғи керак. Бу вазифани ҳал қилиш иш жойлари миқдор ва сифат жиҳатдан мавжуд меҳнат ресурслари билан мувозанатлашган бўлишини таъминлашни, ишлаб чиқариш ҳажмини ўстириб боришнинг таъсирчан чораларини яратишни, иш билан банд бўлиш шароитлари ва шакллари хилма-хил қилишни талаб этади.

Фан-техника тараққиётининг жадаллашуви ва ишлаб чиқаришнинг интенсивлашуви ишлаб турган корхоналардан ишчи кучини бўшатиб олиш ва у ни қайта тақсимлаш механизмига, аҳолини ишга жойлаштириш, қайта ўқитиш ва касб танлаши тизимига таъсир кўрсатади. Мулкчиликнинг турли шакллари ривожланган бозор иқтисодиёти ишчи кучи ресурсларида янада самаралироқ фойдаланишга шароит яратади, уларни кам самарали соҳалардан бўшатиб кадрларга эҳтиёжи бўлган юқори самарали тармоқлар ва корхоналарга қайта тақсимлайди.

2. Ишсизлик ва унинг турлари. Ишсизликнинг оқибатлари

Ишсизлар ишчи кучларининг бир қисми бўлиб, улар ижтимоий ишлаб чиқаришда банд бўлмаган, аммо фаол иш қидириб, меҳнат биржаларида рўйхатда турган кишилардир.

Ишсизлик фрикцион, таркибий, даврий, ихтиёрий, институционал, яширин турларга бўлинади.

Фрикцион ишсизлик - вақтинчалик ишсизлик бўлиб, ишчи томонидан турар ёки иш жойининг ўзгартириши натижасида, шунингдек, ўқув юртларини ёки мавсумий ишларни тугалланиши сабабли юзага келади.

Таркибий ишсизлик - инсон эҳтиёжларининг доимий ўсиб бориши ва техника тараққиёти сабабли бир хил касбларга талабнинг камайиши ёки унинг тугалиши билан боғлиқ бўлган ишсизлик.

Даврий ишсизлик - иқтисодий қийинчиликлар туфайли ишлаб чиқаришнинг қисқариши натижасида вужудга келадиган ишсизлик. Ундай ишсизлик иқтисодий инқироз ва турғунлик даврида кўпаяди.

Ихтиёрий ишсизлик деганда, меҳнатга лаёқатли кишиларнинг меҳнат фаолиятидан ўз хоҳиши бўйича четлашиши, яъни меҳнатга лаёқатли кишиларнинг ишлашни хоҳламайдиган қисми тушунилади.

Институционал ишсизлик - меҳнат бозорини самарали ташкил этилмаганлиги натижасида келиб чиқади.

Яширин ишсизлик - расман иш билан банд бўлганларнинг фақат қисман ишлаши, яъни тўлиқ ишламай юриши.

«Тўлиқ бандлик» тушунчаси иқтисодиётда ишсизликнинг мутлақ мавжуд бўлмаслигини билдирмайди. Иқтисодчилар фрикцион ва таркибий ишсизликнинг бўлишини табиий деб ҳисоблайди, шу сабабли «тўлиқ бандлик» ишчи кучининг 100 фоиздан камини ташкил қилувчи миқдор сифатида аниқланади. Аниқроқ айтганда, тўлиқ бандлик шароитида ишсизлик даражаси фрикцион ва таркибий ишсизлар сонига тенг бўлади. Циклик ишсизлик нолга тенг бўлганда, тўлиқ бандлик шароитидаги ишсизлик даражасига эришилади. Тўлиқ бандлик шароитидаги ишсизлик даражаси ишсизликнинг табиий даражаси деб ҳам аталади. Ишсизликнинг табиий даражаси билан боғлиқ бўлган миллий ишлаб чиқаришнинг реал ҳажми иқтисодиётнинг ишлаб чиқариш салоҳиятини кўрсатади.

Ишсизликнинг тўлиқ ёки табиий даражаси ишчи кучи бозори мувозанатга эришганда, яъни иш изловчилар сони бўш иш ўринлари сонига тенг келганда вужудга келади. Ишсизликнинг табиий даражаси қандайдир даражада иқтисодий жиҳатдан мақбул ҳисобланади. Чунки «фрикцион» ишсизларга мос келувчи иш ўринларини топиш, Таркибий ишсизларга ҳам янги касбни ўзлаштириш ёки янги яшаш жойида иш топиш учун маълум вақт керак бўлади.

«Ишсизликнинг табиий даражаси» тушунчаси маълум бир аниқликлар киритишни талаб қилади.

Биринчидан, бу тушунча иқтисодиёт ҳар доим ишсизликни табиий даражасида амал қилиши ва шу орқали ўзининг ишлаб чиқариш имкониятини рўёбга чиқаришини билдирмайди. Чунки, кўпинча ишсизлик даражаси табиий даражадан ортиқ, айрим ҳолларда ундан паст ҳам бўлиши мумкин. (иш вақтидан ортиқча ишлаш ва ўриндошлик ишларида банд бўлиш натижасида).

Иккинчидан, ишсизликнинг табиий даражаси ўз-ўзича доимий миқдор ҳисобланиши шарт эмас, у таркибий ўзгаришлар (қонунлар ва жамият урф-одатларидаги ўзгаришлар) оқибатида ўзгариб туриши мумкин. Масалан, 60-йилларда фрикцион ва таркибий ишсизларнинг муқаррар даражаси ишчи кучининг 4 фоизни ташкил қилди деб ҳисобланган. Бошқача айтганда, ишчи кучининг 96 фоиз банд бўлганда тўлиқ бандликга эришилиши тан олинган. Ҳозирги даврда иқтисодчилар ишсизликнинг табиий даражаси тахминан 5-6 фоиз га тенг деб ҳисоблайди.

Ишсизлик даражаси ишсизларнинг ишчи кучи таркибидаги фоизи сифатида ҳисобланади:

Ишсизлик даражаси = (Ишсизлар сони / Ишчи кучи сони) x 100

Ишсизлик даражасини баҳолаш билан бирга, унинг ижтимоий-иқтисодий оқибатларини ҳам ҳисобга олиш зарур бўлади. Чунки ишсизликнинг ўзи ҳаддан ташқари юқори даражаси билан катта иқтисодий ва ижтимоий оқибатларни келтириб чиқаради.

Ишсизликнинг иқтисодий оқибатлари ишлаб чиқарилмаган маҳсулот билан таққосланиб баҳоланади. Иқтисодиёт ишлашни хоҳлаган ва ишлай оладиган барча учун етарли миқдорда иш жойларини яратиш қобилиятига эга бўлмаса товар ишлаб чиқариш потнециал имкониятининг бир қисми йўқотилади.

Иқтисодий адабиётларда бу йўқотиш ялпи миллий маҳсулот (ЯММ) ҳажмининг орқада қолиши сифатида аниқланади ҳамда у ҳақиқий ЯММнинг потенциал ЯММдан кам бўлган ҳажми сифатида кўринади. Ишсизлик даражаси қанчалик юқори бўлса, ЯММ ҳажмининг орқада қолиши шунчалик катта бўлади.

Макроиқтисодиёт соҳасидаги таниқли тадқиқотчи А.Оукен ишсизлик даражаси ва ЯММ ҳажмининг орқада қолиши ўртасидаги нисбатни математик ифодалаб берди. Бу нисбат Фарбада Оукен қонуни сифатида танилган бўлиб, агар ишсизликнинг ҳақиқий даражаси унинг табиий даражасидан бир фоизга ортиқ бўлса, ЯММ ҳажмининг орқада қолиши 2,5% ни ташкил қилишини кўрсатади. 1:2,5 ёки 2:5 бўлган бу нисбат, ишсизликнинг ҳар қандай даражаси билан боғлиқ равишда маҳсулотнинг мутлақ йўқотилиш ҳажмини ҳисоблаш имконини беради. Масалан, фараз қиламиз, 2015 йил ишсизлик даражаси 7,5 фоизга етган ёки кўзда тутилган 4 фоизли табиий даржадан 3,5 фоиз юқори бўлган. Бу 3,5 фоизни Оукен коэффициентиға 2,5 кўпайтириб, шу йили ЯММ ҳажмининг орқада қолиши 8,75 фоизни ташкил қилишини аниқлаймиз. Бошқача айтганда, агар 2015 йил тўлиқ бандлилик шароитида ишсизликнинг табиий даражаси таъминланганда, ЯММ ҳақиқий даражасидан 8,75фоизга кўпайган бўлур эди. Агар 2015 йил номинал ЯММ 330 млрд. сўм бўлган деб фараз қилсак, ишсизликнинг табиий даржасига эришилмаганлиги сабабли иқтисодиёт 29 млрд. сўмлик $(330 \times 8,75) / 100$ маҳсулотни йўқоттан бўлади.

Айрим ҳолларда миллий маҳсулотнинг ҳақиқий ҳажми потнециал ҳажмидан ортиб кетиши ҳам мумкин. Бундай ҳол ишсизлик даражаси табиий даржадан ҳам паст бўлган даврларда рўй беради. Ишлаб чиқаришга ишчиларнинг кўшимча сменаларини жалб қилиш, капитал ускуналардан ўрнатилган нормативдан юқори даражада фойдаланиш, иш вақтидан ортиқча ишлаш ва ўриндош ишларда банд бўлиш кабилар бунинг асосий сабабларидир.

Ишсизлик нафақат иқтисодий, балки ижтимоий оқибатларга ҳам эга бўлади. Турғунлик (депрессия) фазаси ишчи кучининг фаолиятсизлигига сабаб бўлади, фаолиятсизлик эса малаканинг йўқолишига ҳамда ижтимоий ва сиёсий тартибсизликларга олиб келади.

Шунингдек, ишсизликнинг салбий томонлари - узоқ вақт ичида ишсиз юрган ишчи ўз малака-маҳоратини йўқота бориши, кишининг психик-руҳий ҳолатига салбий таъсир кўрсатиши, жиноятга қўл уриши ва бошқалар ҳисобланади.

3. Самарали бандлик муаммолари ва Ўзбекистонда ишсизларни ижтимоий ҳимоялаш

Бозор муносабатларига ўтиш даврида давлатнинг ижтимоий сиёсати фақат одамларнинг манфаатларини ишончли равишда ҳимоя қилишдангина иборат бўлмасдан, балки меҳнатга яроқли аҳолининг иш билан бандлигини таъминлашни ҳам ўз ичига олади. Айниқса, аҳолининг ўсиши юқори суръатлар билан бораётган ва ўзига хос аҳоли таркибига эга бўлган бизнинг Республикада иш билан бандлик масаласи энг муҳим муаммолардан бири ҳисобланади. Иқтисодий ислохотлар даврида ушбу масалани ҳал этиш учун республикада бир қатор тадбирларни амалга ошириш режалаштирилган.

Ишсизлик даражасининг кўпайиши жамиятни қуйидаги йўқотишларга олиб келади:

- ялпи талабнинг пасайиши;
- жамғарманинг камайиши;
- инвестицион талабнинг пасайиши;
- таклифнинг қисқариши, ишлаб чиқаришнинг тушкунликка тушиши, иқтисодий беқарорлик юз бериши ва ҳ.

Ўзбекистонда иш билан бандлик муаммосини ҳал этишда амалга оширилаётган чора-тадбирлар қуйидагилардан иборат:

Биринчидан, якка тартибдаги тадбиркорликни кенгайтириш учун шароит яратиш.

Иккинчидан, аҳолига кўрсатиладиган ижтимоий-маиший хизмат турларини кенгайтириш.

Учинчидан, қишлоқда кенг тармоқли ижтимоий ва ишлаб чиқариш инфратузилмасини яратиш.

Тўртинчидан, ишдан бўшаган ходимларни қайта тайёрлаш ва қайта ўқитиш тизимини такомиллаштириш.

Бешинчидан, вақтинча ишга жойлаштириш имкони бўлмаган меҳнатга яроқли аҳолини давлат томонидан ишончли равишда ижтимоий ҳимоялаш.

Бироқ ишсизлик оқибатларини бир томонлама баҳолаб бўлмайди. Унинг салбий томонлари билан биргаликда, ижобий томонлари ҳам бор (салбий томонлари кўпроқ, албатта). Ишсизлик хавфи кишиларни яхши ишлашга, меҳнат интизомини бузмасликка, меҳнат унумдорлигини оширишга, иш сифатини яхшилашга, ўз фирмасини эъзозлашга, ўз иш жойининг қадрига етишга ундайди. Ишсизлик бекор юрганларни ўз устида ишлашга, билим ва малакасини оширишга, янги касбларни кунт билан эгаллашга чорлайди.

Ўзбекистонда ишсизлар сонини камайтириш учун меҳнат биржалари фаолият кўрсатаёпти. Меҳнат биржалари ишчи ва фирматашкилотлар ўртасида иш кучини сотиш ва сотиб олиш бўйича келишувни амалга оширишда мунтазам воситачи вазифасини ўтайди. Уларнинг асосий вазифаси, биринчидан, ишсиз қолганларни рўйхатга олиш, ишини ўзгартирмоқчи бўлганларни ишга жойлаштиришда воситачилик қилиш; иккинчидан, ишчи кучига бўлган талаб ва таклифни ўрганиш; учинчидан, қандай ихтисосликлар бўйича ишчилар зарурлиги ҳақида ахборот бериш; тўртинчидан, ёшларни касб, ихтисосликлар бўйича йўналтириш, янги касб-ҳунар ўргатишни ташкил қилиш.

Ўзбекистонда давлат меҳнат биржалари билан бир қаторда, ишчи кучини ёллаш бўйича хусусий пуллик агентликлар, ишчи кучи экспорти билан шуғулланувчи давлат идоралари ва хусусий агентликлари ҳамда касаба уюшмалари, диний, ёшлар ташкилотлари, хотин-қизлар кўмиталари қошида иш билан таъминлаш бўлимлари мавжуд.

Аҳолининг иш билан бандлиги муаммоси кўп қиррали бўлиб, у барча одамларга ўз қобилиятларини ишга солиш, ўз эҳтиёжларини қондириш учун дастлабки тенг имкониятларни таъминловчи давлат ва бозор механизминини вужудга келтириш; ишчи кучини унумли ва самарали иш билан банд қилиш; зарур ҳолларда ишчи кучини иқтисодиёт тармоқлари ва соҳалари ўртасида қайта тақсимлаш каби масалаларни ҳам ўз ичига олади.

2015 йилнинг 1 январь ҳолатига Ўзбекистонда доимий яшовчи аҳоли сони 30 500 минг кишини ташкил этган. Меҳнатга лаёқатли ёшдаги аҳоли сони эса жами аҳолининг 58.7 фоизни, яъни 17 899.1 минг кишини, иш билан банд бўлганлар сони эса 12 523.3 минг кишини ташкил этди. 2015 йилда Ўзбекистонда ишсизлик даражаси 5,4 фоизни ташкил этди.

Мавзуни ўрганиш бўйича кўрғазмали материаллар

Аҳоли (ишчи кучи) миграцияси – иш кучининг кўчиб юришини ифодалайди. Иш кучининг миграциясига кўп омиллар сабаб бўлади, лекин уларнинг асосийлари иккита:

- иш ҳақидаги фарқ;
- ишсизлик.

Миграция хиллари

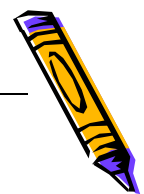
Ички миграция

- Тугалланган миграция
- Тебранувчи миграция
- Мавсумий миграция
- Эпизодик (бир зумлик) миграция

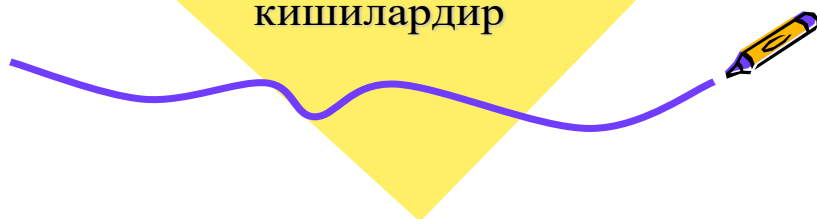
Ташқи миграция

- иммиграция
- эмиграция

Ишсизлар – бу иш кучиларининг бир
кисми бўлиб, ижтимоий ишлаб чиқаришда
банд бўлмаган, фаол иш қидириб юрган ва
меҳнат биржаларида рўйхатда турган
кишилардир

Ишсизликнинг қуйидаги асосий
формалари номаён бўлади:

- **Фрикцион ишсизлик** – вақтинчалик ишсизлик бўлиб, кадрларнинг турар ва иш жойлари ўзгариши натижасида, шунингдек, олий ўқув юртларини ёки мавсумий ишларини тугалланиши сабабли юзага келади
- **Таркибий ишсизлик** – яъни, халқ хўжалигида инсон эҳтиёжларини доимо ўсиб бориши ва техника тараққиёти туфайли бир хил касбларга талабнинг камайиши ёки уларнинг тугатилиши билан боғлиқ бўлган ишсизлик;
- **Даврий ишсизлик** – иқтисодий қийинчиликлар туфайли ишлаб чиқаришнинг қисқариши натижасида вужудга келадиган ишсизлик.

Ишсизлик қуйидаги асосий формаларда номаён бўлади

- **Ихтиёрий ишсизлик** – меҳнатга лаёқатли кишиларнинг меҳнат фаолиятидан ўз хоҳиши бўйича четлашган, яъни ишлашни хоҳламайдиган қисми тушунилади.
- **Институционал ишсизлик** – меҳнат бозорини самарали ташкил этилмаганлиги натижасида келиб чиқади.
- **Яширинг ишсизлик** – расман иш билан банд бўлмаганларнинг фақат қисман ишлаши, яъни тўлиқ ишламай юриши.

Америкалик иқтисодчи Артур Оукен ишсизлик даражаси биоан ЯММ (ЯИМ) ҳажми ўртасидаги боғланишни аниқлаб, ишсизликни ҳақиқий даражаси табиий даражадан 1%га ортиши ЯММни 2,5%га кам яратилишига сабаб юўлишини АҚШ иқтисодиёти мисолида исботлаб берди. Бу боғланиш унинг номи билан Оукен қонуни деб юритилади.

2,5 рақами эса Оукен коэффиценти деб аталади.

Шунингдек, ишсизликнинг салбий томонлари - узок вақт ичида ишсиз юрган ишчи ўз малака-маҳоратини йўқота бориши, унинг психик-руҳий ҳолатига салбий таъсир кўрсатиши, жиноятга қўл уриши ва ҳоказолар ҳисобланади

Ишсизлик даражасининг кўпайиши жамиятда бир қанча йўқотишларга олиб келади:

- А) Ялпи талабнинг пасайишли;
- Б) жамғармаларнинг камайиши;
- В) Инвестицион талабнинг сусайиши;
- Г) Таклифнинг қисқариши, ишлаб чиқаришнинг тушкунликка тушиши, иқтисодий беқарорлик юз бериши ва х.к.

Билимларни баҳолаш ва такрорлаш учун савол ва топшириқлар

1. Ишчи кучини такрор ҳосил қилиш тушунчаси нимани англатади?

2. Ишчи кучини унумли такрор ишлаб чиқаришнинг қандай манбалари мавжуд?
3. Бозор иқтисодиётида «Тўлиқ бандлилик» тушунчаси нимани англатади?
4. Фрикцион ва таркибий ишсизликларнинг моҳияти қандай?
5. Циклик ишсизликнинг объективлигини қандай тушунтирасиз?
6. Маъмурий-буйруқбозлик иқтисодиётида ишсизликни бартараф этишга уриниш ва унинг оқибатлари қандай рўй берган?
7. Ишсизликнинг ижобий жиҳатлари бўлса, уларни тушунтиринг.
8. Ишсизликни ҳисоблашда Оукен қонунининг мазмуни қандай?
9. Ўзбекистонда ишсизликни бартараф этишда қандай чора-тадбирлар қўлланилмоқда?
10. Нима учун ривожланган давлатларда ҳам маълум даражада ишсизлик мавжуд бўлади?

Мавзуга оид тест саволлар

1. Ишчи кучини такрор ҳосил қилиш қуйидагилардан қайси бирини ўз ичига қамраб олади?

- A. Ходимларнинг меҳнат малакасини ошириб бориш.
- B. Ходимларнинг умумий билим ва касбий даражасини ўстириб бориш.
- C. Ходимларни халқ хўжалик тармоқлари ва соҳалари ўртасида тақсимлаш ва қайта тақсимлаш.
- D. Ходимларнинг жисмоний кучлари ва ақлий қобилиятларини узлуксиз тиклаб бориш.

2. Тўлиқ бандлик қандай маънода тушунилади?

- A. Фрикцион ишсизликнинг мавжуд бўлиши.
- B. Ишсизликнинг мутлақ мавжуд бўлмаслиги.
- C. Циклик ишсизликнинг мавжуд бўлиши.
- D. Таркибий ишсизликнинг мавжуд бўлиши.

3. Ишчи кучи 6,7 млн. кишини, ишсизлар 0,5 млн. кишини ташкил қилса, ишсизлик даражаси неча фоизни ташкил қилади?

- A. 7,2 %;
- B. 6,5 %;
- C. 8,0%;
- D. 7,5 %.

4. Агар 2015 йил номинал ЯММ 330 млрд. сўмни, ишсизликнинг табиий даражадан ортиқлиги туфайли ЯММнинг орқада қолиши 8,75 фоизни ташкил этган бўлса, иқтисодиёт қанча маҳсулот йўқотган бўлади?

- A. 30 млрд сўм.
- B. 25 млрд сўм.
- C. 29 млрд сўм.
- D. 27 млрд сўм.

5. Меҳнатга бўлган талаб қуйидаги омилга боғлиқ:

- A. Маҳсулот таклифига.
- B. Ишлаб чиқариш воситаларининг ҳажмига.
- C. Меҳнатга лаёқатлилар сонига.
- D. Бандлик даражасига.

6. Қуйида санаб ўтилган иқтисодий мақсадларнинг қайси бири аниқ миқдорий ўлчовга эга?

- A. Иқтисодий кафолат.
- B. Иқтисодий эркинлик.
- C. Тўлиқ бандлик.
- D. Даромадларни ижтимоий адолатли тақсимлаш.

7. Тўла бандлик шароитида циклик ишсизлик даражаси қандай миқдорга тенг?

- A. 1 % дан кам.
- B. Табиий ишсизликдан 2,5 % га кўп.
- C. 1 % дан кўп.
- D. 0 га тенг.

8. Ўқув юртини битириб, иш қидираётган талаба ишсизликнинг қандай турига киради?

- A. Табиий ишсизликка.
- B. Таркибий ишсизликка.
- C. Фрикцион ишсизликка.
- D. Цикли ишсизликка.

9. Ишсизликнинг қайси тури табиий ишсизлик ҳисобланмайди?

- A. Циклик ишсизлик.
- B. Фрикцион ишсизлик.
- C. Фрикционал ва таркибий ишсизлик.
- D. Таркибий ишсизлик.

10. Ўзбекистонда ишсизликни бартараф этишнинг қандай тадбирлари амалга оширилмоқда?

- A. Хусусий мулкчиликни жорий этиш.
- B. Фуқароларга эркин иқтисодий фаолият юритиш ҳуқуқини бериш.
- C. Тадбиркорликка кенг йўл очиб бериш.
- D. Бозор иқтисодиётини жорий этиш.

МАВЗУ 15. МОЛИЯ ТИЗИМИ

Мавзуга оид саволлар:

1. Молиянинг моҳияти ва вазифалари. Молия турлари.
2. Давлат бюджети ва унинг тузилиши.
3. Солиқларнинг моҳияти ва турлари.

Мавзу бўйича билишингиз лозим бўлган янги ибора ва тушунчалар: молия, молия тизими, молия турлари, пул бозори, фонд бозори, фонд биржаси, облигация, давлат бюджети, бюджет такчиллиги, давлат заёмлари, пул эмиссияси, давлат қарзлари, солиқлар, тўғри ва эгри солиқлар, солиқ ставкаси, субсидия, дотация, субвенция, Лаффер эгри чизиғи.

1. Молиянинг моҳияти ва вазифалари. Молия турлари

Бозор иқтисодиётида ҳар қандай фаолият маблағни, пулни талаб қилади ва у орқали молияни юзага келтиради. Чунки, иқтисодиётнинг ривожланиши, ишлаб чиқаришнинг узлуксиз давом этиши, аҳолининг фаровонлиги, юртнинг тинчлигини таъминлаш ва бошқа мақсадларни амалга ошириш – ҳаммаси молияга бориб тақалади.

Молия – иқтисодий категория сифатида пул маблағларини ҳосил этиш, ундан фойдаланиш ва унинг ҳаракатини тартибга солиш билан боғлиқ иқтисодий муносабатларни англатади. Унинг воситасида турли даражада пул фондлари вужудга келтирилади ва улар такрор ишлаб чиқариш эҳтиёжлари ва бошқа ижтимоий эҳтиёжларни қондириш мақсадида тақсимланади.

Молия пул билан боғлиқ муносабатлар бўлиб, унинг моддий асосини пул ташкил қилади, лекин у пул билан бир хил тушунча эмас. Молия муносабатлари пул муносабатларидан шуниси билан фарқ қиладики, унинг таркибига шахсий истеъмол хизмати муносабатлари кирмайди, ҳамда пул ҳаракати товар ҳаракати билан бир вақтда юз бермайди.

Молиявий муносабатларнинг объектлари ва субъектлари фарқланади. **Молиянинг объекти** сифатида пул маблағлари ва қимматбаҳо қоғозлар ҳисобланса, унинг **субъекти**, яъни иштирокчилари вазифасини ишлаб чиқариш корхоналари, давлат идоралари, молиявий муассасалар, турли оилалар ва айрим шахслар бажаради.

Молия иқтисодиёт доирасида ўзаро боғлиқ бўлган бир қатор вазифаларни бажаради:

Иқтисодий жараёнларни молиявий ресурслар билан таъминлаш ва унга хизмат кўрсатиш вазифасини бажаради. Жумладан, мамлакатни бошқариш, мудофаа қобилиятини таъминлаш, халқ таълими, соғлиқни сақлаш, маданий-маърифий ишлар ва бошқаларнинг амалга оширилишини тақозо этади. Бунинг учун, энг аввало, уларни молиявий ресурслар билан таъминлаш керак бўлади.

Молиянинг тақсимловчи вазифаси. Жамиятда яратилган ЯИМни ва унинг асосий қисми бўлган миллий даромадни мамлакатнинг турли ҳудудлари ва хўжалик объектлари ўртасида тақсимлаб, пул фондларига айлантиради. Молиявий тақсимлаш микро- ва макродаражада амалга оширилади.

Бирламчи тақсимлаш микроиқтисодий даражада, яъни фирмалар, ташкилотлар ва муассасалар ичида юз беради. Масалан, пул маблағлари фирма миқёсида тақсимланганда, улар корхонанинг амортизация фондига, иш ҳақи фондига, ижтимоий суғурта ажратмалари, фойда, мукофотлаш фондлари, инвестиция фондларига бўлинади.

Иккиламчи тақсимлаш макроиқтисодий даражада бўлиб, у корхона (фирма)лар билан давлат ўртасида юз беради. Унда турли хил солиқлар, рента ва божхона тўловлари, акциз йиғимлари кабилар давлат кўлида тўпланadi. Бу маблағлар аҳолининг ижтимоий-маданий эҳтиёжларга (уй-жой қурилиши, тиббий хизмат, маориф), аҳолини ижтимоий ҳимоялашга (нафақалар, стипендиялар), миллий мудофаага, атроф муҳитни муҳофаза қилиш ва шу кабиларга сарфланади.

Молиянинг рағбатлантирувчи вазифаси. Рағбатлантириш давлат томонидан корхона ва ташкилотларга молиявий ёрдам бериш, ишловчиларга мукофотлар ажратиш, бож пулини камайтириш орқали экспортни рағбатлантириш кабиларни кўзда тутadi.

Молиядан **назорат қилиш воситаси** сифатида фойдаланилади. Бунда солиқлар ва бошқа тўловларни амалдаги қонунлар бўйича тўғри тўланишини ҳамда молиявий маблағларни белгиланган мақсад бўйича ишлатилишини таъминлаш назарда тутилади. Молиявий назорат асосан аудиторлик фирмалари ёрдамида ўрнатилади.

Ижтимоий ҳимоялаш вазифаси. Жамият аъзоларининг маълум қатламлари, яъни ногиронлар, кўп болали кам таъминланган оилалар ва ишсизларни минимал тирикчилик юритишини таъминлаб туриш, яъни молиявий кафолатлашдан иборат. Ундан ташқари, аҳолининг соғлигини таъминлаш, унга бепул умумий ўрта таълим бериш, атроф муҳитни соғломлаштиришни ҳам ўз зиммасига олади.

Иқтисодий ахборот бериш вазифаси. Иқтисодий фаолиятнинг молиявий яқунлари ҳақида тегишли маълумот ва хабарлар бериб туришдани борат. Молиявий ахборотга қараб, тадбиркорлар ўз

ишининг бориши, шерикларининг аҳволи, рақибларнинг имкониятидан огоҳ бўладилар. Молиявий ахборотда аудиторлик хизмати маълум ўрин эгаллаб, ахборотдан фойдаланишни яхшилайти ва тезлаштиради.

Молиявий муносабатлар ва уларга хизмат қилувчи махсус муассасалар жамиятнинг молия тизимини ташкил қилади. Бу тизим давлат ва маҳаллий бюджетларни, ижтимоий, мол-мулк ва шахсий суғурта фондларини, давлатнинг валюта захираларини, банклар, пул муомаласи, кредит ва солиқ тизими, корхона ва фирмаларнинг пул фондларининг ҳаракатини ўзичига олади(1-расм).

Молия тизими				
Микромолия			Макромолия	
Оила молияси	Корхона молияси	Давлат молияси	Суғурта ташкилотлар молияси	Қарз эвазига молиялаштириш тизими

1-расм. Молия тизимининг туркумланиши.

Молия бозори таркибан қимматбаҳо қоғозлар бозори ва қарзга бериладиган пул бозоридан ташкил топади (2 расм).

Қимматбаҳо қоғозлар бозори	Кредитбозори	
Молиябозори		
Фондбозори	Валютабозори	Инвестиция бозори

2-расм. Молия бозорининг унсурлари.

Молия бозорида молиявий операцияларни махсус воситачилар, яъни маклер, брокер ва дилерлар амалга оширади. Маклер битимларни тузиш учун шерикларни учраштиради, лекин ўзи битим тузмайди. Сотувчи ва харидордан ўз хизмати учун ҳақ олади. Брокер юридик шахс ёки фирма сифатида фаолият кўрсатиб, у қимматли қоғозлар бўйича тор доирадаги мутахассис саналади. Томонлар келишуви асосида битим тузади ва ўз хизмати учун маълум миқдорда комиссия ҳақ олади. Дилер ўз номи ва маблағи ҳисобига қимматбаҳо қоғозларни сотиб олади ва иккиламчи бозорда уларни қайта сотиш операциясини амалга оширади.

Молия бозорида акция, облигация, вексел ва сертификат каби ҳужжатлар ҳам пул сингари муомалада бўлади. Акция ўз эгасига

дивиденд келтирувчи қимматбаҳо қоғоз ҳисобланиб, у дастлаб XVII асрнинг бошларида Голандия, Англия ва Европанинг бошқа мамлакатларида пайдо бўлган.

Акцияни ўз номидан чиқариб, уни бирламчи фонд бозорида дастлабки сотишини амалга оширувчиларга эмитент дейилади. Акциянинг ўзида кўрсатиб қўйилган сумма унинг номинал қиймати ҳисобланади. Акциянинг сотилиш нархига бозор курси, унинг фонд биржасидаги нархига котировка дейилади.

Акциянинг нархи биринчи ўринда унга тегадиган дивидендга боғлиқ. Фирманинг мавқеи мустаҳкам, молияси бақувват бўлса, бинобарин, яхши фойда топса, акцияга дивиденд кўп тўланади. Дивиденд қанча кўп бўлса, акция курси ҳам шунча юқори бўлади.

$$\text{Акция курси} = \frac{\text{Дивиденд}}{\text{Банк фоизи}} \times 100\%$$

2. Давлат бюджети ва унинг тузилиши

Давлат даромадлари ва харажатларининг асосий қисми давлат бюджети орқали ўтади. Унинг асосий вазифаси молиявий воситалар ёрдамида иқтисодиётни самарали ривожлантириш ва умумдавлат миқёсидаги ижтимоий вазифаларни ҳал қилиш учун шароит яратишдир.

Давлат бюджети - (ингл. сумка, халта) давлат харажатлари ва уларни молиявий қоплаш манбаларининг йиллик режаси келтирилган молиявий ҳужжат ҳисобланади. Ўзбекистонда давлат бюджети Олий Мажлис томонидан тасдиқланади.

Давлат бюджети 2 қисмдан, яъни даромадлар ва харажатлардан иборат бўлади. Бюджетнинг даромадлар қисмини шакллантиришда, мулк шаклидан қатъий назар, ҳамма иқтисодий субъектлар иштирок этади, уларнинг иштироқи солиқлар тўлаш шаклида юз беради. Давлат харажатларнинг асосий қисми ижтимоий соҳа ва аҳолини ижтимоий ҳимоялаш мақсадларига шунингдек, мамлакат мудофаасини таъминлаш, иқтисодий ва ташқи иқтисодий мақсадлар ва шу кабиларга сарфланади(3 расм).

3 расм. Давлат бюджетининг таркиби.

Бюджет даромадлари унинг харажатларини қоплаши шарт. Агар бюджет даромадлари ундаги харажатлардан мусбат катталикини ташкил этса, унда бундай ҳолатга бюджет ортиқчалиги ёки бюджет профицити деб юритилади.

Агар бюджет даромадлари харажатларни қоплай олмаса, унда бюджет тақчиллиги ёки бюджет дефицити юзага келади. Бу ҳолнинг сабаблари кўп бўлиб, уларнинг ичида, давлатнинг жамият ҳаётидаги ролининг узлуксиз ўсиб бориши, унинг иқтисодий ва ижтимоий вазифаларнинг кенгайиши алоҳида ўрин тутди. Бюджет тақчиллигининг ўзгариши шунингдек, ишлаб чиқаришдаги даврий инқироз ва турғунлик ҳолатларни акс эттиради, инқирозлар даврида давлат бюджет маблағлари ҳисобидан иқтисодиётнинг маълум секторларини молиявий таъминлаб туришга, умумдавлат аҳамиятига эга бўлган тармоқларда инвестициялар ҳажмини сақлаб туришга мажбур бўлади.

Бюджет тақчиллигининг ўсиши ёки камайиши мутлақ миқдорда ва унинг ялпи ички маҳсулот (ЯИМ)га нисбатида намоён бўлади. Масалан, 2000 йилда Республикамиз давлат бюджетининг тақчиллиги ЯИМга нисбатан 1 фоизни ташкил этган бўлса, кейинги йилларда тақчиллик даражаси пасайиб бориб, 2005 йилда бюджет даромадларининг харажатлардан ошиб кетиши, яъни унинг профицитига эришилди. 2016 йилда давлат бюджети ялпи ички маҳсулотга нисбатан 0,1 фоиз профицит билан бажарилди.⁸

⁸Танқидий таҳлил, қатъий тартиб-интизом ва шахсий жавобгарлик – ҳар бир раҳбар фаолиятининг кундалик қоидаси бўлиши керак. // Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг мамлакатимизни 2016-йилда ижтимоий-иқтисодий ривожлантиришнинг асосий яқунлари ва 2017 йилга мўлжалланган иқтисодий дастурнинг энг муҳим устувор йўналишларига бағишланган Вазирлар Маҳкамасининг кенгайтирилган мажлисидаги маърузаси. Зарафшон газетаси, 2017 йил 17 январ.

Ўрнатилган халқаро стандартларга кўра, бюджет тақчиллиги ЯИМнинг 5%дан ошмаслиги лозим. Бюджет тақчиллиги давлат қарзи ҳисобига қопланади. Давлат қарзи ички ва ташқи қарзлардан иборат бўлади. **Давлат ички қарзи – бу давлатнинг мамлакат ичида заёмлар ва бошқа қимматли қоғозларни чиқариш, турли нобюджет фондлари (суғурта фонди, ишсизлик бўйича суғурталаш фонди, пенсия фонди)дан қарз олиш кўринишдаги қарзлари.**

Бюджет тақчиллигини молиялаштиришнинг муҳим кўринишларидан бири – бу давлат кредити ҳисобланади. Молиявий ресурсларни давлат томонидан қарзга олишнинг асосий шакли – бу давлат қарз мажбуриятлари, яъни облигация заёмларини муомалага чиқариш ҳисобланади. **Давлат облигация заёмлари – давлатнинг аҳоли ва корхоналардан қарз олиш ҳисобига ўз молиявий ресурсларини ҳосил этиш воситаси саналади.** Уларни жойлаштириш жараёнида давлат аҳоли, банклар, савдо ва саноат компанияларнинг вақтинча бўш турган пул маблағларини давлат бюджетига жалб қилади.

Давлат ўз мажбуриятларини нафақат хусусий секторда жойлаштириши, балки уларни Марказий банкдан ҳам олиши мумкин. Бунда Марказий банк пулнинг товар ҳажмининг кўпайиши билан боғлиқ бўлмаган кўшимча миқдорини муомалага чиқаради. Мазкур ҳолатда, давлат бюджетини кўшимча пул чиқариш эвазига молиялаштириш тадбирлари пул муомаласига тўғридан-тўғри инфляцион таъсир кўрсатади. Унда пул массасининг кўпайиши жамият ҳақиқий бойлигининг кўпайиши билан боғлиқ бўлмайди.

Хўжалик ҳаётида байналминаллашув жараёнларининг тез ўсиши, халқаро кредитнинг жадал ривожланиши натижасида давлат ўзига керакли молиявий ресурсларни жалб қилиш учун ташқи манбалардан ҳам фойдаланиши мумкин. Бунинг натижасида ташқи қарз вужудга келади. **Давлат ташқи қарзи – хорижий давлатлардан, улардаги жисмоний ва юридик шахслардан, шунингдек, халқаро молиявий ташкилотлардан олинган қарзи саналади.**

Давлат ташқи қарздан фойдаланишда маълум меъёрлардан ошиб кетмаслиги талаб этилади. Агар ташқи қарз бўйича тўловлар мамлакат экспортининг сезиларли қисмини, яъни 20-25%га тенглашса, унда бу ҳолат мамлакатнинг кредит рейтингини пасайтириб юборади. Натижада, четдан янги қарз маблағларини жалб этиш мушкуллашади.

Ташқи қарзни тартибга солиш чора-тадбирларига мамлакат олтин-валюта захираси ҳисобидан қарзларни тўлаб бориш; кредиторларнинг қарз тўлов муддатларини ўзгартиришлари, айрим ҳолларда уларнинг маълум қисмидан воз кечишларига эришиш; қарзларни мамлакатдаги кўчмас мулклар, қимматли қоғозлар, капиталда иштирок этиш ва бошқа ҳуқуқларни чет эл компанияларига сотиш ҳисобига тўлаш;

халқаро банклар ва бошқа молиявий ташкилотлардан ёрдам олиш каби тадбирлари киради.

Ўзбекистонда ташқи қарзни меъёр даражасида ушлаб туриш борасида қатъий чора-тадбирлар амалга оширилиб, бунинг ифодасини Президентимизнинг қуйидаги сўзларидан ҳам кўриш мумкин: «2017 йилнинг 1 январигача Ўзбекистоннинг жами ташқи қарзи ялпи ички маҳсулотнинг 16,7 фоизини ташкил этишини ва бу кўрсаткич, халқаро мезонлар бўйича, «хар жиҳатдан мақбул ҳолат», деб ҳисобланишини таъкидлаш жоиз»⁹.

Ҳозирда давом этаётган жаҳон молиявий иқтисодий инқироз шароитида давлат бюджетининг мутаносиблигини кучайтириш мақсадида солиқ тизимини такомиллаштириш билан бир қаторда корхоналарнинг молиявий интизомини мустаҳкамлаш, тўлов мажбуриятларини бир меъёрга келтириш, қарзларнинг салбий оқибатини тугатиш муҳим аҳамиятга эга.

3. Солиқларнинг моҳияти ва турлари

Солиқлар – жамиятда вужудга келтирилган соф даромаднинг бир қисмини бюджетга жалб қилишнинг асосий шакли саналади. Солиқларни туркумлашга турли хил мезонлар асосида ёндашилади. Солиқ ставкаси ва даромадлар ўртасидаги нисбатга асосланиб, солиқлар одатда прогрессив (ўсиб борувчи), пропорционал (мутаносиб) ва регрессив (камайиб борувчи) солиқларга бўлинади.

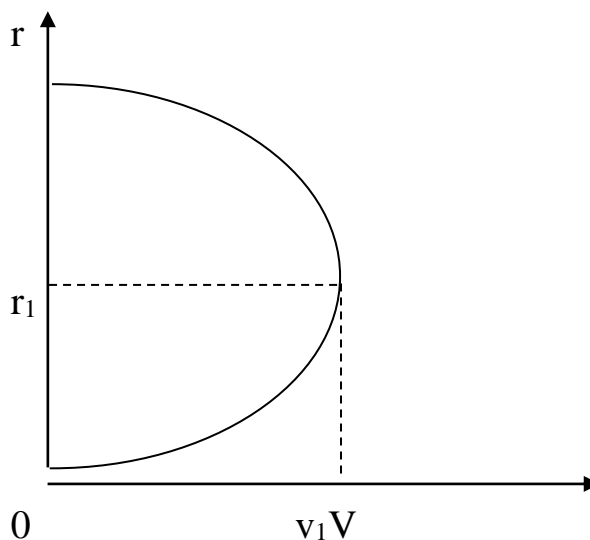
Даромад ҳажми ўсиб бориши билан ўртача ставкаси ўсиб борувчи солиқларга **прогрессив солиқлар** дейилади. Даромад ҳажми ўсиб бориши билан ўртача ставкаси пасайиб борувчи солиқларга **регрессив солиқлар** дейилади. Даромад ҳажми ўсиб бориши билан ўртача ставкаси ўзгаришсиз қолувчи солиқларга **пропорционал солиқлар** дейилади.

Солиқлар амал қилиш доираси (марказий ва маҳаллий солиқлар), маҳсулот таннархига қўшилиш усули (тўғри ва эгри солиқлар) ва иқтисодий мазмунига қараб ҳам туркумланади. Солиқларни пасайтириш иқтисодий юксалиш ва давлат даромадларининг ўсишига олиб келишини биринчи бўлиб америкалик иқтисодчи А.Лаффер асослади.

А.Лаффернинг мулоҳазаларига кўра, корпорациялар даромадига солиқлар ставкасини ҳаддан ташқари ошириш уларнинг капитал

⁹ Танқидий таҳлил, қатъий тартиб-интизом ва шахсий жавобгарлик – ҳар бир раҳбар фаолиятининг кундалик қоидаси бўлиши керак. // Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг мамлакатимизни 2016-йилда ижтимоий-иқтисодий ривожлантиришнинг асосий яқунлари ва 2017 йилга мўлжалланган иқтисодий дастурнинг энг муҳим устувор йўналишларига бағишланган Вазирлар Маҳкамасининг кенгайтирилган мажлисидаги маърузаси. Зарафшон газетаси, 2017 йил 17 январ.

кўйилмаларига бўлган рағбатини сусайтиради, фан-техника тараққиётини тўхтатади, иқтисодий ўсишни секинлаштиради ва булар охир-оқибатда, давлат бюджети тушумларига салбий таъсир кўрсатади.

5расм. Лаффер эгри чизиги.

Давлат бюджетининг даромадлари ва солиқ ставкаси ўсиши ўртасидаги боғлиқликнинг графикда тасвирланиши **Лаффер эгри чизиги** номини олди (5расм). График тик ўқида солиқ ставкаси (r), ётиқ ўқида – давлат бюджетига тушумлар (V) акс этган. Солиқ ставкасининг оптимал миқдори (r_1) давлат бюджетига энг юқори тушум (V_1)ни таъминлайди. Солиқлар янада оширилганда ишлашга ва тадбиркорликка қизиқиш сусаяди, 100 фоизли солиқ белгиланганда давлат даромади нолга тенг бўлади. Бошқача айтганда, узоқ муддатли истиқболда ҳаддан ташқари юқори ўрнатилган солиқлар жамғармалар, инвестициялар, бандликнинг ортиши орқали солиқ ундириладиган ялпи даромад ҳажмининг ўсишини таъминлайди. Натижада солиқ тушумлари суммаси кўпаяди, давлат даромадлари ҳажми ўсади, тақчиллик камаяди ва инфляциянинг сусайиши рўй беради.

Шунингдек, мамлакатнинг турли минтақаларида солиқ юкининг бир хил даражада бўлиши ҳам муҳим аҳамият касб этади. Бу борада ЮНЕСКО халқаро ташкилоти томонидан тавсия этилган таққослама усуллардан фойдаланилади. Солиқ юки даражасини миқдоран аҳоли жон бошига тўғри келувчи солиқлар миқдорини тўловга лаёқатлилик кўрсаткичига нисбати ёки солиқ тўлангандан кейинги даромад миқдорини тўловга лаёқатлилик кўрсаткичига нисбати сифатида ифодалаш мумкин:

$$K_c = \sum \frac{N_x}{P} \text{ ёки } K_c = \frac{DN}{PN}$$

Бу ерда: N_x – аҳоли жон бошига тўғри келувчи солиқларнинг ўртача миқдори; DN –аҳолининг солиқлар тўлангандан кейинги даромади; PN –аҳолининг тўловга лаёқатлилиги.

Солиқ юки даражасини солиқларнинг ялпи ички маҳсулотдаги салмоғи бўйича ҳам аниқлаш мумкин:

$$K_c = \frac{\sum N}{\sum ЯИМ}$$

Бу ерда: N – солиқлар миқдори;

$ЯИМ$ – ялпи ички маҳсулот ҳажми.

Ўзбекистонда бозор иқтисодиётига ўтиш шароитида қуйидаги асосий солиқлар киритилди: қўшилган қиймат солиғи, акциз солиғи, экспорт ва импорт солиғи, республика ҳудудидан олиб чиқиладиган хом ашё ресурслари ва маҳсулотларга солинадиган солиқ, жамоа ҳўжалиги аъзоларининг меҳнат ҳақидан олинадиган солиқ, корхонанинг мол-мулкига солинадиган солиқ, аҳолидан олинадиган даромад солиғи, ер солиғи ва ҳоказо. Ўрнатилган солиқ ставкаларининг юридик ва жисмоний шахсларнинг даромадига қараб белгиланиши охириги йилларда қуйидаги маълумотлар билан тавсифланади (1 жадвал).

1 жадвал.

Ўзбекистон Республикасида солиқ ставкаларининг даромадга нисбатан белгиланиши, (фоиз ҳисобида)

№	Солиқлар номи	2014 йил	2015 йил	2016 йил	2017 йил
1.	Юридик шахсларнинг фойда солиғи	8,0	7,5	7,5	7,5
2.	Жисмоний шахсларнинг фойда солиғи	7,5 16 22	8,5 17 23	0 7,5 17 23	0 7,5 17 23
3.	Ягона солиқ	6,0	6,0	5,0	5,0
4.	Ягона ер солиғи	6,0	6,0	6,0	6,0
5.	Ободонлаштириш ва ижтимоий инфратузилмани ривожлантириш солиғи	8,0	8,0	8,0	8,0
6.	Йўл жамғармаси солиғи	1,4	1,4	1,4	1,4
7.	Пенсия жамғармасига	1,6	1,6	1,6	1,6
8.	Мақтаб таълимини ривожлантириш фонди	0,5	0,5	0,5	0,5
9.	ҚҚС	20,0	20,0	20,0	20,0

Манба: Ўзбекистон Республикаси Давлат Солиқ кўмитаси маълумотлари.

Республиканинг Президенти Ш.М.Мирзиёевнинг 2017 йил 7 февралда “Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича ҳаракатлар стратегияси тўғрисида”ги Фармонида кўра мамлакатимизда 2017-2021 йилларда иқтисодиётда **таркибий ўзгартиришларни**

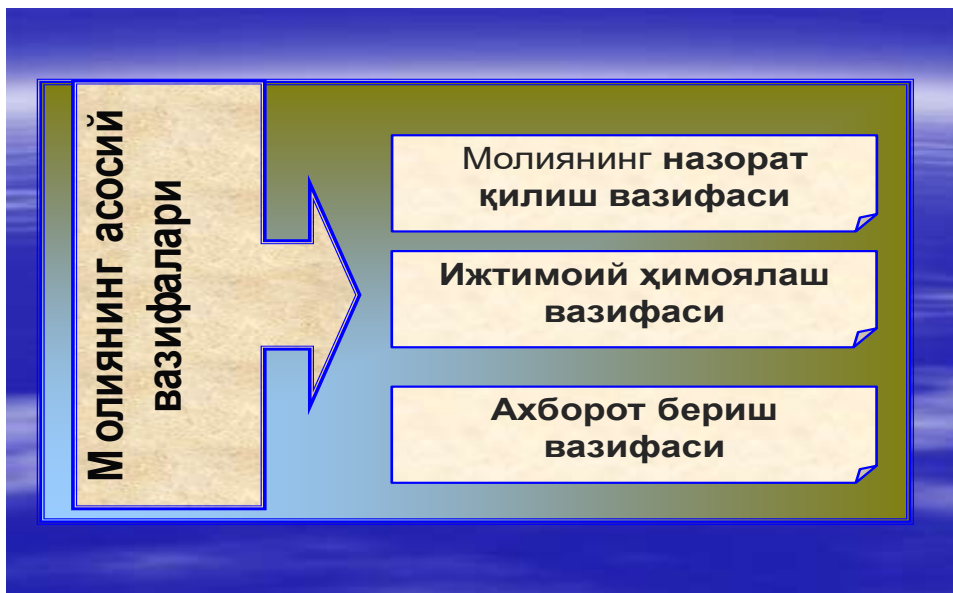
чуқурлаштириш, миллий иқтисодиётнинг етакчи тармоқларини модернизация ва диверсификация қилиш ҳисобига унинг рақобатбардошлигини ошириш мақсадида молия васолиқ тизимини ислоҳ қилишнинг қуйидаги устувор вазифалари белгилаб қўйилди:

- ҳаражатларнинг ижтимоий йўналтирилганлигини сақланган ҳолда Давлат бюджетининг барча миқёсларида мувозанатни сақлаш;
- маҳаллий бюджетларнинг даромад қисмини мустаҳкамлашга йўналтирилган бюджетлараро муносабатларни такомиллаштириш;
- капитални жалб қилиш ҳамда корхона, молиявий институтлар ва аҳолининг эркин ресурсларини жойлаштиришдаги муқобил манба сифатида фонд бозорини ривожлантириш;
- солиқ юкини камайтириш ва солиққа тортиш тизимини соддалаштириш йўлини давом этиш;
- солиқ маъмуриятчилигини такомиллаштириш ва рағбатлантиришнинг тегишли чораларини кенгайтириш.

Мавзунини ўрганиш бўйича кўргазмалар материаллари

■ Молия - иқтисодий категория сифатида пул маблағларини ҳосил этиш, ундан фойдаланиш ва унинг ҳаракатини тартибга солиш билан боғлиқ иқтисодий муносабатларни англатади.

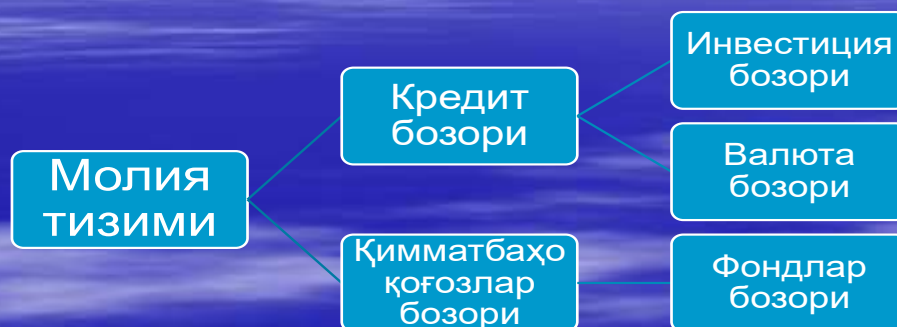
Молиянинг тақсимловчи вазифаси.

Макроиқтисодий ёки иккиламчи тақсимлаш

Молия бозорининг унсурлари

Давлат бюджети ва унинг тузилиши

- *Давлат бюджети - (ингл. сумка, халта) давлат харажатлари ва уларни молиявий қоплаш манбаларининг йиллик режаси келтирилган молиявий ҳужжат ҳисобланади. Ўзбекистонда давлат бюджети Олий Мажлис томонидан тасдиқланади.*

ДАВЛАТ БЮДЖЕТИНИНГ ТУЗИЛИШИ

Даромадлар

- Даромад солиғи;
- Ягона солиқ;
- Кў шилган қиймат солиғи;
- Акциз солиғи;;
- Божхона божи;
- Мол- мулк солиғи;
- Ер солиғи;
- Бошқа даромадлар.

Харажатлар

- Ижтимоий соҳага;
- Аҳолини ижтимоий химоялашга;
- Давлат корхоналарни бошқаришга;
- Марказлашган инвестицияларга;
- Миллий мудофаани таъминлашда;
- Бошқа харажатларга.

Ўзбекистонда 2016 йилда давлат бюджетининг таркибий тузилиши

Даромадлар қисми

- тўғри солиқлар -26%
- эгри солиқлар - 52%
- бошқа солиқлар ва тўловлар - 15%
- бошқа даромадлар - 7%

Харажатлар қисми

- ижтимоий соҳа ва аҳолини ижтимоий химоялашга - 60%
- мамлакат мудофаасига – 14%;
- давлат бошқарувиغا - 6%;
- марказлашган инвестицияларга – 11%;
- ташқи иқтисодий харажатларга-9%.

Солиқларнинг моҳияти ва турлари

- Солиқлар – жамиятда вужудга келтирилган соф даромаднинг бир қисмини бюджетга жалб қилишнинг асосий шакли саналади.

Солиқ ставкаси бўйича:

- Даромад ҳажми ўсиб бориши билан ўртача ставкаси ўсиб борувчи солиқларга **прогрессив солиқлар**;
- Даромад ҳажми ўсиб бориши билан ўртача ставкаси пасайиб борувчи солиқларга **регрессив солиқлар**;
- Даромад ҳажми ўсиб бориши билан ўртача ставкаси ўзгаришсиз қолувчи солиқларга **пропорционал солиқлар** дейилади.

Ўзбекистон Республикасида солиқ ставкаларининг даромадга нисбатан белгиланиши (фоиз ҳисобида)

№	Солиқлар номи	2014 йил	2015 йил	2016 йил	2017 йил
1.	Юридик шахсларнинг фойда солиғи	8,0	7,5	7,5	7,5
2.	Жисмоний шахсларнинг фойда солиғи	7,5	8,5	0	0
		16	17	7,5	7,5
		22	23	17	17
				23	23
3.	Ягона солиқ	6,0	6,0	5,0	5,0
4.	Ягона ер солиғи	6,0	6,0	6,0	6,0
5.	Ободонлаштириш ва ижтимоий инфратузилмани ривожлантириш солиғи	8,0	8,0	8,0	8,0
6.	Йўл жамғармаси солиғи	1,4	1,4	1,4	1,4
7.	Пенсия жамғармасига	1,6	1,6	1,6	1,6
8.	Мактаб таълимини ривожлантириш фонди	0,5	0,5	0,5	0,5
9.	ҚҚС	20,0	20,0	20,0	20,0

Ўзбекистон Республикасини 2017-2021 йилларда янада ривожлантириш бўйича ҳаракатлар стратегиясида қўзда тутилган устувор вазифалар:

- ҳаражатларнинг ижтимоий йўналтирилганлигини сақланган ҳолда Давлат бюджетининг мувозанатини сақлаш;
- маҳаллий бюджетларнинг даромад қисмини мустаҳкамлашга йўналтирилган бюджетлараро муносабатларни такомиллаштириш;
- капитални жалб қилиш ҳамда корхона, молиявий институтлар ва аҳолининг эркин ресурсларини жойлаштиришдаги муқобил манба сифатида фонд бозорини ривожлантириш;
- солиқ юкини камайтириш ва солиққа тортиш тизимини соддалаштириш йўлини давом этиш;
- солиқ маъмуриятчилигини такомиллаштириш ва рағбатлантиришнинг тегишли чораларини кенгайтириш.

Билимларни баҳолаш ва такрорлаш учун савол ва топшириқлар

1. Молия категорияси мазмунини қандай тушунасиз?
2. Молия қандай иқтисодий вазифаларни бажаради?
3. Жамиятнинг молия тизими деганда нималарни тушунасиз?
4. Давлат бюджети ва унинг таркиби ҳақида маълумот беринг.
5. Бюджет тақчиллиги қандай сабабларга кўра вужудга келади?
6. Бюджетнинг ҳаражатлар қисмини даромадлар қисмидан ошиб кетмаслиги учун қандай тадбирларни амалга ошириш лозим бўлади?
7. Солиқларнинг мамлакат иқтисодиётидаги ўрни қандай?
8. Солиқлар қандай муҳим вазифаларни бажаради?
9. Солиқ ҳажмининг ўсишига қандай омиллар таъсир этади?
10. Солиқ ставкалари белгилашнинг қандай асосий тамойиллари бор?

Мавзуга оид тест саволлари

- 1. Молиявий муносабатларнинг моҳиятини қуйидагилардан қайси бири тўлароқ характерлайди?**
 - A. Пул маблағларининг шаклланиши билан боғлиқ муносабатлар;
 - B. Пул маблағларининг тақсимланиши билан боғлиқ муносабатлар;
 - C. Пул маблағларининг ишлатилиши билан боғлиқ муносабатлар;
 - D. Пулнинг ҳаракати, яъни унинг шаклланиши, тақсимланиши ва ишлатилиши жараёнида вужудга келадиган муносабатлар;
- 2. Молиявий муносабатларнинг субъектлари - бу:**
 - A. Барча турдаги корхоналар;
 - B. Аҳолининг кенг қатлами;

- C. Давлат ташкилотлари ва муаассасалари;
- D. Барча жавоблар тўғри;

3. Бюджет тақчиллиги қачон вужудга келади?

- A. Даромадлар ва харажатлар қисми тенг бўлганда;
- B. Даромадлар харажатлар қисмидан ортиқ бўлганда;
- C. Даромадлар харажатлар қисмидан кам бўлганда;
- D. Соф экспорт ижобий бўлганда;

4. Солиқларнинг тўғри ва эгри турларига бўлиниши асосида нима ётади?

- A. Уларнинг амал қилиш доираси;
- B. Товарлар нархига қўшилиш характери;
- C. Иқтисодий мазмуни;
- D. Бюджетга жалб қилиниш услуби;

5. Давлат бюджети сиёсатининг асосий дастаги сифатида нима хизмат қилади?

- A. Солиқ ставкалари;
- B. Ҳисоб ставкалари;
- C. Айирбошлаш курслари;
- D. Жадаллашган амортизация ажратмалари;

6. Бюджет тақчиллиги бартараф этилиши учун:

- A. Давлатнинг даромадлари унинг харажатларига тенг бўлиши керак;
- B. Ялпи таклиф ялпи талабга тенг бўлиши керак;
- C. Пулнинг таклиф қилиш суръатлари билан инфляциянинг ўсиш суръатлари мос келиши керак;
- D. Инвестиция ҳажми истеъмол ҳажмидан юқори бўлиши керак;

7. Молия - бу:

- A. Муомаладаги пулнинг массаси;
- B. Пул ресурсларининг ҳаракати, яъни уларнинг тўпланиши ва такрор ишлаб чиқаришни амалга оширишга сарфланиши;
- C. Аҳоли қўлида мавжуд бўлган пул маблағлари;
- D. Тижорат банкларидаги пул маблағлари;

8. Давлат бюджетининг тақчиллиги нимада?

- A. Пул эмиссиясида;
- B. Муомалада пулнинг етишмаслигида;
- C. Солиқ даражасининг юқорилигида;
- D. Харажатларнинг даромадга нисбатан кўплигида;

9. Давлатнинг харажатлар ва солиқлар билан боғлиқ сиёсати қандай номланади?

- A. Пулнинг ҳажмига асосланган сиёсат;
- B. Монетар сиёсат;
- C. Фискал сиёсат;
- D. Даромадларни тақсимлаш билан боғлиқ сиёсат;

10. Молия бозорининг объекти нима?

- A. Акция;
- B. Пул;
- C. Вексел;
- D. Пул ва қимматбаҳо қоғозлар.

МАВЗУ 16. КРЕДИТ ВА БАНК ТИЗИМИ. ПУЛ МУОМАЛАСИ

Мавзуга оид саволлар:

- 1. Кредит, унинг вазифалари ва турлари.**
- 2. Банк тизими. Марказий ва тижорат банклар ҳамда уларнинг вазифалари.**
- 3. Пул муомаласи ва унинг амал қилиш қонуниятлари. Пулнинг айланиш тезлиги.**
- 4. Инфляция, унинг сабаблари ва оқибатлари.**

Мавзу бўйича билишингиз лозим бўлган янги ибора ва тушунчалар: кредит, кредитнинг субъекти ва объекти, кредит тамойиллари, кредитнинг вазифалари ва турлари, банк, банк тизими, Марказий ва тижорат банклари, инвестицион банклар, ипотека банклари, банк маржаси, монетар сиёсат, пул муомаласи, пул тизими, пулнинг айланиш тезлиги, Фишер тенгламаси, инфляция, инфляция турлари, фоиз нормаси (ставкаси).

1. Кредит, унинг вазифалари ва турлари

Кредит иқтисодий категория бўлиб, у вақтинча ўз эгалари қўлида бўш турган пул маблағларини бошқалар томонидан маълум муддатга ҳақ тўлаш шарти билан қарзга олиш ва қайтариб бериш юзасидан келиб чиқадиган муносабатларни англатади.

Кредит муносабатлари икки субъект ўртасида, яъни пул эгаси-қарз берувчи ва қарзга олувчи ўртасида юзага келади. Турли хил корхона ва фирмалар, давлат ва унинг муассасалари ҳамда аҳолининг кенг қатлами кредит муносабатларининг субъектлари ҳисобланади. Санаб ўтилган субъектларнинг айнан ҳар бири бир вақтнинг ўзида ҳам қарз олувчи ва ҳам қарз берувчи ўрнида қатнашиши мумкин.

Кредит муносабатларининг объекти сифатида жамиятда вақтинча бўш турган пул маблағлари хизмат қилади. Кредит муносабатлари **муддатлилик, мақсадлилик, фоизлилик, қайтариб олишлик** ҳамда **таъминланганлик** каби қоидаларга асосланган ҳолда амалга оширилади. Кредит фоизига, энг аввало кредит бозоридаги талаб ва таклиф, ундан ташқари Марказий банкнинг ремолиялаштириш фоизи, банклараро фоиз ставкаси ва депозитлар фоизи таъсир этади.

Кредит маблағларнинг асосий манбаларига корхоналарнинг амортизация ажратмалари; маҳсулот сотишдан олинган пул тушумлари; корхоналарнинг ишлаб чиқариш ва фан-техникани ривожлантириш ҳамда моддий рағбатлантириш фондлари; бюджет ташкилотлари, касаба уюшмалари ва бошқа ижтимоий

ташкilotларнинг банкдаги жорий пул ресурслари ҳамда аҳолининг бўш турган пул маблағлари киради.

Кредитнинг бир қатор вазифалари фарқланади. Биринчидан, кредит бериш орқали пул маблағлари тармоқлараро тақсимланади; иккинчидан, кредит орқали бўш пуллар капиталга айланади; учинчидан, реал иқтисодиётда товар ишлаб чиқариш узлуксизлиги таъминланади ҳамда иқтисодий ўсиш рағбатлантирилади. Бунда кредит фоиз ставкасини табақалаштириш, давлат томонидан кафолатлар ва имтиёзлар бериш каби усуллардан фойдаланилади.

Кредит бир қатор турларда амалга оширилади. Тарихий тараққиёт давомида кредитнинг икки – пул ва товар шаклларидан фойдаланиб келинган. Ҳозирги вақтда мамлакат ички айланмасида **пул кредитидан** кенгроқ фойдаланиб, у банк, тижорат, давлат, истеъмол ва халқаро кредит шакллари олади.

Банк кредити – кредитнинг асосий ва етакчи шакли сифатида кенг тарқалган. У пул эгалари, яъни банклар ва махсус кредит муассасалари томонидан қарз олувчиларга (тадбиркорлар, давлат, уй хўжалиги) пул ссудаси шаклида берилади. Банк кредити йўналиши, муддати ва миқдори бўйича чекланмайди. Унинг фойдаланиш соҳаси жуда кенг бўлиб, товар муомаласидан тортиб капитал жамғаришгача хизмат қилади.

Тижорат кредити – бу корхоналар, бирлашмалар ва бошқа хўжалик юритувчи субъектларнинг бир-бирига берадиган кредитларидир. Тижорат кредити тўловни кечиктириш йўли билан товар шаклида берилади.

Истеъмол кредити – аҳоли эҳтиёжларини қондиришга мўлжалланган бўлиб, у товар ёки пул шаклида берилади. Бу кредит узоқ муддат фойдаланадиган истеъмолчилик товарлар сотиб олиш учун маълум муддатга берилади. У чакана савдо дўконлари орқали товарлар тўловини кечиктириб тўлаш шarti билан амалга ошади. Ҳозирги пайтда республикамизда уй-жой қуриш, олий ўқув юртларида ўқиш учун имтиёзли кредит бериш кенг қўлланилмоқда.

Ипотека кредити – кўчмас мулклар (ер, бино) ҳисобига узоқ муддатли ссудалар шаклида берилади. Ипотека кредитидан шунингдек, қишлоқ хўжалигида асосий фондларни янгилаш учун фойдаланилади.

Давлат кредити – кредит муносабатларининг ўзига хос шакли бўлиб, бунда давлат пул маблағларнинг қарздори, аҳоли ва хусусий бизнес эса унинг кредиторлари ҳисобланади. Давлат кредитидан давлат бюджети камомадини қоплаш учун фойдаланилади.

Халқаро кредит – ссуда капиталининг халқаро иқтисодий муносабатлар соҳасидаги ҳаракатини намойиш қилади. Халқаро кредит товар ёки пул (валюта) шаклида берилади. Бунда ссуда

капиталининг кредитори ва қарзга олувчилари сифатида банклар, давлатлар, халқаро ва минтақавий ташкилотлар қатнашади.

Қарзга берилган ссуданинг қайтарилиб берилиши, ундан фойдаланилганлик учун олинган фойдадан ссуда фоизини тўлаш зарурати корхоналарни хўжалик юритишнинг энг самарали усулларини излаб топишга ундайди. **Шу даромад (фоиз)нинг қарзга берилган пул суммасига нисбатининг фоизда ифодаланиши фоиз ставкаси ёки фоиз нормасини ташкил қилади:**

$$r' = \frac{r}{K_{\text{ссуда}}} \cdot 100\%;$$

бу ерда: r' – фоиз нормаси;

r – фоиз суммаси;

$K_{\text{ссуда}}$ – қарзга берилган пул суммаси.

Агар 500 минг сўм йилига 80 минг ссуда фоизи тўлаш шarti билан қарзга берилган бўлса, ссуда фоизи нормаси 16%ни ташкил қилади.

2. Банк тизими. Марказий ва тижорат банклар ҳамда уларнинг вазифалари

Бозор иқтисодиёти шароитида пул муомаласини таъминлашда банклар муҳим рол ўйнайди. **Банклар - пул маблағларини тўплаш, жойлаштириш ва уларнинг ҳаракатини тартибга солиш билан шуғулланувчи иқтисодий муассасалардир.** Банклар фаолиятининг асосий томонларидан бири кредит муносабатларига хизмат қилиш бўлиб, улар кредит муассасаларининг асосини ташкил қилади.

Мамлакатимиз банк тизими икки бўғинли бўлиб, унинг таркибига:

Ўзбекистон Республикаси Марказий (эмиссион) банки ва унинг муассасалари;

Ўзбекистон Республикаси тижорат (депозитли) банклари ва унинг муассасалари киради.

Марказий банк банкларнинг банки ҳисобланиб, мамлакатнинг пул-кредит тизимини марказлашган тартибда бошқаради.

Марказий банк қуйидаги вазифаларни бажаради:

1) бошқа банк муассасаларининг мажбурий захираларини сақлайди. Бу захиралар пул таклифини бошқариш учун ҳал қилувчи аҳамиятга эга. Марказий банк мамлакатнинг расмий олтин-валюта захираларини сақлаш вазифасини ҳам бажаради;

2) Марказий банк банкларро ҳисоб-китобларни амалга оширади, уларга кредитлар беради;

3) давлатнинг монетар сиёсатини амалга оширади;

4) барча банклар фаолиятини уйғунлаштириб, улар устидан назоратни амалга оширади;

5) халқаро валюта бозорларида миллий валюталарни айирбошлайди;

б) пул таклифи устидан назорат қилиш масъулиятини олади, миллий валютани муомалага чиқаради, иқтисодиётда пул муомаласини тартибга солади.

Монетар сиёсатнинг асосий мақсади инфляцияни жиловлаш ва сўмнинг барқарор айирбошлаш курсини таъминлашдан иборат. Мазкур вазифалар макроиқтисодий барқарорликни мустаҳкамлаш ва иқтисодий ўсишни рағбатлантиришга йўналтирилган умумиқтисодий сиёсат билан узвий боғлангандир.

Ўзбекистон Марказий банки ўзининг асосий вазифаларини бажариш билан бир қаторда, банк хизматларини эркинлаштиришга қаратилган сиёсатни ҳам олиб боради. Пул-кредит сиёсатининг воситалари сифатида очик бозорда қимматли қоғозлар операцияси, қайта молиялаштириш фоиз ставкаси ҳамда тижорат банкларнинг мажбурий заҳира нормасини белгилаш каби воситаларидан фойдаланади.

Тижорат банклари ўзларининг хўжалик мавқеига кўра акционерлик типигаги муассасалар ҳисобланади. Ўз ҳуқуқий мавқеига кўра, улар фаолиятнинг бирон бир турига хизмат кўрсатувчи, ихтисослашган ёки хусусий банк бўлиши мумкин.

Ихтисослашган тижорат банклар – иқтисодиётнинг турли соҳаларида тижорат тамойиллари асосида пул-кредит операцияларини маълум турларини амалга оширади. Жумладан, республикамиздаги Саноатқурилишбанки – саноат, транспорт, алоқа ва моддий-техника таъминоти соҳаларида; Агробанк – агросаноат мажмуи тармоқлари ва соҳаларида; Микрокредитбанки - кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик субъектларига пул-кредит операцияларини амалга оширади.

Халқ банки - мамлакатда омонат ишларини ташкил этишни, нақд пулсиз ҳисоб-китоб қилишни ва аҳоли учун касса вазифасини амалга оширишни, аҳолининг шахсий эҳтиёжларга кредит беришни ва шу каби операцияларни таъминлайди.

Ташқи иқтисодий фаолият миллий банки экспорт-импорт операцияларини бевосита амалга оширувчи корхона ва муассасаларга кредитлар беради, қўшма корхоналарга кредит беришда қатнашади, йиғма валюта режасининг ижросини, валюта ресурсларидан тежаб фойдаланишни назорат қилади. Миллий банк шунингдек, ташқи иқтисодий операцияларга оид ҳисоб-китобларни амалга оширади.

Тижорат банклари тизимида инвестицион ва ипотека банкларни ажратиб кўрсатиш лозим. **Инвестицион банклар** - махсус кредит муассасалари бўлиб, облигация ҳамда қарз мажбуриятларнинг бошқа турларини чиқариш йўли билан узоқ муддатли ссуда капиталини жалб қилади ва уларни мижозлар (асосан давлат ва тадбиркорлар)га тақдим қилади. **Инвестицион компаниялар** ўзларининг қимматли қоғозларини чиқариш йўли билан ҳуқуқий инвесторларни жалб қилиш орқали йиғилган маблағларни миллий ва чет эл корхоналар акция ва облигацияларига жойлаштиради. Бундай компаниялар тўлиқ инвесторлар манфаатини ифодалайди ва уларнинг асосий мақсади жойлаштирилган капитал ҳисобига фойда олиш ҳисобланади.

Ипотека банклар – бу кўчмас мулк (ер ва иншоот) ҳисобига узоқ муддатли ссуда беришга ихтисослашган кредит муассасалари саналади. Ипотека банкларнинг ресурслари ўзининг ипотека облигациялари ҳисобига шаклланади.

Бугунги кунда республика ҳудудида 27та тижорат ихтисослашган банклар фаолият юритмоқда. Улардан 3таси (Ташқи иқтисодий фаолият Миллий банки, Халқ банки, Давлат акциядорлик тижорат “Асака” банки) давлат тасарруфида, 11таси акциядорлик тижорат банки, 8таси хусусий банк ва 5таси чет эл капитали иштирокидаги банклар ҳисобланади.

Барча тижорат банклар учун мажбурий захиралаш нормасини Марказий банк белгилаб беради ва у пул-кредит сиёсатининг маълум талабларига жавоб бериши зарур. Ҳозирда тижорат банкларининг мажбурий захиралаш нормаси қуйидагича белгиланган: 1 йилгача муддатга жалб этилган депозитлар бўйича – 13,0%; 1 йилдан – 3 йилгача бўлган депозитлар бўйича – 10,0%; 3 йилдан ортиқ депозитлар бўйича – 8,5%.¹⁰

Ўзбекистон Республикаси Президентининг фармонида биноан фуқароларнинг банклар депозитларидаги омонатлари уларнинг миқдоридан қатъий назар, давлат томонидан тўла кафолатланади.

3. Пул муомаласи ва унинг амал қилиш қонуниятлари. Пулнинг айланиш тезлиги

Бозор иқтисодиёти шароитида пул маблағлари тўхтовсиз ҳаракатда бўлади, товарлар ва хизматларни айирбошлаш жараёнида, ресурслар учун тўловларни амалга оширишда, иш ҳақи ҳамда бошқа мажбуриятларни тўлашда пул қўлдан қўлга ўтиб, айланиб туради. **Пулнинг ўз вазифаларини бажариш жараёнидаги тўхтовсиз ҳаракатига пул муомаласи дейилади.**

¹⁰ Ўзбекистон Республикаси Марказий банкнинг расмий сайти.

Пул муомаласи нақд ва кредит пуллар ёрдамида амалга оширилади. Нақд пул муомаласига банк билетлари ва металл тангалар (пул белгилари) хизмат қилади. Нақд пулсиз ҳисоблар чеклар, кредит карточкалари, векселлар, тўлов талабноmaları кабилар ёрдамида амалга оширилади. Уларнинг ҳаммаси **пул агрегати** деб юритилади. Муомалада мавжуд бўлган пул массаси нақд ва кредит пулларни қўшиш йўли билан аниқланади.

Пул муомаласи ўзига хос қонунларга асосланган ҳолда амалга оширилади. Унинг қонунларидан энг муҳими муомала учун зарур бўлган пул миқдорини аниқлаш ва шунга мувофиқ муомалага пул чиқаришдир. Муомалани таъминлаш учун зарур бўлган пул миқдори қуйидаги омилларга боғлиқ:

1. Муайян даврда (масалан, бир йил давомида) сотилиши ва сотиб олиниши лозим бўлган товарлар суммаси. Товарлар ва хизматлар қанча кўп бўлса, уларнинг нархи қанча баланд бўлса, уларни сотиш ва сотиб олиш учун шунча кўп пул миқдори талаб қилинади.

2. Пул бирлигининг айланиш тезлигига. Пул бир хил бўлмаган тезлик билан айланади. Бу кўп омилларга, жумладан сотилаётган товарлар турига, уларнинг харидоргирлигига боғлиқ бўлади. Пул қанчалик тез айланса, муомала учун зарур бўлган пул миқдори шунча кам бўлади.

3. Кредитнинг ривожланишига, пулдан тўлов воситаси сифатида фойдаланишга ҳам боғлиқ. Кўпинча товарлар қарзга (кредитга) сотилади ва уларнинг ҳақи келишувга мувофиқ кейинги даврларда тўланади. Демак, муомала учун зарур бўлган пул миқдори кредит миқдорига мувофиқ камроқ бўлади. Иккинчи томондан, бу даврда илгари кредитга сотилган товарлар ҳақини тўлаш вақти бошланади. Бу пул миқдорига эҳтиёжни кўпайтиради. Ундан ташқари, ҳозирги вақтда кўпгина олди-сотди жараёнлари нақд пулсиз, банк орқали пул ўтказиш йўли билан амалга оширилади. Биз уларни ўзаро ҳисоб-китоблар деб атаёмиз.

Мазкур ҳолатларни ҳисобга олганда, муомала учун зарур бўлган пул миқдори қуйидаги формула бўйича аниқланади:

$$P_m = \frac{T\bar{o} - X_k + X_T - \check{Y}_{x-k}}{A_T};$$

бу ерда: P_m - муайян даврда муомала учун зарур бўлган пул миқдори;

$T\bar{o}$ - сотилиши лозим бўлган товарлар суммаси (товарлар миқдори x нархи);

X_k - кредитга сотилган товарлар суммаси;

X_T - тўлаш муддати келган товарлар ҳамда бошқа тўловлар суммаси;

\check{Y}_{x-k} - нақд пулсиз ўзаро ҳисоб-китоблар;

A_T - пулнинг айланиш тезлиги.

Масалан сотилган товарлар суммаси 100 млн. сўмни, кредитга сотилган товарлар – 20 млн. сўмни, илгари кредитга сотилиб, айна пайтда тўлаш муддати келган товарлар ва бошқа тўловлар – 40 млн. сўмни ташкил қилиб, пулнинг айланиш тезлиги 3 марта бўлса, у ҳолда муомала учун зарур бўлган пул миқдори 40 млн. сўмга тенг бўлади. Яъни:

$$P_m = \frac{100 - 20 + 40}{3} = 40 \text{ млн. сўм.}$$

Муомала учун зарур бўлган пул миқдори пул муомаласи қонунини миқдоран ифодалайди. Пул миқдорига таъсир этувчи омилларни ҳисобга олиб, пул муомаласи қонунига қуйидагича таъриф бериш мумкин: бошқа шароитлар ўзгармай қолганда, муайян даврда муомала учун зарур бўлган пул миқдори сотиладиган товарлар нархи суммасига тўғри мутаносиб, пулнинг айланиш тезлигига тескари мутаносибдир. Бунда сотишга чиқариладиган товарлар суммаси ишлаб чиқарилган товарлар ва кўрсатилган хизматлар ҳажмига ва уларнинг нархига боғлиқ бўлади. Нарх ҳақида гапирганда, АҚШ иқтисодчиси И.Фишер кўрсатганидек, ҳамма товарларнинг ўртача нархи олинмайди. Чунки самолёт нархи билан ручка нархининг ўртачасини олиб бўлмайди. Шунинг учун, ҳар бир турдаги товарнинг бозор нархида сотилган суммалари йиғиндиси олинади.

Муомалада бўлган пул миқдорини ҳисоблаш учун M_0 , M_1 , M_2 , M_3 пул агрегатларидан фойдаланилади. Барча пул агрегатлари йиғиндиси ялпи пул массаси ёки ялпи пул таклифини ташкил қилади. Улар қуйидагича фарқланади:

M_0 – абсолют ликвидликка эга бўлган муомаладаги нақд пул массаси.

$M_1 = M_0 +$ аҳолининг жорий ҳисоб варақаларидаги пул қолдиқлари, корхоналарнинг ҳисоб варақаларидаги пул маблағлари, банклардаги муддати кўрсатилмаган пул омонатлари.

$M_2 = M_1 +$ тижорат банкларидаги муддатли омонатлар ва жамғарма ҳисоб варақаларидаги пуллар, ихтисослаштирилган молиявий муассасалардаги депозитлар ва бошқа активлар. Мазкур агрегат таркибига кирувчи пул маблағларни бевосита бир шахсдан бошқа бирига ўтказиш ҳамда айирбошлаш битимларида фойдаланиш мумкин эмас. Улар асосан жамғариш воситаси вазифасини бажаради.

$M_3 = M_2 +$ банк сертификатлари + давлат заём облигатсиялари + хазина мажбуриятлари.

Бундан кўринадики, пул массасининг ҳар бир алоҳида агрегати ўзининг ликвидлиги даражасига кўра фарқланади. **Ликвидлик - бу турли активларнинг ўз қийматини йўқотмасдан (яъни энг кам**

харажатлар асосида) тезлик билан нақд пулга айлана олиш қобилиятидир. Нақд пуллар энг юқори ликвидликка эга. Банк-ҳисоб варақаларидаги муддати кўрсатилмаган пул омонатлари ҳам ликвидли ҳисобланади.

Пул бозори - бу мамлакатдаги пул миқдори ҳамда фоиз ставкасининг турли даражаларида пул маблағларига бўлган талаб ва пул таклифининг ўзаро нисбатини ифодаловчи механизм. Пул таклифи асосан Марказий банк томонидан тартибга солинсада, у иқтисодиётдаги барча таклифни қамраб ололмайди. Чунки, бу жараёнга уй хўжаликлари ҳатти-ҳаракати ҳамда тижорат банкларнинг сиёсати ҳам таъсир кўрсатади. Тижорат банклари ўз ихтиёрида бўлган активлари ҳисобига янги пулларни ҳосил қилишлари, яъни уларни банк кредити сифатида мижозларга беришлари мумкин. Тўхтовсиз равишда такрорланувчи бу жараён пул таклифи мултипликатори ёки банк мултипликатори дейилади.

Пул таклифи мултипликатори - бу банкдаги пул депозитлари кўшимча равишда ўсган ҳажмининг мажбурий захиралар кўшимча ҳажмига нисбати бўлиб, пул маблағларининг бир бирликка кўпайиши иқтисодиётдаги пул таклифининг қанчага ўсишини кўрсатади:

$$m = \frac{M_s}{R} \text{ ёки } m = \frac{1}{r};$$

бу ерда: m - пул таклифи мултипликатори коэффиенти;

M_s - банкдаги пул депозитларининг кўшимча равишда ўсган ҳажми;

R - мажбурий захиралар кўшимча ҳажми;

r - мажбурий захиранинг фоиздаги нормаси.

Масалан, Марказий банк томонидан ўрнатилган мажбурий захира меъёри 15%ни ташкил этсин. Агар тижорат банк активи 90 млн. сўм деб олсак, у ҳолда пул таклифи мултипликатори 6 га тенг бўлади (90 млн. сўм/15 млн. сўм). Бу эса тижорат банки 540 млн. сўм ҳажмида (90 млн. сўм х 6) янги пулларни муомалага чиқариш имконига эга эканлигини кўрсатади.

4. Инфляция, унинг сабаблари ва оқибатлари

«Инфляция» атамаси (лотинча «инфляцион» - шишмоқ, кенгаймоқ маъносини билдириб), биринчи марта Шимолий Америкада 1861-1865 йиллардаги фуқаролар уруши даврида қўлланилиб, муомалада қоғоз пулларнинг ҳаддан ортиқ кўпайиб кетишини ифодалаган эди. Иқтисодий адабиётларда эса бу атама XX асрда, биринчи жаҳон урушидан кейин кенг тарқалди.

Инфляция деб пул муомаласи қонунлари бузилиши билан боғлиқ ҳолда қоғоз пулларнинг қадрсизланишига айтилади. Бу ерда қоғоз пул миқдорининг нисбатан ортиб кетиб, унинг қадрсизланишига пулнинг ортиқча эмиссия қилиниши, муомаладаги пул миқдори ўзгармаса ҳам товар ишлаб чиқариш ва хизмат кўрсатиш ҳажмининг камайиб кетиши, товарлар ва хизматлар ижтимоий қиймати ва ниҳоят, пул қийматининг пасайиши каби омиллар таъсир қилади.

Инфляция нарх индекси ёрдамида базис даврга нисбатан ўлчанади. **Нархлар индекси жорий даврдаги истеъмол товар нархларини базис даврдаги истеъмол товарлар нархларига нисбати орқали фоизда аниқланади:**

$$NI = \frac{TN_{ж}}{TN_б} \times 100\%$$

бу ерда: NI - нархлар индекси;

$TN_{ж}$ - жорий даврдаги истеъмол товарлари нархи;

$TN_б$ - базис даврдаги истеъмол товарлари нархи.

Нархлар индексидан фойдаланган ҳолда **инфляция суръатини (ИС)** қуйидаги формула орқали аниқлаш мумкин:

$$ИС = \frac{TN_{ж} - TN_б}{TN_б} \times 100\%$$

Инфляция суръати қуйидагича ҳисобланади. Масалан, истеъмол товарларига нарх индекси 2016 йилда - 118,6га, 2015 йилда – 112.1га тенг бўлса, унда инфляция суръати қуйидагича бўлади:

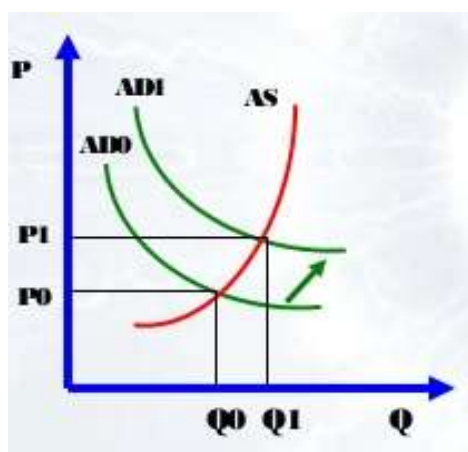
$$\text{Инфляция суръати} = \frac{118,6 - 112,1}{112,1} \times 100 = 5,7\% .$$

Баъзи бир мамлакатларда инфляция суръати жуда юқори бўлганлиги сабабли, нархларнинг қанча вақт мобайнида 2 баравар ўсиши мумкинлиги «70 миқдори қоидаси» ёрдамида аниқланади. Бунинг учун 70 сонини инфляциянинг ўртача йиллик даражасига бўлинади. Бизнинг мисолимида бу кўрсаткич 12.3 йилни ($70/5,7 = 12,3$) ташкил этади, яъни инфляциянинг йиллик 5,7% даражасида 12 йил 3 ойдан сўнг иқтисодиётдаги нархлар 2 бараварга ўсади.

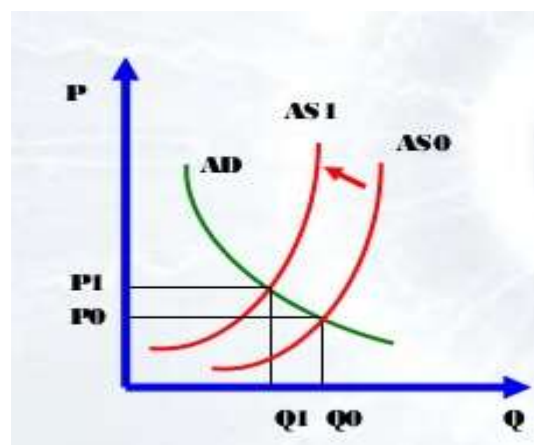
Келиб чиқиш сабаблари ва ўсиш суръатларига қараб, инфляциянинг бир қанча турларини фарқлаш мумкин.

Талаб инфляцияси. Иқтисодиётда ишлаб чиқариш ҳажми кўпайиб кетган, ишлаб чиқариш ресурсларидан тўлиқ фойдаланган бир пайтда, аҳолининг товар ва хизматларга бўлган талаби кескин ошиб кетади ва ортиқча талабни вужудга келтиради. Ортиқча талаб нархнинг ошишига олиб келади ва талаб инфляциясини келтириб

чиқаради. Талаб инфляциясини куйидаги чизма орқали ҳам изоҳлаш мумкин (1 расм).

1 расм. Талаб инфляцияси.

2 расм. Таклиф инфляцияси.

Чизмадан кўринадикки, иқтисодиётдаги пул ҳажмининг кўпайиши қисқа муддат ичида ялпи талабни AD_0 дан AD_1 га силжишига олиб келади. Агар бу вақтда иқтисодиётнинг ҳолати ялпи таклиф эгри чизиғининг оралиқ (2) ёки тик (классик) (3) кесмасига мос келса, бу нарх даражасининг ўсишига, яъни талаб инфляциясининг рўй беришига олиб келади.

Таклиф инфляцияси. Инфляция ишлаб чиқариш харажатлари ва бозордаги таклифнинг ўзгариши натижасида келиб чиқади. Таклиф инфляцияси маҳсулот бирлигига қилинадиган харажатларнинг кўпайиши ҳисобига нархларнинг ошишини билдиради. Бу ҳолатни 2 расм орқали кўриб чиқамиз.

Чизмадан кўринадикки, харажатларнинг ўсиши натижасида ялпи таклиф эгри чизиғининг AS_0 дан AS_1 га қисқариши маҳсулот бирлигига тўғри келувчи харажат миқдорини ошириб, нархларнинг P_0 дан P_1 даражага қадар кўтарилишига, реал ишлаб чиқариш ҳажмининг эса Q_0 дан Q_1 га қадар қисқаришига олиб келади.

Шунингдек, инфляциянинг куйидаги сабабларини ҳам кўрсатиш мумкин:

- йирик корхоналарнинг монопол ҳолати;
- нотўғри солиқ сиёсати юритиш;
- жаҳон бозорларидаги нархларнинг ўсиши;
- тугалланмаган қурилишлар ҳажмининг катталиги;
- ҳарбий соҳадаги харажатларнинг ўсиши ва ҳоказо.

Ўсиш суръати бўйича инфляция тўртта турга бўлинади:

- **Мўтадил (ўрмаловчи) инфляция** - бунда нарх-наво секин ўсади, ишсизлик сони катта бўлмайди. Инфляциянинг ўсиш суръати йилига 10 фоиздан кам бўлади.

- **Сузиб юрүвчи инфляция** - бунда нарх-наво тезроқ ўсиши сабабли иқтисодий ўсиш суръатлари пасаяди, ишсизлик кўпаяди. Инфляция даражаси йилига 10%дан ортади.

- **Тез (жадал) инфляция**, бунда нарх-наво йилига 20 фоиздан 200 фоизга қадар кўтарилади, иқтисодий ўсиш тўхталади, ишсизлар сони тез ўсади.

- **Гиперинфляция** - бу ҳаддан ташқари инфляция бўлиб, нарх-навонинг шиддат билан ўсиши, пул қадрининг жуда тез пасайиб кетиши билан ҳарактерланади. Гиперинфляция пайтида нарх-навони тартибга солиб бўлмайди. Нархлар ойига 40-50 фоиз атрофида ўсади, пулга ишонч йўқлигидан молия-кредит тизими издан чиқади. Хуллас, гиперинфляция иқтисодий беқарорликни англатади. Инфляцияни иқтисодий беқарорлик билан биргаликда юз бериши **стагфляция** деб аталади.

Башорат қилиш мумкинлигига қараб кутилаётган ва кутилмаган инфляция фарқланади. **Кутилаётган инфляция** ва унинг оқибатларини олдиндан башорат қилиш мумкин, **кутилмаган инфляцияни** олдиндан айтиб бўлмайди. Биринчи ҳолда инфляциянинг кутилаётган салбий оқибатларига тайёрланиб, уни сезиларли даражада юмшатиш мумкин. Иккинчи ҳолда нархларнинг кутилмаган ўсиши натижасида мамлакат иқтисодий аҳволининг сезиларли ёмонлашуви рўй бериши мумкин.

Инфляция аҳолининг турли қатламларига бирдек таъсир этади. Бунда давлат бюджети орқали қатъий даромад олувчиларнинг даромади, давлат ташкилотлари ходимларнинг иш ҳақлари нархнинг ўсишига нисбатан секин ўсади. Агар уларнинг даромади нарх ўсишига қараб тўла индексациялаштирилмаса, унда турмуш даражаси кескин пасайиб кетади.

Инфляцияни тугатиш ёки юмшатиш мақсадида давлат томонидан инфляцияга қарши сиёсат қўланилади. Бу сиёсатнинг икки йўналиши фарқланади. Биринчидан, ишлаб чиқаришни рағбатлантириш чоралари кўрилади. Бунинг учун ишлаб чиқариш корхоналарига арзон кредитлар берилади, янги фаолият бошлаган корхоналарга давлат бюджетидан субсидия ажратилади. Корхоналардан олинадиган даромад солиғи камайтирилади, экспорт ва импорт бўйича имтиёзлар берилади. Иккинчидан, пулга талабни қисқартириш орқали пул массаси кўпайишининг олдини олиш. Шу мақсадда пул даромадлари (иш хақи, нафақа, пенсия, ҳайрия тўловлари) назорат қилиниб, уларнинг ўсиши чекланади ёки тўхтатилади. Ортиқча пуллар депозитларга жалб этилиб, кейинчалик уни ишлаб чиқаришга йўналтириш имконияти пайдо бўлади. Масалан, АҚШда ўтган асрнинг 80 йилларида банклар йилига депозитлар учун 15-18 фоиз

белгиланиши сабабли бу бозордаги пулларнинг кўп қисмини депозитга айлантирди. Бу сиёсат нафақат мамлакатдаги балки чет мамлакатларнинг бўш пулларини АҚШ банкларига жалб этди, улар ишлаб чиқаришга киритилиб, натижада иқтисодий жонланиш юз берди.

Ўзбекистон Республикасининг Президенти Ш.М.Мирзиёевнинг 2017 йил 7 февралда “Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича ҳаракатлар стратегияси тўғрисида”ги Фармони эълон қилинди. Ушбу фармонга кўра, мамлакатимизда 2017-2021 йилларда иқтисодиётда таркибий ўзгартиришларни чуқурлаштириш, миллий иқтисодиётнинг етакчи тармоқларини модернизация ва диверсификация қилиш ҳисобига унинг рақобатбардошлигини ошириш мақсадида банк-кредит соҳасида **қўйидаги устувор вазифалар белгилаб қўйилди:**

- илғор халқаро тажрибага мувофиқ инструментлардан фойдаланиш ҳисобига пул-кредит сиёсатини янада такомиллаштириш, миллий валютанинг ва ички бозордаги нархларнинг барқарорлигини таъминлаш;

- банк тизимини ислоҳ қилиш, банклар депозит базасининг капитализациясини чуқурлаштириш ва барқарорлигини ошириш, уларнинг молиявий барқарорлигини ва ишончлигини мустаҳкамлаш;

- истиқболли инвестицион лойиҳалар ҳамда кичик бизнес ва тадбиркорлик субъектларини кредитлаштиришни янада кенгайтириш;

- янги турлардаги суғурта, лизинг ва бошқа молиявий хизматларнинг ҳисобига уларнинг ҳажмини кенгайтириш ва сифатини ошириш,

- халқаро иқтисодий ҳамкорликни ривожлантириш, шу жумладан етакчи халқаро ва хорижий молиявий институтлар билан алоқаларни кенгайтириш йўли билан, пухта ўйланган ташқи қарзлар сиёсатини амалга оширишни давом этиш, жалб қилинган хорижий инвестициялар ва кредитлардан самарали фойдаланиш.

Мавзунини ўрганиш бўйича кўргазмалар материаллари

Кредит иқтисодий категория бўлиб, у вақтинча ўз эгалари қўлида бўш турган пул маблағларининг бошқалар томонидан маълум муддатга ҳақ тўлаш шартин билан қарзга олиш ва қайтариб бериш юзасидан келиб чиқадиган муносабатларни англатади.

Кредит манбалари

- 1 • корхоналарнинг амортизация ажратмалари;
- 2 • маҳсулот сотишдан олинган пул тушумлари;
- 3 • корхоналарнинг ишлаб чиқариш, фан ва техникани ривожлантириш фондлари, моддий рабатлантириш фондлари;
- 4 • корхоналар фойдаси;
- 5 • банкдаги бюджет муассасалари, касба уюшмалари ва бошқа ижтимоий ташилотларнинг жорий пул ресурслари;
- 6 • аҳолининг бўш пул маблағлари.

Кредитнинг асосий вазифалари

- 1 • қайта тақсимлаш вазифаси;
- 2 • пулга тенглаштирилган тўлов воситаларини (чек, сертификат ва ҳ.к.) юзга чиқариб, уларни ҳўжалик амалиётга жорий этиш вазифаси;
- 3 • иқтисодий ўсишни рабатлантириш вазифаси;
- 4 • назорат қилиш вазифаси;
- 5 • иқтисодиётни тартибга солиш;
- 6 • бўш турган пул маблағларини капиталга айлантириш.

Кредит турлари

Марказий банк

Тижорат
банклари

Марказий банкнинг асосий вазифалари

- 1 • бошқа банк муассасаларининг мажбурий заҳираларини сақлайди;
- 2 • банклараро ҳисоб-китобларни амалга оширади ва уларга кредитлар беради;
- 3 • давлатнинг монетар сиёсатини амалга оширади;
- 4 • барча банклар фаолиятини уйғунлаштиради ва улар устидан назоратни амалга оширади;
- 5 • халқаро валюта бозорларида миллий валюталарни айирбошлайди;
- 6 • пул таклифи устидан назорат қилиш маъсулиятини олади ва миллий валютани муомалага чиқаради.

Тижорат банкларининг асосий вазифалари

- 1 • Вақтинча бўли пурган пул маблағларини йиғини ва капиталга айлантирини;
- 2 • Кредит муносабатларида воситачилик қилини;
- 3 • Тўлов жараёнида воситачилик қилини;
- 4 • Муомалага кредит воситаларини чиқарини.

ПУЛ ТИЗИМИ

бу

Мамлакатда пул муомаласини қонуний ва муаносиб равишда ташкил қилишда қўлланиладиган услублар мажмуаси.

Уни ташкил қилувчи асосий унсурлар

1

• миллий пул бирлиги (сўм, доллар, иена, фунт стерлинг, марка ва ҳ.к.);

2

• нақд пул муомаласида қонуний тўлов воситаси сифатида амал қилувчи қозғоз, танга ва кредит пуллар тизими;

3

• пул эмиссияси, яъни белгиланган қонуний тартибда пулни муомалага чиқариш тизими;

4

• пул муомаласини тартибга солувчи давлат идоралари.

ИНФЛЯЦИЯ

Бу пул муомаласи қонунлари бузилиши натижасида қозғоз пулларнинг мамлакатда яратилаётган товар ва хизматларга нисбатан ортиб кетишидир.

Натижада

**Пул
қадрсизланади**

Билимларни баҳолаш ва такрорлаш учун савол ва топшириқлар

1. Пул муомаласининг бозор иқтисодиётидаги ўрни қандай?
2. Муомаладаги пул миқдорини белгиловчи қандай омилларни биласиз?
3. Инфляция ва унинг оқибатларини тушунтиринг.
4. Инфляциянинг қандай турларини биласиз?
5. Кредит қандай иқтисодий вазифаларни бажаради?
6. Кредитнинг қандай шаклларини биласиз?
7. Банкларнинг қандай турлари ва асосий вазифалари бор?
8. Кредит фоизи ўзгаришига қандай омиллар таъсир этади?

9. Ўзбекистонда миллий валютани барқарорлаштириш сиёсати ва уни амалга оширишнинг қандай йўллари биласиз?

Мавзуга оид тест саволлар

1. Пул тизимининг таркибига қуйидагилардан қайси бири киради?

- A. Миллий пул бирлиги;
- B. Қоғоз ва кредит пуллар ҳамда танга чақалар;
- C. Пул чиқариш тизими;
- D. Пул муомаласини тартибга солувчи давлат муассасалари.

2. Нақд пул муомаласи нима билан таъминланади?

- A. Чеклар билан;
- B. Банк билетлари, металл тангалар орқали;
- C. Кредит карточкалари ёрдамида;
- D. Векселлар ва аккредитивлар орқали.

3. Қуйидагилардан қайси бири муомала учун кўпроқ пул миқдорини тақозо қилади?

- A. Пул бирлиги айланиш тезлигининг ошиши;
- B. Сотилиши лозим бўлган товарлар миқдорининг кўпайиши;
- C. Бартер айирбошлаш ҳиссасининг ошиши;
- D. Бир-бирини қоплайдиган тўловларининг ортиши.

4. Иқтисодий циклнинг қайси фазалари инфляция жараёни билан бирга амал қилади?

- A. Инқироз;
- B. Депрессия;
- C. Жонланиш, юксалиш;
- D. Рецессия.

5. Инфляциядан аҳоли ва даромад олувчиларнинг қайси гуруҳи ютади?

- A. Жамғармага эга бўлганлар;
- B. Ўзгармас даромад олувчилар;
- C. Нафақа ҳисобига яшовчилар;
- D. Пулни қарзга олганлар.

6. Иқтисодиётнинг пулга бўлган талабини нима белгилаб боради?

- A. Номинал ЯИМ ҳажми;
- B. Фоиз ставкаси;
- C. Реал ЯИМ ҳажми;
- D. А ва В жавоблари тўғри.

7. Қуйидаги ҳоллардан қайси бирида пулнинг таклифи кўпаяди?

- A. Товар ва хизматларни давлат томонидан сотиб олиш ҳажми кўпайса;
- B. Марказий банк аҳолидан давлат облигацияларини сотиб олса;
- C. Аҳоли хусусий компаниялар облигацияларини сотиб олса;
- D. Корпорациялар акцияларини аҳолига сотса.

8. Товарлар ҳажмига нисбатан пул миқдорининг муомалада кўпайиши қандай оқибатларга олиб келиши мумкин?

- A. Ишлаб чиқариш ҳажми ўсади, нарх-наво ўзгармайди;
- B. Ишлаб чиқариш ҳажми ўсади, нарх-наво пасаяди;
- C. Нарх-наво ўсади, ишлаб чиқариш ҳажми ўсмайди;
- D. Ишлаб чиқариш ва нарх-наво биргаликда мутаносиб ўсади.

9. Аҳолининг қайси қатламига инфляция нисбатан кўпроқ зарар келтиради?

- A. Тадбиркорларга;
- B. Мулк эгаларига;
- C. Акция эгаларига;
- D. Иш бошқарувчиларга.

10. Кредит нима?

- A. Ортикча тўпланган пул;
- B. Қарз бериш;
- C. Қарз олиш;
- D. Муайян муддатга маълум бир фоиз ҳисобига қарз бериш.

МАВЗУ 17. ЖАҲОН БОЗОРИ ВА ХАЛҚАРО САВДО

Мавзуга оид саволлар:

1. Жаҳон бозори ва халқаро савдонинг мазмуни, тузилиши ва хусусиятлари
2. Халқаро кредитнинг аҳамияти ва Ўзбекистоннинг халқаро молиявий ташкилотлар билан алоқаси
3. Халқаро валюта-кредит муносабатлари ва валюта тизимлари
4. Валюта курсларини барқарорлаштиришда давлатнинг роли

Мавзу бўйича билишингиз лозим бўлган янги ибора ва тушунчалар: экспорт, импорт, реэкспорт, реимпорт, халқаро валюта тизими, валюта курси, тўлов баланси, иқтисодий битимлар, жаҳон молия институтлари, халқаро валюта жамғармаси, жаҳон банки, Осие таракқиёт банки.

1. Жаҳон бозори ва халқаро савдонинг мазмуни, тузилиши ва хусусиятлари

Ҳозирги жаҳон ривожининг хусусиятли белгиси ташқи иқтисодий алоқаларнинг, аввало, ташқи савдонинг тез ўсиши ҳисобланади. Ташқи савдо халқаро ҳамкорликнинг ишлаб чиқариш, илмий-техника ва бошқа шакллари (кадрларни тайёрлаш, туризм ва ҳ.к.) билан бир қатордаги халқаро иқтисодий муносабатларнинг муҳим шакли ҳисобланади. Халқаро савдо – бу турли давлат миллий хўжаликлари ўртасидаги товар ва хизматларнинг айирбошлаш жараёнидир.

Халқаро савдо қадимдан мавжуд бўлсада, фақат XIX асрга келиб, яъни деярли барча ривожланган мамлакатлар халқаро савдо алоқаларида иштирок эта бошлаши билан жаҳон бозори шаклига кирди.

Халқаро савдо ташқи савдо айланмаси, экспорт ва импорт, савдо баланси каби кўрсаткичлар билан тавсифланади. Экспорт – бу товарларни чет эллик мижозларга сотиш бўлиб, бунда мазкур мамлакатларда ишлаб чиқарилган товар мамлакатдан ташқарига чиқарилади. Экспортнинг иқтисодий самарадорлиги шу билан аниқланадики, мазкур мамлакат ишлаб чиқаришнинг миллий ҳаражатлари жаҳон ҳаражатларидан паст бўлган маҳсулотларни четга чиқаради. Бунда экспортдан олинadиган ютуқ ҳажми мазкур товар миллий ва жаҳон нархларининг нисбатига, мазкур товарнинг халқаро айланмасида иштирок этувчи мамлакатларнинг меҳнат унумдорлигига боғлиқ.

Импорт экспортдан фарқ қилиб, чет эллик мижозлардан товарлар (хизматлар) сотиб олиб, уларни мамлакатга келтиришни билдиради. Бунда мамлакат ичида ишлаб чиқариш ҳаражатлари ташқаридан сотиб олинган чоғдаги ҳаражатларидан юқори бўлган маҳсулотлар импорт қилинади. Ташқи савдо самарадорлигини ҳисоблашда мазкур мамлакат томонидан импорт қилиш ҳисобига муайян товарларга бўлган ўз эҳтиёжининг тезлик билан қондирилиши ҳамда бундай товарларни мамлакат ичида ишлаб чиқарилган чоғда сарфланиши лозим бўлган ресурсларнинг тежалиши натижасида олинувчи иқтисодий нафъ эътиборга олинади.

Ташқи савдо айланмаси таркибидаги бундай ижобий ўзгаришлар мустақиллик йилларида мазкур соҳага қаратилган эътибор, хусусан экспортга йўналтирилган ишлаб чиқаришни ҳар томонлама рағбатлантириш ҳамда импорт ўрнини босадиган маҳсулотларни ишлаб чиқаришни қўллаб-қувватлашга йўналтирилган иқтисодий сиёсат натижалари ҳисобланади. Ўзбекистон мустақилликкача бўлган даврдаги четга хомашё чиқарадиган ва тайёр маҳсулотлар, асосан истеъмол товарларини олиб кирадиган мамлакатдан бугунги кунда тобора қўшилган қиймати юқори бўлган тайёр маҳсулотларни экспорт қиладиган ва кўпроқ ишлаб чиқаришни техник ҳамда технологик модернизация қилиш учун мўлжалланган юқори технологиялар асосидаги ускуналарни импорт қиладиган мамлакатга айланиб бормоқда.

Мамлакатнинг ташқи иқтисодий алоқалардаги иштирокини ифодаловчи бир қатор кўрсаткичлар ҳам мавжуд. Масалан, тармоқ ишлаб чиқаришининг халқаро ихтисослашуви даражаси кўрсаткичлари сифатида таққослама экспорт ихтисослашуви коэффиценти (ТЕИК) ҳамда тармоқ ишлаб чиқаришидаги экспорт бўйича квотадан фойдаланиш мумкин. ТЕИК қуйидаги формула ёрдамида аниқланади:

$$K_o = E_I + E_M$$

бу ерда: E_I – мамлакат экспортида товар (тармоқ товарлари йиғиндиси)нинг солиштирма салмоғи; E_M – жаҳон экспортидаги шу турдаги товарларнинг солиштирма салмоғи.

Агар нисбат бирдан катта бўлса, бу тармоқ ёки товарни халқаро жиҳатдан ихтисослашган тармоқ ёки товарларга киритиш мумкин ва аксинча.

Экспорт бўйича квота миллий саноатнинг ташқи бозор учун очиқлик даражасини ифодалайди:

$$K_{э} = E / ЯИМ$$

бу ерда: E – экспорт қиймати.

Экспорт буйича квотанинг кўпайиши ҳам мамлакатнинг халқаро меҳнат тақсимотидаги иштирокининг, ҳам маҳсулот рақобатбардошлигининг ўсиб боришидан дарак беради.

Мамлакатдаги аҳоли жон бошига тўғри келувчи экспорт ҳажми унинг иқтисодиётининг «очиқлиги» даражасини ифодалайди. Экспорт салоҳияти (экспорт имкониятлари) – мазкур мамлакат томонидан ишлаб чиқарилган маҳсулотнинг ўз иқтисодиёти манфаатларига путур етказмаган ҳолда жаҳон бозорида сотиши мумкин бўлган қисми.

Товарлар экспорти ва импорти суммаси ташқи савдо айланмаси ёки ташқи товар айланмасини ташкил этади. Бирор бир мамлакат бошқа мамлакатда ишлаб чиқарилган товарни ўз истеъмоли учун эмас, балки учинчи мамлакатга қайта сотиш учун харид қилган тақдирда, реэкспорт рўй беради. реэкспорт билан реимпорт узвий боғлиқ. Реимпорт истеъмолчи мамлакатдан реэкспорт товарни сотиб олишни билдиради.

Энг муҳими, экспорт ҳажмининг ана шундай ўсиши биз учун анъанавий ресурслар бўлмиш пахта толаси, қимматбаҳо металллар ва турли хомашё етказиб бериш ҳисобига эмас, балки асосан автомобиллар, нефт-кимё ва металл маҳсулотлари, минерал ўғитлар, ип-калава ва газлама, трикотаж буюмлар, сим-кабел маҳсулотлари, курилиш материаллари ва бошқа шу каби кўплаб экспорт товарлари ҳажми ва турларини кўпайтириш эвазига таъминланмоқда.

Экспорт ва импортнинг ҳаракатида ҳам мултипликация самараси мавжуд бўлиб, бу омилни ҳисобга олиш ўта муҳим аҳамият касб этади. Бу борада таниқли иқтисодчи олимлардан Ж.Кейнс, Р.Кан, П.Самуэльсон ва бошқалар ташқи савдо мултипликатори тўғрисидаги назарий асосларни яратишда катта ҳисса қўшдилар.

Экспорт мултипликатори ҳам инвестициялар мултипликатори сингари истеъмол соҳасидаги ички жараёнлар билан боғлиқ бўлиб, истеъмол ёки жамғармага сўнгги қўшилган мойиллик кўрсаткичлари орқали аниқланади:

$$M_x = 1 / MPS = 1 / (1 - MPC)$$

Бу ерда: M_x – экспорт мултипликатори коэффиценти; MPS – жамғармага сўнгги қўшилган мойиллик; MPC – истеъмолга сўнгги қўшилган мойиллик.

Экспорт ҳажмининг ошишини ялпи миллий ишлаб чиқариш ҳажмига таъсирини қуйидаги формула орқали аниқлаш мумкин:

$$\Delta YIM = I_r \times \Delta Q$$

Бу ерда: I_r – мултипликатор; ΔQ – экспорт ҳажмининг ўсиши.

Халқаро савдо бир қатор ўзига хос хусусиятларга эга:

1. Иқтисодий ресурсларнинг ҳаракатчанлиги мамлакатлар ўртасида мамлакат ичидагига қараганда анча паст бўлади. Масалан,

ишчилар мамлакат ичида вилоятдан вилоятга, ҳудуддан ҳудудга эркин ўтиши мумкин. Мамлакатлар ўртасидаги тил ва маданий тўсиқлардан ташқари яна иммигрантсион қонунлар ишчи кучининг мамлакатлар ўртасидаги миграциясига қаттиқ чеклашлар қўяди.

2. Ҳар бир мамлакат ҳар хил валютадан фойдаланади. Бу мамлакатлар ўртасида халқаро савдони амалга оширишда муайян қийинчиликлар туғдиради.

3. Халқаро савдо сиёсий аралашув ва назоратга маҳкум бўлиб, бу ички савдога нисбатан қўлланиладиган тадбирлардан тавсифи ва даражаси бўйича сезиларли фарқланади.

Халқаро савдода иштирок этиш ҳар бир мамлакат учун миллий ишлаб чиқарувчиларни ташқи рақобатдан ҳимоя қилиш вазифасини долзарб қилиб қўяди.

Бу вазифа мамлакатларнинг савдо сиёсати орқали амалга ошади. Жаҳон амалиётида бу сиёсатнинг протекционизм (ташқи таъсирдан ҳимоялаш) ва фритредерлик (савдога тўлиқ эркинлик бериш) каби шакллари кенг тарқалган.

2. Халқаро кредитнинг аҳамияти ва Ўзбекистонни халқаро молиявий ташкилотлар билан алоқаси

Ҳар қандай битим икки томонига эга бўлади ва шу сабабли тўлов балансида икки томонлама ёзув тартибига риоя қилинади. Ҳар бир битим тўлов балансининг дебет ва кредит қисмларида ўз ифодасини топади. Кредит – қийматнинг мамлакатдан чиқиб кетиши бўлиб, унинг ҳисобига мазкур мамлакат резидентлари чет эл валюталарида қопловчи тўловлар эквивалентини олади. Дебет – қийматнинг мазкур мамлакатга кириб келиши бўлиб, унинг ҳисобига резидентлар чет эл валюталарини сарфлайди. Тўлов балансида кредитлар умумий суммаси дебетларнинг умумий суммасига тенг бўлиши зарур.

Тўлов балансидаги барча битимлар ўз ичига жорий ва капитал билан боғлиқ операцияларни олиши сабабли, у учта таркибий қисмдан иборат бўлади.

- 1) жорий операциялар ҳисоби;
- 2) капитал ҳаракати ҳисоби;
- 3) расмий захираларнинг ўзгариши.

Жорий операциялар ҳисоби ўз ичига товар ва хизматлар экспорти («+» белгиси билан), импорти («-» белгиси билан), инвестициялардан соф даромад ва соф трансфертларни олади. Товарлар экспорти ва импорти ўртасидаги мувозанат (тенглик) савдо балансини ташкил қилади.

Товар экспорти кредит сифатида чиқиб, миллий банкда чет эл валюталари захираларини вужудга келтиради. Импорт эса («дебет» графасида «-» белгиси билан) мамлакатдаги чет эл валюталари захирасини қисқартиради.

Инвестициялардан соф даромадлар (чет элдан соф омилли даромадлар) кредитли хизматлардан олинадиган соф даромад ҳисобланиб, у чет элларга қўйилган миллий пул капитали ҳисобига келади. Агар чет элга қўйилган миллий капитал мазкур мамлакатга қўйилган чет эл капиталига қараганда кўпроқ миқдорда фоиз ва дивиденд келтирса, бунда инвестициялардан олинадиган соф даромад ижобий, акс ҳолда эса салбий бўлади.

Соф трансфертлар хусусий ва давлат маблағларининг бошқа мамлакатларга ўтказилган суммасини билдиради (пенсия, совға, чет элга пул ўтказишлар ёки чет мамлакатларга инсонпарварлик ёрдамлари). Бундай тўловлар мамлакатда мавжуд чет эл валюталари захирасини камайтиради.

Капитал ҳаракати ҳисобида активлар билан амалга ошириладиган барча халқаро битимлар ўз ифодасини топади. Булар чет элликларга аксиялар, облигатсиялар, кўчмас мулк ва ҳ.к. сотишдан олинадиган даромадлар ҳамда чет элдан активлар сотиб олиш натижасида вужудга келадиган сарф ҳаражатлар.

Капитал ҳаракати баланси = Активлар сотишдан тушумлар - Четдан активлар сотиб олишга сарфлар

Чет эл активларини сотиш чет эл валюталари захираларини кўпайтиради, уларни сотиб олиш эса валюталар захираларини камайтиради. Капитал ҳаракати ҳисоби ҳам тақчилликка ва ижобий қолдиққа эга бўлади.

Тўлов балансининг тақчиллиги Марказий банк расмий захираларини қисқартириш ҳисобига молиялаштирилиши мумкин. Расмий захираларнинг асосийлари қуйидагилар:

- чет эл валюталари;
- олтин;
- мамлакатнинг ХВФдаги кредит улуши;
- қарз олишнинг махсус ҳуқуқи (СДР) ва ҳ.к.

Баланс тақчиллиги расмий захиралар ҳисобига молиялаштирилганда ички бозорда чет эл валюталари таклифи ортади, миллий валюталар таклифи эса нисбатан камади ва унинг айирбошлаш курси нисбатан ўсиб, миллий иқтисодиётга инқирозли таъсир кўрсатади.

3. Халқаро валюта-кредит муносабатлари ва валюта тизимлари

Пулнинг жаҳон хўжалигида амал қилиши ва турли халқаро иқтисодий алоқаларга хизмат кўрсатиши билан боғлиқ иқтисодий муносабатлар халқаро валюта-кредит муносабатлари деб аталади.

Халқаро валюта-кредит муносабатлари пулнинг халқаро тўлов муносабатида амал қилиш жараёнида вужудга келади. Валюта – бу мамлакатлар пул бирлигидир (масалан, сўм, доллар, фунт стерлинг ва ҳ.к). Жаҳонда мавжуд ҳар бир миллий бозор ўзининг миллий валюта тизимига эга бўлади. Бунда миллий ва халқаро валюта тизимини фарқлаш зарур. Миллий валюта тизими – валюта муносабатларининг миллий қонунчилик билан белгиланадиган, мазкур мамлакатда амал қилиш шаклини ифодалайди.

Унинг таркибига қуйидаги унсурлар киради:

- миллий пул бирлиги;
- валюта курси тартиби;
- валютанинг муомалада бўлиш шарт-шароитлари;
- валюта бозори ва олтин бозори тизими;
- мамлакатнинг халқаро ҳисоблашув тартиби;
- мамлакат олтин-валюта захирасининг таркиби ва уни бошқарув тизими;
- мамлакат валюта муносабатларини тартибга солувчи миллий муассасалар мавқеи.

Халқаро валюта тизими – халқаро валюта муносабатларининг давлатлараро битимларда келишилган ҳолда амал қиладиган шакли. Халқаро валюта тизимининг таркибий унсурлари қуйидагилар ҳисобланади:

- асосий халқаро тўлов воситалари (миллий валюталар, олтин, халқаро валюта бирликлари – СДР, евро);
- валюта курсларини белгилаш ва ушлаб туриш механизми;
- халқаро тўловларни баланслаштириш тартиби;
- валютанинг муомала қилиш шарт-шароити;
- халқаро валюта бозори ва олтин бозори тартиби;
- валюта муносабатларини тартибга солувчи давлатлараро муассасалар тизими.

Бундан кўринадики, миллий ва халқаро валюта тизими унсурлари деярли бир хил бўлиб, улар фақат ташкил этилиши, амал қилиши ва тартибга солиниши миқёслари жиҳатидан фарқланади.

Ҳар қандай валюта тизимининг энг муҳим таркибий қисмларидан бири валюта курси ҳисобланади. Валюта курси бир мамлакат валютасининг бошқа мамлакат валютасидаги баҳосидир.

Валюта курсларига бевосита таъсир кўрсатувчи омиллар куйидагилар ҳисобланади:

- миллий даромад ва ишлаб чиқариш ҳаражатлари даражаси;
- миллий истеъмолчиларнинг реал харид қилиш лаёқати ва мамлакатдаги инфляция даражаси;
- валюталарга талаб ва таклифга таъсир кўрсатувчи тўлов баланси ҳолати;
- мамлакатдаги фоиз ставкаси даражаси;
- валютага жаҳон бозоридаги ишонч ва ҳ. к.

Назарий жиҳатдан валюта курсларининг тебранишини тушунтириш харид қилиш лаёқатининг паритет яъни турли мамлакатлар пул бирликлари қийматининг бир-бирига нисбати назарияси ёрдамида амалга оширилади. Бу назарияга кўра, курслар нисбатларини аниқлаш учун икки мамлакат истеъмол товарлари «савати» нархларини таққослаш талаб қилинади. Масалан, агар Ўзбекистонда бундай «сават», айтайлик 120 минг сўм, АҚШда эса 100 доллар турса, 120 мингга 100 га бўлиб, 1 долларнинг нархини ҳосил қиламиз, бу 1200 сўмга тенг. Агар бошқа шароитлар ўзгармагани ҳолда мамлакатимиздаги товарларнинг нархи ошса, долларнинг сўмга нисбатан алмашув курси ҳам ошади. Бундай боғлиқликни куйидаги формула орқали ифодалаш мумкин:

$$P = p \times P_i \text{ ёки } r = P / P_i$$

Бу ерда: P – мамлакатимиздаги нархлар даражаси; P_i – хорижий мамлакатдаги нархлар даражаси; r – валюта курси ёки хорижий валютанинг миллий валютадаги нархи.

Ўзбекистон Марказий банки мавсумий тебранишларни камайтириш ва олтин-валюта захираларини кўпайтиришни ҳисобга олган ҳолда ўзгарувчан валюта курси режимини қўллаб келмоқда. Миллий валюта алмашув курсининг мақсадли параметрлар доирасида бўлиши ва унинг девалвация даражасининг босқичма-босқич пасайтириб борилиши истеъмол товарлари нархларини паст даражада ушлаб туриш учун қўшимча омил сифатида хизмат қилади.

4. Валюта курсларини барқарорлаштиришда давлатнинг роли

Халқаро валюта муносабатлари ўта беқарор, ноаниқ ва тез ўзгарувчи жараён бўлиб, уни ҳар бир мамлакат ҳукуматлари билан бир қаторда валюта-молия соҳасидаги давлатлараро ташкилотлар ҳам тартибга солишга ҳаракат қиладилар. Бундай ташкилотлар қаторига Халқаро валюта фонди (ХВФ), Халқаро тараққиёт ва тикланиш банки (ХТТБ), Иқтисодий ҳамкорлик ва ривожланиш ташкилоти (ИХРТ),

Халқаро ривожланиш ассоциацияси (ХРА) кабиларни киритиш мумкин.

Халқаро валюта фонди (ХВФ) ўзига аъзо мамлакатларнинг валюта курси ва тўлов балансларини тартибга солиди, уларнинг валюта-молиявий муаммоларини ҳал этиш мақсадида кредитлар ажратади, ривожланаётган мамлакатларнинг кўп томонлама тўловлари тизимини ва ташқи қарзларини назорат қилади.

1970 йилдан бошлаб ХВФ халқаро тўлов ва захира воситалари – қарз олишнинг махсус ҳуқуқлари (СДР)ни чиқара бошлади. СДР нақд пул кўринишида бўлмай, фақат ХВФ махсус ҳисоб варақларида кредит ёзувлари кўринишида амал қилади ва фондга аъзо мамлакатларнинг Марказий банклари ўртасидаги ҳисоблашувларда фойдаланилади.

Европа валюта тизими 1979 йилда европа иқтисодий ҳамжамиятига кирувчи давлатлар томонидан валюта курсларини барқарорлаштириш мақсадида ташкил этилиб, бу давлатлар ўртасидаги тўлов жараёнларида амал қилувчи европа валюта бирлиги – ЭКЮ муомалага киритилди.

Иқтисодий ва валюта иттифоқи (ИВИ) европа валюта тизими амал қилиши натижасида ташкил этилиб, у қуйидагиларни тақозо этади:

- молия бозорларининг тўлиқ интеграциялашуви;
- капиталлар ҳаракатининг тўлиқ эркинлашуви;
- барча валюталарнинг тўлиқ конвертациясини таъминлаш ва пировардида миллий валюталарни ягона валюта билан алмаштириш.

Халқаро тикланиш ва тараққиёт банкининг (ХТТБ) фаолияти ҳам халқаро валюта-молиявий муносабатларни тартибга солишга йўналтирилган бўлиб, у ўзининг иккита филиали - Халқаро молиявий корпорация (ХМК) ҳамда Халқаро ривожланиш ассоциацияси (ХРА) билан биргаликда Жаҳон банки таркибига киради.

ХВФнинг аъзоси бўлган мамлакатлар ХТТБнинг аъзоси бўла олади. ХТТБ томонидан тақдим этиладиган қарзларнинг асосий қисми қарз олувчи мамлакатларнинг иқтисодиётини таркибий қайта куриш имконини берувчи лойиҳа ва дастурларни амалга оширишга йўналтирилган узоқ муддатли кредитлар ҳисобланади.

ХМКнинг фаолияти устун равишда ривожланаётган мамлакатларнинг хусусий секторини молиялаштиришга йўналтирилади. Унинг асосий фаолияти кўпроқ қолоқ мамлакатларга имтиёзли ёки фойсиз кредитлар ажратишга қаратилган.

Иқтисодий ҳамкорлик ва ривожланиш ташкилоти (ИХРТ) таркибига барча саноат жиҳатидан ривожланган мамлакатлар киради. ИХРТ унга аъзо мамлакатларнинг иқтисодий ривожланишидаги тенденцияларни, иқтисодиёт соҳасидаги ички хатти-ҳаракатларнинг бошқа мамлакатлар тўлов балансига таъсирини аниқлашга қаратилган.

ИХРТ томонидан ишлаб чиқилган башорат кўрсаткичлари асосида, жаҳон хўжалиги ривожланиш тенденцияларини ҳисобга олган ҳолда, миллий иқтисодиётларнинг ўзаро мослашувига имкон яратувчи макроиқтисодий сиёсатни олиб бориш бўйича тавсиялар берилади.

Халқаро ҳисоблашувлар банки (ХХБ) Швецариянинг Базел шаҳрида жойлашган бўлиб, у халқаро молиявий ташкилот ҳисобланмасада, банк фаолиятини халқаро тартибга солишда етакчи рол ўйнайди. ХХБ европанинг деярли барча мамлакатларини, Канада, Австралия, Япония ҳамда АҚШ тижорат банклари гуруҳини ўз таркибида бирлаштиради. 70 дан ортиқ Марказий банклар ўзларининг олтин-валюта захираларини ХХБ ҳисоб варақларида сақлайдилар.

Европа тикланиш ва тараққиёт банки (ЕТТБ) Шарқий Европа ҳамда собиқ Иттифоқ мамлакатларига валюта-молия соҳасида кўмаклашишни мувофиқлаштириш мақсадида 1990 йилда ташкил этилди. Унинг асосий фаолияти Марказий ва Шарқий Европа, МДҲ мамлакатларини ислоҳ қилиш жараёнлари билан боғлиқ турли кўринишдаги дастур ва лойиҳаларни молиялаштиришга, бу мамлакатларнинг жаҳон хўжалигига мослашувини жадаллаштиришга кўмаклашишга йўналтирилгандир.

Бугунги кунда санаб ўтилган бу каби давлатлараро ташкилотларнинг халқаро валюта-молия соҳасидаги муносабатларни тартибга солиш ва янада такомиллаштиришга қаратилган фаолиятининг аҳамияти тобора ошиб бормоқда. Шу билан бир каторда, мазкур тузилмаларнинг ривожланаётган мамлакатларга молиявий ёрдам кўрсатиш тартибини такомиллаштириш, бунда кўмак берилаётган мамлакатларнинг миллий манфаатларига путур етказмаслик, фаолият йўналиши сифатида кўпроқ иқтисодий мақсадларнинг илгари сурилиши каби жиҳатларга эътиборни кучайтириш зарур бўлади.

Мавзуни ўрганиш бўйича кўргазмали материаллар

Халқаро савдо – бу турли давлат миллий хўжаликлари ўртасидаги товар ва хизматларнинг айирбошлаш жараёнидир.

Халқаро савдо қадимдан мавжуд бўлсада, фақат XIX асрга келиб, яъни деярли барча ривожланган мамлакатлар халқаро савдо алоқаларида иштирок эта бошлаши билан жаҳон бозори шаклига кирди.

- Товарлар экспорти ва импорти суммаси ташқи савдо айланмаси ёки ташқи товар айланмасини ташкил қилади. Бирор бир мамлакат бошқа мамлакатда ишлаб чиқарилган товарни ўз истеъмоли учун эмас, балки учинчи мамлакатга қайта сотиш учун харид қилган тақдирда реэкспорт рўй беради. Реэкспорт билан реимпорт узвий боғлиқ. Реимпорт истеъмолчи мамлакатдан реэкспорт товарни сотиб олишни билдиради.

Капитал ҳаракати ҳисобида активлар билан амалга ошириладиган барча халқаро битимлар ўз ифодасини топади. Булар чет элликларга акциялар, облигациялар, кўчмас мулклар ва ҳ.к. сотишдан олинadиган даромадалар ҳамда чет элдан активлар сотиб олиш натижасида вужудга келадиган сарф - харажатлар

Капитал		Активлар		Четдан активлар
ҳаракати	=	сотишдан	-	сотиб олишга
баланси		тушумлар		сарфлар

- **Халқаро валюта фонди (ХВФ)** ўзига аъзо мамлакатларнинг валюта курси ва тўлов балансларини тартибга солади, уларнинг валюта – молиявий муаммоларини ҳал этиш мақсадида кредитлар ажратади, ривожланаётган мамлакатларнинг кўп томонлама тўловлари тизимини ва ташқи қарзларини назорат қилади
- 1970 йилдан бошлаб ХВФ халқаро тўлов ва захира воситалари – **қарз олишнинг махсус ҳуқуқлари (СДР)**ни чиқара бошлади. СДР нақд пул кўринишида бўлмай, фақат ХВФ махсус ҳисобварақларида кредит ёзувлари кўринишида амал қилади ва фондга аъзо мамлакатларнинг Марказий банклари ўртасидаги ҳисоблашувларда фойдаланилади.
- **Европа валюта тизими** 1979 йилда Европа Иқтисодий Ҳамжамиятига кирувчи давлатлар томонидан валюта курсларини барқарорлаштириш мақсадида ташкил этилиб, бу давлатлар ўртасидаги тўлов жараёнларида амал қилувчи **Европа валюта бирлиги – ЭКЮ** муомилага киритилди.

Билимларни баҳолаш ва такрорлаш учун савол ва топшириқлар

1. Ички ва ташқи савдонинг ўхшашликлари нимадан иборат? Уларнинг фарқи-чи?
2. Халқаро савдо қандай кўрсаткичлар билан тавсифланади?
3. Нима учун халқаро савдода сунъий тўсиқлар мавжуд бўлади? Уларнинг тавсифини беринг.
4. Протекционистик сиёсатнинг ижобий ва салбий томонлари қандай? Уларни таққосланг.
5. Халқаро савдода иқтисодий интеграциянинг аҳамияти қандайлиги ва унда Ўзбекистоннинг иштирок этиши имкониятларини аниқланг.
6. Халқаро валюта тизимини тушунтиринг. Ҳар бир тизим қандай устунлик ва камчиликларга эга?
7. Давлат валюта курсларини барқарорлаштириш учун қандай усуллардан фойдаланади?
8. Чет эл валюталарига талаб ва таклифга қандай омиллар таъсир кўрсатади?
9. Жаҳон валюта тизимининг мазмуни нимадан иборат?
10. Валюта-молия соҳасидаги давлатлараро ташкилотларга қайси ташкилотлар киради?

Мавзуга оид тест саволлар

1. Экспорт тушунчасига берилган тўғри жавобни топинг ?

- A. Экспорт – чет эллик мижозлардан товарлар (хизматлар) сотиб олиб, уларни мамлакатга киритиш.
- B. Экспорт – бирор бир мамлакат бошқа мамлакатда ишлаб чиқарилган товарларни ўз истеъмоли учун эмас, балки учинчи мамлакатга қайта сотиш учун ҳарид қилиши.
- C. Экспорт – товарларни чет эллик мижозларга сотиш бўлиб, бунда мазкур мамлакатда ишлаб чиқарилган товарлар мамлакатдан ташқарига чиқарилади.
- D. Экспорт – истеъмолчи мамлакатдан реэкспорт товарларни сотиб олиш.

2. Қуйида келтирилган жавобларнинг қайси бири импорт тушунчасини ўзида тўғри акс эттирган?

- A. Халқаро валюта муносабатларининг давлатлараро битимларда ҳуқуқий жиҳатдан мустаҳкамланган шаклига импорт деб аталади
- B. Импорт бу – мамлакат резидентлари (уй хўжаликлари, корхоналар ва давлат) ва чет элликлар ўртасида маълум вақт оралиғида (одатда, бир йилда) амалга оширилган барча иқтисодий битимлар натижасини тартиблаштирадиган жараён дир.
- C. Бирор бир мамлакат бошқа мамлакатда ишлаб чиқарилган товарни ўз истеъмоли учун эмас, балки учинчи мамлакатга қайта сотиш учун ҳарид қилган тақдирда импорт рўй беради.
- D. Бирор бир мамлакат бошқа мамлакатда ишлаб чиқарилган товарни ўз истеъмоли учун эмас, балки учинчи мамлакатга қайта сотиш учун ҳарид қилган тақдирда импорт рўй беради.

3. Халқаро валюта тизими нима?

- A. Халқаро валюта муносабатларининг давлатлараро битимларда ҳуқуқий жиҳатдан мустаҳкамланган шакли.
- B. Ҳар бир мамлакат ҳар хил валютадан фойдаланади. Бу мамлакатлар ўртасида халқаро савдони амалга оширишда муайян қийинчиликлар туғдирадиган жараён.
- C. Молия бозорларининг тўлиқ интеграциялашуви.
- D. Барча жавоблар тўғри.

4. Иқтисодий ва валюта иттифоқи (ИВИ) нималарни тақозо этади?

- A. Капиталлар ҳаракатининг тўлиқ эркинлашувини.

- В. Барча валюталарнинг тўлиқ конвертациясини таъминлаш ва пировардида миллий валюталарни ягона валюта билан алмаштиришни.
- С. А ва В жавоблар тўғри.
- Д. Молия бозорларининг тўлиқ интеграциялашувини.

5. Реэкспорт қандай ҳолатда рўй беради?

- А. Реэкспорт билан реимпорт узвий боғлиқ бўлганда.
- В. Реимпорт истеъмолчи мамлакатдан реэкспорт товарни сотиб олганда.
- С. А ва В жавоблар нотўғри.
- Д. Бирор бир мамлакат бошқа мамлакатда ишлаб чиқарилган товарни ўз истеъмоли учун эмас, балки учинчи мамлакатга қайта сотиш учун харид қилган тақдирда рўй беради.

6. Халқаро кредит нима?

- А. Қийматнинг мамлакатдан чиқиб кетиши бўлиб, унинг ҳисобига мазкур мамлакат резидентлари чет эл валюталарида қопловчи тўловлар эквивалентини олишига халқаро кредит дейилади.
- В. Мазкур мамлакатнинг резидентлари чет эл валюталарида қопловчи тўловлар эквивалентига халқаро кредит дейилади.
- С. Бир мамлакатдан иккинчи мамлакатнинг қарз олиши натижасида халқаро кредит рўй беради.
- Д. Барча жавоблар тўғри.

7. Савдо балансига берилган тўғри жавобни аниқланг?

- А. Товарлар экспорти ва импорти ўртасидаги тенгликсизлик савдо балансини ташкил қилади.
- В. Товарлар экспортида барқарорлик савдо балансини ташкил қилади.
- С. Товарлар экспорти ва импорти ўртасидаги мувозанат савдо балансини ташкил қилади.
- Д. А ва С жавоб тўғри.

8. Валюта курси деганда нимани тушунасиз?

- А. Миллий валюта қадрининг ошиб бориши.
- В. Валюта курсидаги турғунлик ва девалвациянинг рўй бериши.
- С. Чет эл валютасининг ички бозордаги интервенцияси.
- Д. Бир мамлакат валютасининг бошқа мамлакат валютасидаги баҳоси.

9. Халқаро молиявий корпорациянинг фаолияти устун равишда ривожланаётган мамлакатларнинг қандай секторини молиялаштиришга йўналтирилади?

- A. Халқаро молиявий корпорациянинг фаолияти устун равишда ривожланаётган мамлакатларнинг давлат секторини молиялаштиришга йўналтирилади.
- B. Халқаро молиявий корпорациянинг фаолияти устун равишда ривожланаётган мамлакатларнинг хусусий секторини молиялаштиришга йўналтирилади.
- C. A ва B жавоблар тўғри.
- D. Халқаро молиявий корпорация (ХМК)нинг фаолияти устун равишда ривожланаётган мамлакатларнинг давлат ва хусусий секторини молиялаштиришга йўналтирилади.

10. Бозор интервенцияси - бу

- A. Миллий бозор экспорти ва импортини давлат томонидан ҳимоя қилиниши тушунилади.
- B. Мазкур бозорнинг таркибида амал қилувчи бўғинлар тушунилади.
- C. Маълум белги, аломатлар ва савдо-сотикнинг шарт-шароитига қараб бозорни ҳар хил бўғинларга ажратиш, табақалаш тушунилади.
- D. Миллий регионал бозорга ташқаридан суқулиб кириш ва у бозорни ўзига тобеъ этиш тушунилади.

АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ

1. Ўзбекистон Республикаси Конституцияси. Т.: 2010 й.
2. Ўзбекистон Республикасининг “Мулкчилик тўғрисида”ги Қонуни. Т., 1990 йил 31 октябр.
3. Ўзбекистон Республикасининг “Давлат тасарруфидан чиқариш ва хусусийлаштириш тўғрисида”ги Қонуни. Т., 1991 йил 19 ноябр.
4. И.А.Каримов. Мамлакатимизда демократик ислохотлатни янада чуқурлаштириш ва фуқаролик жамиятини ривожлантириш концепцияси. Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Қонунчилик палатаси ва Сенатининг кўшма мажлисидаги маъруза. 2010 йил 12 ноябр./ Халқ сўзи газетаси, 2010, 13 ноябр, 220-сон. – 1-б.
5. И.А.Каримов. Ўзбекистон бозор иқтисодиётига ўтишнинг ўзига хос йўли. Т.: Ўзбекистон, 1993й.
6. И.А.Каримов. Ўзбекистон иқтисодий ислохотларни чуқурлаштириш йўлида. Т.: Ўзбекистон, 1995й.
7. И.А.Каримов. Демократик ҳукуқий давлат, эркин иқтисодиёт талабларини тўлиқ жорий этиш, фуқаролик жамияти асосларини қуриш – фаровон ҳаётимиз гаровидир. Т.: Ўзбекистон, 2007 й.
8. И.А.Каримов. Юксак маънавият – енгилмас куч. Т: Маънавият, 2008.
9. И.А.Каримов. Энг асосий мезон – ҳаёт ҳақиқатини ақс эттириш. Т: Ўзбекистон, 2009 й. -24 б.
10. И.А.Каримов. Ўзбекистон иқтисодиёти юксалиш йўлида. Т: Ўзбекистон, 1996 й
11. И.А.Каримов. Ўзбекистон: миллий истиқлол, иқтисод, сиёсат, мафкура. Т: Ўзбекистон, 1996 й.
12. И.А.Каримов. Ўзбек халқи ҳеч қачон ҳеч кимга қарам бўлмайди. Т: Ўзбекистон, 2005 й.
13. И.А.Каримов. Ўзбекистон демократик тараққиётнинг янги босқичида (лотин-кирилча). Т: Ўзбекистон, 2005 й.
14. Миллий истиқлол ғояси: асосий тушунча ва тамойиллар. Т: Янги аср авлоди, 2001 й.
15. И.А.Каримов. Бизнинг бош мақсадимиз – жамиятни демократлаштириш ва янгилаш, мамлакатни модернизация ва ислох этишдир». Т: Ўзбекистон, 2005 й. -96 б.
16. И.А.Каримов. Озод ва обод Батан, эркин ва фаровон ҳаёт – пировард мақсадимиз. Т: Ўзбекистон, 2000 й.
17. Ш.М.Мирзиёев. Демократик ислохотларни изчил давом эттириш, халқимиз учун тинч ва осойишта, муносиб ҳаёт даражасини яратиш – барқарор тараққиёт кафолатидир. Халқ сўзи, 2016 йил, 2 октябр, 2-3 б.
18. А.Ўлмасов, А.Ваҳобов. Иқтисодиёт назарияси. Дарслик. – Т.: Иқтисод-Молия, 2014. - 424 б.
19. Ш.Қобилов. Иқтисодиёт назарияси: Дарслик. – Т.: Ўзбекистон Республикаси ИИВ Академияси, 2013. - 775 б.

20. Т.Жўраев, Д.Тожибоева. Иқтисодиёт назарияси. Ўқув қўлланма. - Т: Шарқ, 2015. - 396 б.
21. А. Ўлмасов, А.Вахобов. Иқтисодиёт назарияси. Дарслик. – Т.: Шарқ, 2006.
22. Ш.Шодмонов, У.Ғофуров. Иқтисодиёт назарияси. Дарслик. – Т.: Фан ва технология, 2005.
23. Ўзбекистон Республикаси Марказий банкининг расмий сайти.
24. Ўзбекистон иқтисодиёти ахборот таҳлилий бюллетени. - Т.: 2016.

МУНДАРИЖА

Кириш	3
Мавзу 1. Иқтисодиёт назарияси фанининг предмети ва ўрганиш методлари.....	6
Мавзу 2. Бозор тушунчаси, унинг моҳияти ва вазифалари	24
Мавзу 3. Бозор иқтисодиётига ўтиш даври ва унинг Ўзбекистондаги хусусиятлари.....	37
Мавзу 4. Талаб ва таклиф назарияси, бозор мувозанати	50
Мавзу 5. Тадбиркорлик фаолияти ва кичик бизнес тушунчаси ва уларнинг моҳияти	62
Мавзу 6. Иқтисодий фаолият ва унинг самарадорлиги сарф-харажатлар ва фойда.....	86
Мавзу 7. Иш ҳақи, аҳоли даромадлари ва турмуш даражаси.....	100
Мавзу 8. Рақобат назарияси	114
Мавзу 9. Нарх ва унинг шаклланиш механизми.....	129
Мавзу 10. Бозор иқтисодиётининг тартибланиши	140
Мавзу 11. Аграр муносабатлар	153
Мавзу 12. Ялпи миллий маҳсулот	172
Мавзу 13. Истеъмол, жамғариш ва инвестициялар	186
Мавзу 14. Ишчи кучи ва унинг бандлиги	204
Мавзу 15. Молия тизими	216
Мавзу 16. Кредит ва банк тизими. Пул муомаласи	232
Мавзу 17. Жаҳон бозори ва халқаро савдо	249
Адабиётлар рўйхати.....	262

Комилжон,

1. нашриёт номини ёзишни унутманг
2. адади 100 нусха, шундан 10 таси каттик муковали
3. босмага рухсат берилди, 2016 йилнинг бирор санасида
Олдиндан раҳмат !!!!